

Scriptorium
nostrum

Num. I-II

MMXV

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

SCRIPTORIUM NOSTRUM

**ЕЛЕКТРОННИЙ
ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ**

2015

№ 1-2

Редакційна колегія:

Андрєєв Віталій Миколайович – д. і. н., професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету (головний редактор).

Коник Олександр Олександрович – д. і. н., професор кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету (заступник головного редактора).

Михайленко Галина Миколаївна – к. і. н., доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету (відповідальний секретар).

Капарулін Юрій Валерійович – к. і. н., доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету (технічний редактор).

Ващенко Володимир Володимирович – д. і. н., професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Верба Ігор Володимирович – д. і. н., професор кафедри історії Росії історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Водотика Сергій Григорович – д. і. н., професор кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету.

Грибовський Владислав Володимирович – к. і. н., науковий редактор видавництва «Герда» (м. Дніпропетровськ).

Колесник Ірина Іванівна – д. і. н., професор, провідний науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України (м. Київ).

Константінова Вікторія Миколаївна – д. і. н., професор кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету.

Лиман Ігор Ігорович – д. і. н., професор, завідувач кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету.

Мільчев Володимир Іванович – д. і. н., професор, декан історичного факультету Запорізького національного університету.

Новацький Роман (NowackiRoman) – доктор габілітований, професор, Політехніка Опольська.

Сень Дмитро Володимирович – д. і. н., професор Південного федерального університету (м. Ростов-на-Дону, Російська федерація).

Серженга Павел (Sierżęga Paweł) – доктор габілітований, професор, Жешівський університет.

Степнік Анджей (Stepnik Andrzej) – доктор габілітований, професор, Університет імені Марії Кюрі-Склодовської у Любліні.

Тельвак Віталій Васильович – д. і. н., професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Трепавлов Вадим Винцерович – д. і. н., професор, головний науковий співробітник Інституту російської історії РАН, керівник Центру історії народів Росії та міжетнічних відносин (м. Москва, РФ).

Цибуленко Лариса Олександрівна – к. і. н., доцент, завідувач кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету.

Цибуленко Геннадій Володимирович – к. і. н., доцент кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету.

Ясь Олексій Васильович – д. і. н., провідний науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України (м. Київ).

Опубліковані статті відбивають точку зору авторів, яка не завжди збігається з думкою Редколегії. Відповідальність за точність цитувань несе Автор.

SCRIPTORIUM NOSTRUM

Електронний історичний журнал. Заснований 2014 р. (рішення Вченої ради Херсонського державного університету, протокол № 13, від 26.06.2014). Виходить 3 рази на рік. Головний редактор В. Андрєєв

SCRIPTORIUM NOSTRUM

Electronic History Journal – founded 2014. (the resolution of the Academic Council of Kherson state university, protocol №13 from 26.06.2014). It is published 3 times a year. The chief editor V. Andreev

Адреса редакції: Херсонський державний університет, провулок 40 років Жовтня 47, кабінет 403, Херсон, Херсонська область, 73000, Україна.

Address of the editorial office: Kherson State University, provulok 40 rokiv Zhovtnya 47, office 403, Kherson, Kherson oblast, 73000, Ukraine.

E-mail: Scriptorium@ukr.net

ЗМІСТ

Studiis

Інтелектуальна історія

Andreyev Vitaliy

«Epoch theory» by Viktor Petrov: frustrated revolution of the Ukrainian historiography 7

Тельвак Віталій

«Добрий історик, але поганий політик»: рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського після 1914 року 35

Добровольська Вікторія

Роль М. Ланге у справі організації вищої жіночої освіти в Одесі на початку ХХ століття 65

Кузьменко Андрій

Внесок Аполлона Скальковського у процес інституціоналізації досліджень з історії України 78

Водотика Сергій, Савенок Людмила

Сучасний погляд на історіографічний доробок історії Магдебурзького права в Україні 85

Самойленко Ілона

Польові археологічні колекції як основа музейного зібрання (на прикладі музею Херсонського державного університету) 99

Історія України

Сидорович Єгор

Французьке купецтво в комерційних операціях на Півдні України наприкінці ХVIII – в першій половині ХІХ ст. 107

Савченко Ірина

Формування та розвиток державних установ губерній Південної України в перші десятиріччя ХІХ ст. 116

Коник Олександр	
Українські селянські депутати Державної думи Російської імперії – учасники війн і збройних конфліктів другої половини ХІХ – початку ХХ ст.	131
Іванчишен Віталій	
Продукція подільських майстрів-каменотесів на території Херсонської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Торговельні взаємозв'язки та особливості побутування.....	144
Капарулін Юрій	
До історії військового будівництва в Українській державі: «Схема проходження служби старшинами Генерального штабу»	155
Павленко Віктор	
З історії Херсонської міліції (20-ті роки ХХ ст.).....	166
Цибуленко Геннадій	
Система натурального оподаткування на Херсонщині в умовах окупації 1941–1944 рр.	177
Зеркаль Микола	
Зміни політики вищих органів державної влади України в галузі освіти етнічних меншин (1990–2000-і роки)	199
Ломака Олександр	
Джерела дослідження етнічних процесів на Кіровоградщині в кінці 40-х – на початку 90-х років ХХ століття.....	212
Кузовова Наталя	
Інформатизація архівної справи в Україні (1991–2014 рр.): історичні та правові аспекти	223

Всесвітня історія

Пилипчук Ярослав	
Родоплемінна структура Дашт-і-Кипчак	240

Міждисциплінарні дослідження

Мойсієнко Іван, Суднік-Войциковська Барбара	
Збереження фіторізноманіття на курганах в Херсонській області.....	261

Reviews

- Відкриття наріжного каменю сакральної історії України: Моргун В.А. Мар. «Поема вольного народу». Вступ до сакральної історії України. – Київ-Донецьк: Тов. видавничо-поліграфічне підприємство «Промінь», 2013. – 168 с. **(Віталій Андрєєв, Дмитро Новгородський)** 282
- Слодчук Януш. Історія планування та будівництва міст. – Ополе: видавництво Опольського університету, 2012. – 441 с. (Słodczyk Janusz. Historia Planowania i Budowy Miast. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2012, 442 s.) **(Вікторія Константінова)** 289
- Михайленко Галина. Олександр Лотоцький (1870–1939 pp.): інтелектуальна біографія історика. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика». – 2014 . – 312 с. **(Юрій Давиденко)** 292

Annales

- Бессонова Марина, Маклюк Ольга**
Історична пам'ять щодо образу «іншого українця»: науковий проект у Запоріжжі
..... 296
- Цибуленко Лариса**
Україна та польський досвід реформування на порубіжжі століть 307
- Contents** 312

STUDIIS

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІСТОРІЯ

УДК 930.1:303.446.4

Vitaliy Andreyev*

«EPOCH THEORY» BY VIKTOR PETROV: FRUSTRATED REVOLUTION OF THE UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

Viktor Platonovych Petrov (1894–1969) was one of the most prominent Ukrainian intellectuals of his time – the distinguished scientist with encyclopedic erudition (the historian, the ethnographer, the archaeologist, the literary scholar, the linguist, the folklorist, the philosopher), the organizer of scientific research, the public figure and the writer of the neo-classical style, and the Soviet intelligence agent. «Theory of epochs» is Petrov's highest achievement as the intellectual and the versatile scholar. The scientist has proposed the original concept of the ancient history of Ukraine, it has been prominent theoretical and practical contribution to the Ukrainian historiography. His concept has been based on discrete, cyclical vision of the historical process and related with the main trends of European historiosophical thoughts 1920s – 1940s. The theory was in the context of intellectual ideas of M. Berdyaev, V. Velflin, N. Danilevsky, A. J. Toynbee, S. Freud, M. Foucault, M. Khvylovy, D. Chyzhevsky, F. Schmitt, O. Spengler and the existentialists. The scientist developed a scheme of Ancient History of Ukraine («the prehistory of the Ukrainian nation») and Ukrainian ethnogenesis as part of European history, based on the «Theory of epochs». His research opened a new path for the development of national historical science and could lead to a «revolution» in Ukrainian historiography. However, the scientist's intellectual initiative was not accepted by his contemporaries and nowadays it is remained outside of the main directions of theoretical and practical research of historians. This article is devoted to the meaning and genesis of Petrov's «Theory of epochs».

Keywords: Victor Petrov, «Theory of epochs», Ukrainian ethnogenesis, discrete and cyclical history.

Viktor Platonovych Petrov (pseudonyms – V. Ber, Borys Verigo, V. Domontovych, V. Plyat and other; 1894–1969) was one of the brightest Ukrainian intellectuals of his time – an outstanding scientist of encyclopedic erudition (historian, anthropologist, archaeologist, literary scholar, linguist, folklorist, and philosopher),

* Head of the Chair of World History and Historiography of Kherson State University, Doctor of Historical Sciences, Professor

organizer of science, public figure and writer of the circle of neoclassicists and Soviet intelligence agent.

V. Petrov was considered to be an outstanding, original and even brilliant philosopher and scientist at the Ukrainian literary and academic circles of «golden age» of Ukrainian humanities of 1920-s and «immigrant renaissance» of the second half of the 1940-s. However, due to various circumstances and life collisions, his multifaceted scientific potential was «deleted» from the intellectual space of the USSR and Ukrainian diaspora, underestimated and forgotten for a long time. So today V. Petrov remains little-known not only in the world, but also at home.

Almost all his life, since 1919, excluding a forced interruption in 1942–1956 s., V. Petrov devoted himself to the Academy of Sciences of Ukraine. He was one of the first scientists of All-Ukrainian Academy of Sciences, actively and productive working in various academic institutions. In 1919–1920s V. Petrov was a Secretary of the Commission for Ukrainian historical dictionary making. Since January 1920 he started working as a researcher and later as a secretary (1923–1927) and a head (1927–1933) of Ethnographic Commission attached to All-Ukrainian Academy of Sciences, edited various publications of the institution. In 1927 the Russian Geographical Society, recognizing the merits of V. Petrov in organization of ethnographic science in Ukraine, vigorous activity in studying of folk culture and everyday life, awarded him a silver medal. In 1928 the scientist was elected as an existing member of this society. In 1930 the scientist took a degree of Doctor of Philology for the monograph about P. Kulish. Since 1933 V. Petrov held the position of the researcher, and since 1939 he was a head of the sector of pre-feudal and feudal archeology of the Union of Institutions of Material Culture (the Institute of History of Material Culture since 1934, which was later reorganized into the Institute of Archaeology attached to the Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (IA AS USSR). Since February 1941 the scientist became a director of the newly established Institute of Ukrainian Folklore attached to the Academy of Sciences of the USSR. This period of his research

activity is presented by a fairly significant scientific achievements (especially in the field of ethnography) - more than 100 works.

During the Soviet-German War Viktor Platonovych served in the Red Army – he was a reconnaissance man. In 1945–1949s., performing the tasks of the Soviet reconnaissance, he worked among Ukrainian emigration in Bavaria. He was one of the founders of Ukrainian Art Movement (UAM), Ukrainian Free Academy of Sciences, editor of periodical literature, teacher at institutions of higher education of Ukrainian emigration (Ukrainian Free University, Theological Academy of Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, Ukrainian Technical and Economic Institution, etc.), worked a lot in the field of science. Officially V. Petrov was employed by the Ministry of Foreign Trade of the USSR as a researcher till 1950. In 1950–1956s., after mysterious return from Germany, the scientist worked as a researcher at the Institute of History of Material Culture of the USSR in Moscow, and since December 1956 until his death he worked at the Institute of Archaeology attached to the Academy of Sciences of the USSR.

V. Petrov's top achievement as an intellectual and versatile scholar is his “epoch theory”. The thinker suggested an original conception of ancient history of Ukraine, which became an important theoretical and practical contribution to Ukrainian historiography. His concept was based on the discrete, cyclical vision of the historical process and was in the line with the main trends of European historical thought of 1920 – 1940, it was directly in the context of intellectual ideas of M. Berdyaev, V. Velflin, N. Danilevsky, A. J. Toynbee, S. Freud, M. Foucault, M. Khvylovy, D. Chyzhevsky, F. Schmitt, O. Spengler and the existentialists.

On the basis of the «epoch theory» the scientist developed a scheme of ancient history of Ukraine («prehistory of Ukrainian people») and a scheme of ethnogenesis of Ukrainian people as a part of European history. This opened a new way for the development of national historical science and could cause a «revolution» in Ukrainian historical writing. However, intellectual initiative of the scientist was not accepted by

his contemporaries and to this day it remains outside the main directions of theoretical and practical search of historians.

This article deals with the phenomenon of Victor Petrov in the national historiography of the twentieth century. Although the polymath was working for decades within the framework of the Soviet historical science and its academic institutions and Marxist discourse played a certain role in its formation, in my opinion, we should talk about alternativeness of views of V. Petrov concerning Marxism, which was prevailing in the Soviet science. The Marxist conception as an explanatory model of the historical process and methodological tool of scientific research did not satisfy the scientist.

There are several stages in the formation of historical conception of V. Petrov. However, it was not enunciated in a distinct and final way due to different reasons.

The first stage – 1910-th – early 1930-th. – familiarity and creative mastering of European, Russian and Ukrainian philosophical and historiosophical thought (G. Lotze, G. Hegel, V. Velflin, N. Danilevsky, O. Spengler, F. Schmitt, M. Khvylovy, early existentialists, classical scholars of Marxism and others).

In the 1920s the ideas of German philosopher O. Spengler were known in Ukraine, they became popular in the forefront of cataclysms of World War I and post-war poverty. He was sympathized, admired and even for some time there was an intellectual fashion for O. Spengler. «The Decline of the West» was repeatedly discussed on the pages of Soviet publications [3, p. 212-225]. Therefore naturally, his concept was embraced and transformed in the works of a number of Ukrainian intellectuals.

Ukrainian national communists M. Khvylovy created his own historical and philosophical conception of culture (Asian Renaissance theory) based on the theories of local civilizations of N. Danilevsky, O. Spengler and Marxism. It was formulated in the context of the social and literary discussions in the Soviet Ukraine of mid-1920-th, in the center of which stood the prospects of development of Ukrainian culture. The last, seventh chapter of the pamphlet «Ukraine or Little Russia?» (1926) is devoted to

the presentation of the conceptual foundations of the theory of the Asian Renaissance [51, p.334-381]. M. Khvylovy took the original thesis that every nation is going through childhood, cultural and civilizational stages; the latter is the final chord of every culture and the beginning of its end. But historical types of cultures are not locked in a «spontaneous frames ... that come under the sign of their fate» (as presented in the concepts of «idealistic intuitionism» of N. Danilevsky and O. Spengler), but framed in the patriarchal, feudal, bourgeois and proletarian time. Every single one of these types is original, but the element of «natural inheritance» is still compulsive.

According to the ideas expressed by M. Khvylovy, almost all cultures of patriarchal period (Mycenaean, Indian, Egyptian, Babylonian, Arabic) were formed by peoples who inhabited the territory of Asia, or were geographically adjacent to it. The «Human material» of Asia exhausted its «creative energy», solving problems of patriarchal period, and feudal type manifested itself on the European territory. The energy of the population of Europe, which they were accumulating for centuries, was enough to create a culture of the third type – the bourgeois type. At the present stage the bourgeois type dies, Western society is in decline and therefore new proletarian cultural-historical type is being created on the territory of Asia.

This cultural-historical type that M. Khvylovy calls «Asian Renaissance» will be determined by high classical erudition and will be based on the achievements of Asian as well as European cultures. One of the conditions of Asian Renaissance is the presence of Bolshevik state model. Since Ukraine is situated on the border of Europe and Asia and has the ability to use energy potential of one as well as the other, it should be at the forefront of the fourth cultural-historical type.

The views of M. Khvylovy had considerable attention in the Soviet Ukraine; he entered the national history not only as a writer, literary figure, but as a representative of the original philosophical thought as well [14, p. 272-277]. It should be noted that the concept of M. Khvylovy was presented in a popular form, did not have justified terminology, it called for discussion to a greater extent than it was giving answers. The

Asian Renaissance theory concerned the problems associated with philosophical comprehension of Ukrainian national idea directly, for the author it acted as a means of addressing spiritual progress of Ukrainian people through the dilemma «Russia – Europe», but it did not play an independent role. V. Petrov thought highly of the pamphlets of M. Khvylovy and considered him to be «a true European», who meant not «Europe in general», not «the machinery», not «the proletariat», but a «western intellectual», a high type of spiritual culture [36, p. 41].

V. Petrov as a direct participant of literary and cultural debates during 1925-1928 was certainly familiar with the research of O. Spengler and its reception in the works of M. Khvylovy. However, it should be noted that the scientist could independently come to an understanding of discontinuity of the historical process through the studies in the field of German philosophy, in particular – the works of R.G. Lotze, who developed the ideas that were close to the doctrine of monads of G.W. Leibniz. It is known that the theory of local civilizations emerged in the context of the philosophical tradition of Leibniz in Germany (civilization – a kind of historical process monads) [21, p. 172-175].

However, in 1919, a famous Russian art historian and archaeologist F. Schmitt, whose life for quite a long time was associated with Ukraine (Kharkiv, Kyiv), set out his ideas of cyclical development of art («Laws of history» (1916), «Art – its psychology, its stylistics, its evolution» (1919)) [55]. There upon in due course time he was often compared to A. J. Toynbee and called a «Russian Spengler» [28, p. 25]. In his memoirs V. Petrov noted that a lecture of Fyodor Ivanovych delivered in Kiev in 1919 imposed a strong impression on him.

Similar thoughts on the discreteness of art history were also expressed by a Swiss scientist G. Wolfflin [12] (his book «Renaissance and Baroque») was translated into Russian in 1913 and also had a considerable impact on V. Petrov – a student of Kiev University) [19, p. 295].

To the factors forming historiosophical views of V. Petrov a modern researcher of his life and work V. Bryukhovetsky also joins the influence of his father's works – the

works of Platon Petrov on the history of the church and prominent representatives of the so-called «Kiev philosophical circles» of the first decades of the twentieth century (M. Berdyaev, A. Gilyarov, V. Zenkovsky, Lev Shestov, D. Chyzhevsky) [11, p. 33-35].

Since the 1920s V. Petrov fruit fully worked in the field of history of philosophy, methodology of different humanities, history and theory of culture, he became acquainted with classical and modern philosophical systems, approbated them in different subject areas of historical research. Professional skills of V. Petrov allowed him to realize himself in specific historical, as well as theoretical studies.

During the 1930s the scientist was working within the limits of Marxist methodology and Marrism in the field of history of material culture and formed his own perception of objective laws of historical development of Eastern Europe [2, p. 91-106].

The second stage – the first half of 1940-s – attempts to present ideas in popular scientific and artistic works (during the administration of exploratory mission on the territory of the occupied Ukraine). The first fragmentary attempts to express their views on the history as the process of changing of epochs was carried out by the scientist in 1942 on the pages of literary magazine «Ukrainian sowing» in the article «The Goths in Ukraine and the culture of fields graves» (characteristics of ancient period on Ukrainian territory) and in the novel «Without soil» [17, p. 30-57].

The third stage – the second half of 1940-s – historiosophical execution of principles of «epoch theory», its application to the understanding of European history, and an attempt to put the theory into historical specificity of ancient history of Ukraine. Formation of conception of V. Petrov took place during his presence in the Western zones of occupation in Germany in a closed environment of Ukrainian intellectual elite in emigration.

The main socio-cultural factors that influenced V. Petrov's historiosophical understanding of the basic laws of historical process were the conditions of post-war ruins, ideological crisis of West European society, inability of the existing concepts to explain the historical reality of the totalitarian era, the appeal of European public

opinion to cyclic theories and concepts in search of a way out of the cognitive crisis. Sharp society's reaction to the atomic bombings of 1945, his own intellectual experience, rueful feelings about the fate of Ukrainian and European culture, about the future of the world and humanity resulted in humanistic character of philosophical views of V. Petrov; moral values have precedence over the technical progress, the scientist appeals to Christianity.

In the second half of 1940-san outstanding Ukrainian philosopher and scientist D. Chyzhevsky works on the theory of cultural-historical epochs in the history of art. As far back as 1920-s he was schooled by European philosophic thought, the scientist listened to the lectures of K. Jaspers, E. Husserl, M. Heidegger and others, but he did not become a supporter of a certain school. In post-war Germany, he, like other members of the second wave of Ukrainian immigration appeared in the close socio-cultural, organizational and scientific contact with the intellectual elite of the Third Wave [14, p. 272-277]. The fruitful scientific collaboration of D. Chyzhevsky and V. Petrov inter alia, manifested on the background of literature, they became co-authors of a textbook on the history of Ukrainian literature, they were like-minded on the issue of historical periodization of Ukrainian literature [42].

D. Chyzhevsky stated his theory in the research «Culture-historical epochs» (1948) [53]. In this research the scientist contradicted the «theory of progress», which described the historical development «as a way of gradual improvement, accumulation of cultural acquisitions» [53, p. 5-6]. He divided the cultural history of Europe into «epochs» – Romance, Gothic, Renaissance, Baroque, «Enlightenment» (Classicism), Romanticism, Realism («New Enlightenment»), neoromantism. Every epoch, in the opinion of the researcher, is «the wholeness, a system of movements and changes, all of which have a certain direction», every epoch has its own character, «style». D. Chyzhevsky emphasized that the basic unit of historical study is the epoch, and the primary task of the historian is studying of the «style of the epoch». Moreover, the historian, «... achieving this goal or approaching to it, does not invent, does not form a

certain picture, but discovers the wholeness of epoch's image, which is really the foundation of this epoch, which belongs to objective historical reality» [53, p. 7].

D. Chyzhevsky put an increased focus on «regularity» of periods' change, which are embodied in the change of styles. He called his concept the «theory of cultural waves» and associated its forthcoming with the works of V. Velflin [12]. The main idea of the «theory waves» of D. Chyzhevsky lies in the fact that every succeeding epoch denies, repudiates the main ideas, features of the previous one, at the same time forming its own style, it revives to some extent the ideals of the epoch, which preceded its antecessor. Thus, according to the scientist, «in any case earlier Middle Ages are more consistent with aesthetic ideals of the Renaissance than the later Middle Ages, which resemble Baroque by composing and dynamics of its works» and so on. Consequently, D. Chyzhevsky graphically depicts the scheme of historical development of European culture by a wavy line [53, p. 12-13].

D. Chyzhevsky considered the correlation between the concept of «epoch» and historical time the most vulnerable part of his conception; moreover he left the question of historicity / ahistoricity of epochs open.

It should be noted that D. Chyzhevsky presented the «theory of cultural waves» as a hypothesis, which, according to the author, required verification by the actual material. The concept of D. Chyzhevsky arose in the context of debate about the fate of Ukrainian culture in literary circles of emigration in Germany (V. Derzhavyn and others). D. Chyzhevsky believed that the use of cultural-historical method and pan-European scheme of development of culture of the Ukrainian material allows one to look at the history of Ukrainian culture as a part of «Pan-European integrity» [53, p. 9].

The views of V. Petrov on the historical process were described in various publications of Ukrainian emigration in Germany: historiosophical sketches «Historiosophical Essays», «Our Time, as it is», «Fundamentals of History», «Problems of the Epoch», «Modern Image of the World: the Crisis of Classical Physics», «Principles of Poetics», «Christianity and Modernity», «Spiritual Currents of Europe of the New Age», «Modern Spiritual Currents in Europe», «The Masses,

Machinery and Liberalism», etc., and theoretical excursions to historical and journalistic writings («The Origin of the Ukrainian People», «Ukrainian Activists – Victims of Bolshevik Terror» and others), literary works («Francois Villon», «Lone Traveler Walks along a Lonely Road», «Tamed Gaydamak», «Professor Expresseshis Views», «Pre-Easter», «Without the Ground», etc.) [6].

The main core of the concept of V. Petrov was «the discreteness of time», «the isolation of individual of epochs» and the relationship between them on the basis of denial and rejection of the idea of development. V. Petrov denied the principle of continuity of history: «The historical process is not a continuous flow of being. This flow is divided into specific gradations of time» [38, p. 7]. Thus, the epoch is a self-contained and enclosed in itself by the frames of dominant ideology «period of time». Therefore, the historical process, the history of mankind, according to V. Petrov, is a successive change of epochs within the limits of which there are unique, peculiar only to them processes.

From the context of the works of V. Petrov it becomes clear that the epoch is a certain component of the historical process, which is recognized as the structural integrity, which is characterized by: the presence of the dominant ideology, sustainable correlation of the certain interdependent forms of economy, social institutions and cultural phenomena. V. Petrov understood the history as a process of being and changing of different self-sufficient epochs, each of which is characterized by its own affinity, different from affinity of other epoch. History is discrete, discontinuous; it includes inter epoch «fractures». The transition from one epoch to another through the fractures means that next to the processes of destruction, displacement, resettlement and migration, there also occurred a process of diffusion, deformation, inheritance, and learning. Furthermore, important factors of transformations are also external influences such as expansion, wars, disasters, destructions, cultural and economic relations and influences, natural factor and so on. Accordingly, the main subject of historical study of V. Petrov is the epoch, and the objective of the research is determination of methodology of epoch change.

The researcher tried to give an explanation of how one epoch became a different one. He believed that the change of epochs was due to the function of «overcoming», «contrasting», re-embodiment of the epoch into its contrast, not in terms of time. He was even speaking about «laws of epoch change» [38, p. 20, 26]. However, according to V. Petrov, there are other forms of relations, presumably inherent to non-European civilizations. Whence, he mentions the connection of «Chinese type», which is an unchanging, sustainable existence. Unfortunately, the scientist did not develop this idea. But, everything seems to suggest that V. Petrov had an idea and his own vision of non-European, Oriental cultures, which is evidenced by some «remarks» in his works.

To some extent «the epoch» of V. Petrov corresponds to the «cultural-historical type» in the theory of local civilizations, which is supra-ethnic socio-cultural communities, idiosyncratic «blocks» of world history, whose interaction determines the course of historical process.

Thuswise, the ideas of denial of world progress, discreteness of history (rejection of traditional notions of historical time), isolation and self-sufficiency of an epoch / culture syncretize researches of V. Petrov and O. Spengler. The epoch of V. Petrov as well as the «cultural-historical type» of O. Spengler, is bound to disappearance, which is peculiar to its nature. However, unlike O. Spengler, Ukrainian thinker saw a certain connection between the epochs / cultures, which reconciled his vision of history with the one of A. J. Toynbee. Thus, Toynbee captures «parent-child» relationship between particular civilizations. In other words, civilizations, changing each other, may form a sequence. For example, the Minoan civilization is followed by the Hellenic civilization and it is followed by Medieval Western civilization and so on. For Toynbee it is essential that some societies, joining the others, thereby provide a continuity of the historical process. We see similar thoughts about contacts of cultures in the works of V. Petrov. According to V. Petrov, there is a relationship between the epochs (Antiquity – Middle Ages – Modern Age – Present). For Toynbee, the link between different civilizations was a man – a permanent and regular element in history. In

V. Petrov's theory, it is observed that the man is the mediator and the custodian of epoch's acquisitions.

The ideas of destruction of civilizations / the end of epochs which occur as a result of internal crisis and external factors (military defeats, destroyed, natural disasters, etc.) are somewhat similar in viewpoints of V. Petrov and A. J. Toynbee. Looking for the causes of decline and end of civilizations, A. J. Toynbee concluded that the growth of civilization is accompanied by its self-determination, and the main criterion and fundamental cause of the fracture is an internal explosion, through which the society loses the feature the self-determination. A. J. Toynbee tried to see certain patterns in the history of local civilizations, while the only law for V. Petrov was the change one era into another, the individuum and the unique were in the center of his attention. It is unlikely that V. Petrov was familiar with the works of A. J. Toynbee, but both thinkers were in the common scientific paradigm and could reach similar views on the historical process.

According to V. Petrov, the content of individual epochs is primarily determined by the dominant ideology. Accordingly, the change epochs is accompanied by the crisis of ideology. Middle Ages, Modern age and Modernity («Our Time») are three eras of European history, which were in the thinker's center of attention. He considered theologism to be the ideological content of the Middle Ages, humanism – of the Renaissance, and rationalism, subjectivism, relativism, pluralism, and skepticism – of the Modern age [38, p. 7-19].

He has represented Ukrainian culture as a rightful and self-contained part of European civilization, which is «enduring» all those epochs that Europe has gone through.

Comprehension of different historical epochs, according to V. Petrov, occurs through the ideology, inner world, life and activities of specific individuals, typical representatives of their time. According to V. Petrov, each era has a certain type of personality (ideal figure of his time). Specific characters of literature and fictionalized images of his scientific, works that combine norms of life, morality, stereotypes of two

epochs or reject the certain ones in favor of others, correspond to the catastrophic fractures of time [29, p. 32].

«Epoch theory» represents one of the possible variants of civilizational analysis of world history, but, unlike the majority of other civilizational theories it goes beyond purely historical and philosophical exposition and offers methodology of concrete historical material analysis. V. Petrov put the idea of epoch change on historical specificity of ancient history of Ukraine, the essence of historiosophical concepts of «the epoch», «the fracture», «the epoch change», «objection» was demonstrated in the published university lecture of V. Petrov «Origin of Ukrainian people» (Regensburg 1947).

Considerations of V. Petrov regarding the differences of the epochs, the principle of their objection, fracture, change and self-organization of the society also correspond to the latest methodological approaches in understanding of the historical process. A look at the history in terms of the idea of self-organization brings the concept of V. Petrov closer to synergistic approach, which considers the society be a complex system, all elements of which are interrelated. Changing of one of the backbone elements or implementation of new or even alien elements into the system may lead to a qualitative degeneration of the entire system, especially if it is in unbalanced, unstable condition [45].

The fourth stage—extension and specification of the concept of ancient history of Ukraine (ethnogenesis of the Slavs) after returning to the Soviet Union, when the scientist was forced to adapt his «epoch theory» to the realities of the Soviet science.

In the 1960s the scientist continued his theoretical and practical researches in the field archeology, history, linguistics, ethnography, that allowed him to detail his conception of ancient history of Ukraine, to expand the source base and to include the latest scientific discoveries into it. At the same time V. Petrov implemented the theoretical and methodological principles of his conception in a veiled form on specific problems and periods in the works: «Ancient Slavs and their origin: the issue Slavic ethnogenesis» (1963), «Historical topography of Kyiv. The archeof the city.

The city of Vladimir, structure and origin» (1964), «The Slavs and Byzantium. On the change of archaeological cultures on the territory of Ukraine in V-VII centuries A.D.» (1965), «The Scythians. Language and ethnicity» (1968) and others [35, p. 36-44]. Headapted his conception to the realities of the Soviet science, paid more attention to the socio-economic component «the epoch».

V. Petrov's erstwhile achievements illustrate the breadth of the subject field and methodological approaches of national historical science which was made possible under the conditions of the Khrushchev Thaw. Decrease of ideological pressure on science was the result of the Thaw and «quiet» revision of the theory of historical materialism, a development of the ideas of «late» K. Marx on differentiation of mainstream of historical development in ancient times. For example, the so-called «second» discussion about the «Asiatic mode of production» unfolded in the Soviet and world science (the «first» took place in the Soviet Union in the second half of the 1920s – early 1930s.); this discussion eventually led to many discussions of urgent problems of the theory of historical process. Scientists expressed interesting ideas, including those concerning non-linearity and polyvariety of the historical process [50, p. 82-95].

Today it becomes clear that the Soviet historiography was not a methodological monolith. But certain interpretations of Marxism, national romanticism, structuralism, the school «Annals» concealed under the veil with quotations of «classics», and even something so original and individual, that it is hard to define [9, p. 31].

V. Petrov's concept was presented in a relatively complete form in his work «Ethnogenesis of the Slavs» (Kyiv, 1972). Qualitative stages of Slavic ethnogenesis were matched with the scheme of division into the «epochs» of ancient history of Ukraine (from Tripillya to historical times of Slavdom). According to references in the work to the editions of 1966–1967 it is possible to determine the final phase of author's work at the text of the research «Ethnogenesis of the Slavs». From its abstract of 1966 it is clear that the structure of the proposed monograph «The Problem of Slavic Ethnogenesis. Ancient Slavs and their Origin» involved chapters on Byzantium

and the Slavs, cultural and ethnic unity of Slavs in the V-VII centuries; which were not included in the publication. V. Petrov also planned monographic works on the ancient history of Kyiv and Slavic writing system at least up to XI century [44, p. 60].

V. Petrov died finishing the main text of the work «Ethnogenesis of the Slavs». This research was published in 1972, thus it did not take into account relevant achievements of various branches of archeology and other sciences, materials of global new-building expeditions. This monograph was published (although it was incomplete and unedited by the author) during the ideological reaction that increased in the early 1970s. Changes in the senior headquarters of the republic blocked the development of ethnogenetical studies, which did not meet a concept of the common Old Russian nation. M. Braichevsky, O. Kompan and O. Apanovych were fired from the Institute of History of the Academy of Science of the USSR. The research of K. Guslysty «Historical Development of Ukrainian Nation» and multi-authored monograph «Ukrainians» were forbidden for publishing in 1972. But the censorship did not notice the sedition, especially since author's presentation ended in V–VI centuries, videlicet in «pre-Kyiv» period.

The monograph «Ethnogenesis of the Slavs» was the result of scientist's years-long researches, but at the same time it was expanded and revised version of his research «Origin of the Ukrainian people» (1947). The concept of epoch in «Ethnogenesis of the Slavs» was not presented as vividly as it was in 1947. It can be observed even from the contents of the book [37, p. 214]. However, based on the structure of the text and logic of presentation, it is clear that the author followed his concept. Clearly highlighted by V. Petrov in «The Origin of the Ukrainian people» epochs do not correspond to formational periodization of history: Trypolian, After-trypolian (Pre-scythian), Scythian, ancient (the first period), ancient (the second period). This scheme generally corresponds to structural sections of the research «Ethnogenesis of the Slavs»: «Trypolian culture» corresponds to Trypolian epoch, «the era of Urban-Usatove culture» and «the Middle Dnieper culture» correspond to

After-trypolian epoch; «Scythians» corresponds to Scythian epoch; «Zarubintsy era» and «Chernyakhov culture» correspond to periods of ancient epoch.

V. Petrov's conception of ancient history of Ukraine captures the period starting from Eneolithic Period up to the times of Historic Slavdom (IV century B. C. – VI century C. E.). According to V. Petrov, the history of Ukraine is discrete, discontinuous, «fractures» between the epochs are peculiar to it (between Trypolian and After-trypolian, Zarubintsy and Chernyakhov (ancient), ancient and Slavic). The transition from one epoch to another through the fractures means that «next to the processes of destruction, displacement, resettlement and migration, there also occurred a process of diffusion, deformation, inheritance, and learning. There appeared not only exclusion, but inclusion as well. There was a fracture as well as percussion» [37, p. 38]. The scientist illustrates his statement about the ambiguity of time through the analysis of archaeological sources according to which After-trypolian epoch was more primitive than the previous one – Trypolian, and Chernyakhov epoch was higher than the historical Slavdom culture before the creation of Kievan Rus [37, p. 28].

V. Petrov studies the overall pattern of change of epochs on the territory of Ukraine in the general European context. In ancient European history as well as in the history of Middle Ages and Modern Times, the historian distinguishes the main «gradations of time»: the old non-Indo-European world and the new one – the era of Indo-European peoples domination that continues to the present. There was a fracture between these epochs, a catastrophe which falls at II millennium B.C. It's not just about the linguistic aspect, but also about the structure of historical existence. For V. Petrov, a man, a leading figure, is an indication of the epoch: «A farmer is replaced by a rider. A peaceful settler is replaced by a warrior». He believed, that during After-trypolian (Pre-scythian) and Scythian epoch «a rider becomes a leading figure of the time, at this very time he extrudes a farmer and pushes him on the back burner». Moreover, he highlighted that he means «economy as well as the social structure of the country», that it «equally concerns economic, social, political and public life» [37, p.

36-40]. According to V. Petrov, ancient history of Ukraine is a successive change of farmer and rider epochs [37, p. 46].

For V. Petrov, «Epoch theory» became a methodological basis for solving the problems of ethnogenesis, understanding the concept of «ethnos» and correlation between the epochs change with the stages of ethnogenesis. The scientist outlined his concept of the origin of Slavs and the origins of the Ukrainian people in the monographs «The Origin of the Ukrainian people» [39] and «Ethnogenesis of the Slavs. Sources, stages of development and problematic» (1972) [37], and in the articles «Anthropological features of the Ukrainian people» [32, p. 15-18] and others.

V. Petrov considered the concept of ethnos to be historical, and therefore the process of ethnogenesis is historical as well and takes place within the limits of an insufficient epoch, and therefore is discrete. Ethnos of one epoch is not the ethnos of some other epoch; every epoch has «its direction of ethnos-creating» according to its properties, so ethnos of different epochs are not identical. Within the limits of each epoch ethnogenesis of a separate nation has its own peculiarities and differences. Therefore, the researcher believes that characteristic feature of an ethnic history is continuity of its progressive development.

Later, in 1970s, the ethnogenetical provisions about the discreteness of processes were elaborated in the works of Soviet ethnographers. Ethnic processes associated with the «fracture» in the development, were called «ethno-discrete». Their special role is that they lead humanity to move into a new ethnic state. In contrast to the ethno-evolutionary processes that are associated only with changes in individual components of ethnic system, J. Bromley noted that it is the discrete processes that caused the emergence of the first ethnic communities[1, p. 10-11].

Ethnogenesis of the Ukrainians, according V. Petrov, occurred within the limits of several epochs that changed one another. The relationship between these epochs was not a correlation of «Chinese type» and was carried out in the shifts, through changes, disasters and crises. «This relationship is subject to laws of epoch change. History of Ukraine passed through several epochs. That is why the concept of epoch as

structural integrity is one of the key, guiding principles in our modern historiosophical concepts and studies», – wrote V. Petrov [37, p. 21].

Of course, the scientist was not released from compulsory quotations of classics of Marxism-Leninism and made the necessary references, but mainly to F. Engels and only when it was appropriate, and coincided with the logic of his scientific conclusions.

Developments of V. Petrov remained neglected by the experts, because there was no author's presentation of theoretical principles and terminological apparatus for methodologically unilaterally trained Soviet scientists. They were practically the accumulation of factual material (outdated to some extent).

On the other hand, Marxism – «camouflaged» concept of V. Petrov is mechanically perceived as Marxism even to this day, and sometimes it distorts the meaning of scientific achievements of the researcher. Thus, in the «Comments» to republication of the work «The Origin of the Ukrainian people» in 1992 the authors (N. Kravchenko and Y. Pavlenko) proposed not completely correct attempt of construction of the concept «epoch»: «From the context of work it is implied that the epoch is not a formation in its Marxist sense, although according to a number of features these categories come near. In understanding of the researcher the «epoch» is a certain stage of human development, which is recognized as a structural integrity, which is characterized by a constant relationship (correlation) of certain, interrelated forms of economy, social institutions, cultural phenomena, etc [27, p. 115]. I believe that terminological addressing to stability does not correlate with the principle of epoch changing and understanding of historical progress in the concept of V. Petrov.

Y. Pavlenko was one of the first national historians, who started to use the civilizational approach starting in the late 1980s, combining it with the theory of formations. In the views of V. Petrov he saw Marxist basis, and in the works published after returning of the scientist to Ukraine he saw the use of exclusively formational theory that prevailed in the Soviet social sciences [27, p. 115]. Here is how Y. Pavlenko briefly stated the essence of the approach, that was affirmed by V. Petrov,

and that was acceptable for him as a moderate version of formational theory application in new methodological paradigms: a systematic understanding of the historical process involves selection of qualitative stages of Slavic ethnogenesis relevant to special forms of social and economic organization (pre-class, early class and so on) and reflected in the specifics of archaeological materials [31, p.206-207].

However, the fundamental work of Y. Pavlenko «Prehistory of old Russians in the global context» (1994) [30] demonstrates not only the influence of Y. Braychevsky, whom the author expresses thanks in the preface, but also the influences of V. Petrov. The fact of the matter is not only in numerous references to specific historical conclusions and results of field studies of V. Petrov, but also in general perception of his understanding of schematic-dynamic changes of ancient stages of Slavo-genesis. The research of Y. Pavlenko is performed on the modern scientific level, on the relevant terminological and theoretical basis, on the grounds of new source complexes. It covered the «prehistory of Russes» (the period from the third millennium B. C. to late first millennium C. E.).

Incompatibility of theoretical views of V. Petrov with stadially linear, deterministic, incrementally progressive vision of the historical process, which was dominant in Soviet science, is evident. Epoch theory of V. Petrov is an individual phenomenon of national historiography, but not an example of «soft revision of Marxism». However, this does not exclude recognition of socio-economic component in the concept of «epoch» as structural integrity by the academic.

The main tool for cognition of the past for the philosopher is his «epoch theory», which is quite flexible and provides identification of unique internal laws for each of the epochs, it does not recognize the constant laws in their changing, and therefore allows enough flexibility to generalize specific historical material. V. Petrov's conception of the ancient history of Ukraine is a holistic, thorough and functional explanatory model. V. Petrov's scientific heritage of 1940-1950's, the essence of his ideas can be understood only through his «epoch theory», because the internal logic of

presentation, scientific argumentation and conclusions of the researcher are based on such concepts as «era», «epoch», «fracture», «discreteness» and others.

Conception of V. Petrov was not accepted by his contemporaries and to this day it remains obscure to most researchers. Why? The most common causes are ambiguity of terminology and the lack of a holistic presentation of the conception. Its basic theoretical principles were formulated during DP and published in Ukrainian short-run camp publications in post-war Germany, and fundamental works based on specific historical material were published after two decades in Soviet Ukraine without a systematic presentation of their theoretical principles.

Moreover, V. Petrov's views could not be perceived in the USSR due to their nonconformity with formational scheme of historical process. In the West –due to language barriers and poor awareness with his work, in the environment Ukrainian emigration –due to odiousness of the author (Soviet spy) and nonconformity of their conceptual and methodological principles with the scheme of continuous national history by M. Hrushevsky.

The lack of attention in modern science can be explained by a complex of reasons. First of all, it is the lack of a general analysis of scientific achievements of Viktor Petrov, debates around personality of the scientist and the writer, sometimes exclusively in the plane of the ideological, political and moral evaluations. Secondly, it is the sustainability of historiographic «templates» and «cliché» (through the formal indicator V. Petrov is automatically reckoned among a cohort of Marxist Historians). Thirdly, what can be considered as an advantage of «epoch theory» in comparison with other historiosophical concepts, namely application to of specific historical material, became its weakness. From the perspective of the modern science the range of archaeological sources of V. Petrov seems too narrow, the findings on specific problems of ancient history of Ukraine are outdated, there is an underestimation of migration processes in ethnogenetical processes, the actual exception from the general scheme of the Bronze Age seems unclear and, therefore, interest in the concept itself is lost. By contrast a historiosofic concept, such as A. J. Toynbee's, this is not burdened

with such particularities and it is «not threatened» by new scientific discoveries and it remains popular for decades.

However, complex reconstruction of conceptual positions, terminology, instrumentarium and methodological foundations of «epoch theory», practical realization of creative potential of world and national history study in the works of V. Petrov may be important for the creation of modern theoretical models of national history.

Also, no less important today for the Ukrainian historical science is the answer to the question of the meaning of V. Petrov's concept in the light of M. Hrushevsky's canonical scheme of the history of Ukraine. The principle of continuity of national history, justified by M. Hrushevsky, has always had an ideological significance; modern society and scientific environment are not ready to opt for a new-fangled versions of discontinuous national history. At the same time, there are more and more calls to pay particular attention to the moments of breaks, which contain much more powerful heuristic potential and are important for understanding of the hypothetical «historical inheritance» and social genealogy than insistence on ideologically motivated continuity [24, p. 21]. Among other things the structural-synergistic model of Ukrainian history is proposed [25, p.175-177].

It should be noted, that since the principles of «epoch theory» were applied by V. Petrov for organizing specific historical material of ancient history of Ukraine, this meant differentiation from the «History of Ukraine-Rus» by M. Hrushevsky in chronological terms: when M. Hrushevsky started Ukrainian history with the Antes, V. Petrov's presentation of early stages of Ukrainian ethnogenesis ended with the Antes. The picture of Slavo-genesis at the turn of Millennium – the first half of the first millennium C. E., as it is depicted in the works of V. Petrov and M. Braychevsky, provides compelling evidence in support of early versions Ukraino-genesis, the supporter of which was M. Hrushevsky [20, p. 115].

Therefore, V. Petrov's concept of the ancient history of Ukraine was based on his «epoch theory», which rejected the idea of continuous progress and emphasized the

discreteness of historical process. Independently developed, based on personal experience, observations and emotions, it discovers the greatest resemblance to the theory of local civilizations of O. Spengler and A. J. Toynbee. The expression of national identity as a philosopher and a scientist, an appeal to the spiritual culture of the Ukrainian people is observed in the views of V. Petrov, as well as in the views of other prominent thinkers – his contemporaries (M. Khvylovy, D. Chyzhevsky and others). At the same time it can be argued that approaches of V. Petrov exhibit a certain correspondence to synergistic paradigm of understanding of the historical process, they were in unison with the latest scientific theories and far ahead of their time.

However, the historical scheme of V. Petrov is detached from the history of Ukrainian historical thought, as it has not been assessed in historiography; it remained out of sight of scientists and has no direct followers.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абашина Н. С. Вивчення етногенезу слов'ян в працях В. П. Петрова / Н. С. Абашина // Археологія. – 1986. – Вип. 9. – С. 6–13.
2. Андреев В. М. Віктор Петров : Нариси інтелектуальної біографії вченого : монографія / В. М. Андреев. – Дніпропетровськ : Герда, 2012. – 476 с.
3. Базаров В. О. Шпенглер и его критики / В. О. Базаров // Красная Новь. – 1922. – № 2. – С. 212–225.
4. Бер В. Сучасні духові течії в Європі (1. Новіші вчення про всесвіт) / В. Бер // Час. – Фюрт, 1946. – Чис. 42. – С. 2–3.
5. Бер В. Засади поетики. Від «Arspoetica» Є. Маланюка до «Arspoetica» доби розкладеного атома / В. Бер // МУР : зб. літературно-мистецької проблематики. – Мюнхен ; Карлсфельд, 1946. – Зб. 1. – С. 7–23.
6. Бер В. Наш час, як він є (З приводу статті Нормана Казнса «Несучасність сучасної людини» «TheSaturdayReviewofLiterature. NewYork. 1946) / В. Бер //

Рідне слово : вісн. літератури, мистецтва і науки. – Мюнхен ; Карлсфельд, 1946. – Чис. 8. – С. 28–40.

7. Бер В. Сучасні духові течії в Європі (2. Новіші вчення про походження людини) / В. Бер // Час. – Фюрт, 1946. – Чис. 43. – С. 28–40.

8. Бер В. Сучасний образ світу: Криза класичної фізики / В. Бер // Арка. – Мюнхен, 1947. – Чис. 1. – С. 2–6.

9. Бойцов М. А. Вперед, к Геродоту! / М. А. Бойцов // Казус : индивидуальное и уникальное в истории / под ред. Ю. Л. Бессмертного, М. А. Бойцова. – М. : Российск. гос. гуманит. ун-т, 1999. – Вып. 2. – С. 17–41.

10. Бромлей Ю. В. Этнос и этнография / Ю. В. Бромлей. – М., 1973. – 284 с.

11. Брюховецький В. Віктор Петров: верхи долі – верхи і долі / В. Брюховецький. – К. : Темпора, 2013. – 168 с.

12. Вельфлин Г. Ренессанс и барокко / Г. Вельфлин ; [пер. с нем. Е. Г. Лундберга]. – СПб. : Азбука-классика, 2004. – 288 с.

13. Веріго Борис [Віктор Петров] Маси, техніка й лібералізм (з приводу книги Хозе Ортеги і Гассет «Повстання мас») / Борис Веріго // Орлик: місячник культури і суспільного життя. – Берхтесгаден, 1948. – Чис. 3 (Березень). – С. 33–35.

14. Горський В. С. Історія української філософії / В. С. Горський. – [3-е вид.]. – К. : Наукова думка, 1997. – 287 с.

15. Домонтович В. Приборканий гайдамака. Оповідання про Саву Чалого (розділи 1–2) / В. Домонтович // Похід. – Гайденав, 1947. – Чис. 1. – С. 7–11.

16. Домонтович В. Самотній мандрівник простує по самотній дорозі. Вінсент Ван Гог (1833–1890) : Біографічна новеля / В. Домонтович // Арка. – Мюнхен, 1948. – Чис. 5 (11). – С. 25–34.

17. Домонтович В. Без ґрунту / В. Домонтович // Український засів. – Х., 1942. – Чис. 2. – С. 30–57.

18. Домонтович В. Без ґрунту. Продовження / В. Домонтович // Український засів. – Х., 1943. – Чис. 4. – С. 49–71.

19. Домонтович В. Болотяна Лукроза / В. Домонтович // Київські неокласики / упоряд. Віра Агеєва. – К. : Факт, 2003. – С. 271–301.
20. Залізняк Л. Українці : витоки та історичні долі / Л. Залізняк. – К. : Темпора, 2011. – 424 с.
21. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. – Львів : Львів. держ. ун-т ім. І. Франка, 1999. – 224 с.
22. Ионов И. Н. Рождение теории локальных цивилизаций и смена научных парадигм / И. Н. Ионов // Образы историографии. – М., 2001. – С. 59–84.
23. Ионов И. Н. Теория цивилизаций. Этапы становления / И. Н. Ионов // Новая и новейшая история. – 1994. – № 4/5. – С. 33–50.
24. Касьянов Г. В. Національні історії та сучасна історіографія : виклики й небезпеки при написанні нової історії України / Г. В. Касьянов, О. П. Толочко // Український історичний журнал. – 2012. – № 6. – С. 4–24.
25. Колесник І. Український гранд-нарратив. Ретроспективи та перспективи / І. Колесник // Ейдос : альманах теорії та історії історичної науки. – К. : Ін-т історії НАН України, 2008. – Вип. 3. – С. 153–177.
26. Космина В. Г. Проблемы методологии цивилизационного анализа исторического процессу : [монографія] / В. Г. Космина. – Запоріжжя : Запорізь. нац. ун-т, 2011. – 310 с.
27. Кравченко Н. Коментар до праці «Походження українського народу» / Н. Кравченко, Ю. Павленко // Петров В. Походження українського народу. – К. : МП «Фенікс», 1992. – С. 114–164.
28. Михайловский И. Б. Архитектурные ордера. – М, 1925. – 125 с.
29. Мішеніна Н. Історіософський мотив зміни епох як модель внутрішнього інтертексту (проза Віктора Петрова-Домонтовича) / Н. Мішеніна // Слово і час. – 2002. – № 11. – С. 26–32.
30. Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – К. : Фенікс, 1994. – 400 с.

31. Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества (генезис и пути развития) / Ю. В. Павленко. – К. : Наук. думка, 1989. – 288 с.
32. Петров В. Антропологічні особливості українського народу (Початок) / В. Петров // Орлик : місячник культури і суспільного життя. – Берхтесгаден, 1947. – Чис. 5 (Травень). – С. 15–18.
33. Петров В. Антропологічні особливості українського народу (Закінчення) / В. Петров // Орлик : місячник культури і суспільного життя. – Берхтесгаден, 1947. – Чис. 6 (Червень). – С. 16–19.
34. Петров В. Готи на Україні та культура полів поховань / В. Петров // Український засів. – Х., 1942. – Чис. 1. – С. 61–65.
35. Петров В. Давні слов'яни та їх походження : До проблеми слов'янського етногенезу / В. Петров // Український історичний журнал. – 1963. – № 4. – С. 36–44.
36. Петров В. Діячі української культури (1920–1940 рр.) – жертви більшовицького терору / В. Петров // Українська літературна газета. – Мюнхен. – 1955. – Чис. 1 (Липень).
37. Петров В. Етногенез слов'ян. Джерела, стан розвитку і проблематика / В. Петров. – К., 1972. – 214 с.
38. Петров В. Історіософічні етюди / В. Петров // МУР : зб. літературно-мистецької проблематики. – Мюнхен ; Карлсфельд, 1946. – Зб. 2. – С. 7–19.
39. Петров В. Походження українського народу / В. Петров. – К. : МП «Фенікс», 1992. – 192 с.
40. Петров В. Скіфи. Мова і етнос / В. Петров. – К. : Наук. думка, 1968. – 149 с.
41. Петров В. Слов'яни і Візантія. Про зміну археологічних культур на території України в V–VII ст. н. е. / В. Петров // Археологія. – 1965. – Т. 18. – С. 3–13.
42. Петров В. Українська література / В. Петров, Д. Чижевський, М. Глобенко. Мірчук І. Історія української культури / І. Мірчук. – Мюнхен ; Львів : Укр. вільний ун-т, 1994. – 380 с.

43. Петров В. Христианство і сучасність / В. Петров // Орлик : місячник культури і суспільного життя. – Берхтесгаден, 1947. – Чис. 2 (Лютий). – С. 15–18.

44. Петров В. П. Язык. Этнос. Фольклор : автореф. по совокупности работ на соискание ученой степени кандидата филол. наук / В. П. Петров. – К., 1966. – 61 с.

45. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс. – М. : Вектра, 2001. – 420 с.

46. Пятаков Г. Философия современного империализма (Этюд о Шпенглере) / Г. Пятаков // Красная новь. – 1922. – № 3. – С. 182–197.

47. Репина Л. П. История исторического знания / Л. П. Репина, В. В. Зверева, М. Ю. Парамонова. – М. : Дрофа, 2004. – 288 с.

48. Семенов Ю. И. Марксистско-ленинская теория общественно-экономических формаций и всемирная история / Ю. И. Семенов // Актуальные проблемы марксистско-ленинского учения об общественно-экономических формациях. – М., 1975. – С. 53–87.

59. Семенов Ю. И. Разработка проблем истории первобытного общества в Институте этнографии АН СССР в «эпоху» Бромлея (воспоминания и размышления) / Ю. И. Семенов // Этнографическое обозрение. – 2001. – № 6. – С. 3–20.

50. Семенов Ю. И. Теория общественно-экономических формаций и всемирный исторический процесс / Ю. И. Семенов // Народы Азии и Африки. – 1970. – № 5. – С. 82–95.

51. Хвильовий М. Україна чи Малоросія? / М. Хвильовий // Хвильовий М. Санаторійна зона : оповідання, новели, повісті, памфлет. – Харків : Фоліо, 2008. – С. 334–381.

52. Хазанов А. М. О связи линейности и локальности с образом жизни / А. М. Хазанов // Советская этнография. – 1974. – № 6. – С. 58–61.

53. Чижевський Д. Культурно-історичні епохи / Д. Чижевський. – [2-ге вид.]. – Авгсбург–Монреаль : Накладом Тов-ва прихильників УВАН, 1978. – 16 с. – (Slavistica № 78).

54. Шмит Ф. И. Искусство – его психология, его стилистика, его эволюция / Ф. И. Шмит. – Харьков, 1919. – 328 с.

55. Шмит Ф. И. Законы истории. Введение к всеобщей истории искусств Вып. 1 / Ф. И. Шмит. — Харьков, 1916. – 198 с.

56. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 375 с.

Віктор Платонович Петров (1894–1969) був одним із найяскравіших українських інтелектуалів свого часу – визначний учений енциклопедичної ерудиції (історик, етнограф, археолог, літературознавець, філолог, фольклорист, філософ), організатор науки, громадський діяч та письменник із кола неокласиків, а також агент радянської розвідки. Найвищим досягненням В. Петрова як інтелектуала та вченого-універсала є його «теорія епох». Мислитель запропонував оригінальну концепцію давньої історії України, яка стала визначним теоретичним та практичним внеском в українську історіографію. Його концепція ґрунтувалася на дискретному, циклічному баченні історичного процесу та знаходилася в руслі основних тенденцій розвитку європейської історіософської думки 1920-х – 1940-х рр., безпосередньо перебувала в інтелектуальному контексті ідей М. Бердяєва, Г. Вельфліна, М. Данилевського, А. Дж. Тойнбі, З. Фрейда, М. Фуко, М. Хвильового, Д. Чижевського, Ф. Шміта, О. Шпенглера й екзистенціалістів. На основі «теорії епох» учений розробив схему давньої історії України («передісторії українського народу») та етногенезу українців як складової європейської історії. Це відкривало новий шлях розвитку для вітчизняної історичної науки й могло спричинити «революцію» в українському історіописанні. Утім, інтелектуальна ініціатива вченого не була сприйнята сучасниками й по сьогодні залишається за межами основних напрямів теоретичних та практичних пошуків істориків. У статті висвітлено зміст та генезу «теорії епох» В. Петрова.

Ключові слова: Віктор Петров, «теорія епох», етногенез українців, дискретність та циклічність історії.

Виктор Платонович Петров (1894–1969) был одним из самых ярких украинских интеллектуалов своего времени – выдающийся ученый энциклопедической эрудиции (историк, этнограф, археолог, литературовед, филолог, фольклорист, философ), организатор науки, общественный деятель и писатель из круга неоклассиков, а также агент советской разведки. Наивысшим достижением В. Петрова как интеллектуала и ученого-универсала

является его «теория эпох». Мыслитель предложил оригинальную концепцию древней истории Украины, которая стала выдающимся теоретическим и практическим вкладом в украинскую историографию. Его концепция основывалась на дискретном, циклическом видении исторического процесса и находилась в русле основных тенденций развития европейской историософской мысли 1920-х – 1940-х гг., непосредственно находилась в интеллектуальном контексте идей Н. Бердяева, Г. Вельфлина, Н. Данилевского, А. Дж. Тойнби, З. Фрейда, М. Фуко, Н. Хвелевого, Д. Чижевского, Ф. Шмита, О. Шпенглера и экзистенциалистов. На основе «теории эпох» ученый разработал схему древней истории Украины («предыстории украинского народа») и этногенеза украинцев как составляющей европейской истории. Это открывало новый путь развития для отечественной исторической науки и могло вызвать «революцию» в украинском историописании. Впрочем, интеллектуальная инициатива ученого не была воспринята современниками и по сей день остается за пределами основных направлений теоретических и практических поисков историков. В статье исследованы суть и генезис «теории эпох» В. Петрова.

Ключевые слова: Виктор Петров, «теория эпох», этногенез украинцев, дискретность и цикличность истории.

УДК 930.1:303.446.4

*Віталій Тельвак**

**«ДОБРИЙ ІСТОРИК, АЛЕ ПОГАНИЙ ПОЛІТИК»:
РЕЦЕПЦІЯ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
ПІСЛЯ 1914 РОКУ**

Українська історія першої половини ХХ ст. відзначилася не лише боротьбою за державну незалежність, а й формуванням українського погляду на увесь спектр східноєвропейської історичної проблематики. Визначну роль в обох процесах відіграв М. Грушевський. Тож, стаття присвячена аналізу рецепції політичної та наукової спадщини М. Грушевського після 1914 р. Відзначається, що оцінки сучасниками наукового доробку вченого тісно переплелися з характеристиками публіцистичної творчості та, особливо, громадсько-політичної діяльності. Щодо рецензентів, у статті говориться, що окрім фахових істориків серед них бачимо й літературознавців, філософів, публіцистів, громадських діячів.

Ключові слова: *М. Грушевський, рецензування, мотиваційні тенденції, наукова творчість, оцінки.*

Перша світова війна стала своєрідним вододілом у житті та творчості М. Грушевського. Останнє двадцятиліття видатного вченого було сповнене небезпек арешту й заслання, самовідданої державотворчої діяльності, труднощів еміграції й спроб налагодження скільки-небудь систематичної праці в умовах становлення сталінської диктатури. Різкої зміни зазнали також і звичні умови та форми інтелектуальної праці вченого. Перебуваючи в епіцентрі українського національного руху, живо реагуючи на суспільні запити, М. Грушевський був змушений усе більше віддаватися публіцистичній, громадсько-політичній та державотворчій праці, що відсувало власне наукову діяльність на другий план. З іншого боку, наукові та науково-популярні тексти й численні публіцистичні виступи автора «Історії України-Руси» несли на собі у той час настільки помітний відбиток історичних подій, які переживали українці, що це призводило до постійного взаємовпливу цих сфер творчості видатного діяча, сприяло

* Доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

витворенню цікавого феномену історичної публіцистики, до певної міри унікального в українській культурі. Така подібність обставин творчості М. Грушевського воєнного, революційного, еміграційного та радянського періодів його життя та діяльності (насамперед, постійна невлаштованість побуту, що не дозволяла налагодити планомірну наукову діяльність, а також численні загрози, якими був насичений той неспокійний час) наклали помітний відбиток на специфіку обговорення творчості вченого тієї доби. Як і в інтелектуальній діяльності М. Грушевського, у її сприйнятті сучасниками оцінки наукового доробку надзвичайно тісно переплелися з характеристиками публіцистичної творчості та, особливо, громадсько-політичної діяльності. Більшість оглядачів наукових, літературних і публіцистичних творів ученого прямо чи завуальовано пригадували читачеві його політичне минуле голови відродженої української держави та одного з лідерів наддніпрянських есерів. Усе це й дає нам підстави розглядати грушевськознавчу рефлексію після 1914 р. як органічний і цілісний історіографічний феномен.

Рецензування (мотивація, інтенсивність, географія)

Говорячи про обставини звернення сучасників М. Грушевського до його праць у роки війни та міжвоєнний час, можемо відзначити п'ять періодів, у межах яких виразно домінували ті чи інші мотиви. У перші роки війни, які М. Грушевський провів на засланні (кінець 1914 р. – початок 1917 р.), цікавість до вченого була складовою загального зростання уваги до українського питання з обох боків фронту. Оскільки в пропагандистській діяльності багатьох партій та організацій праці М. Грушевського посідали доволі помітне місце, а у патріотичній періодиці був розтиражований його образ в'язня сумління, про вченого заговорили далеко поза академічними колами. Про тогочасні мотиви звернення до ідей М. Грушевського промовисто свідчить той факт, що критичні відзиви на твори українського історика друкувалися виключно на шпальтах громадсько-політичної періодици. При цьому йшлося або про популяризацію

його ідей (в українських виданнях та періодиці держав Четвертного союзу), або про опонування їм (головно на сторінках польської та російської публіцистики), або навіть про свідоме замовчування, як це було у Великобританії, де ввели офіційну заборону на поширення літератури про Україну.

Подібною була й мотивація звернень до творчості М. Грушевського у наступний – революційний період, початок якому поклало обрання вченого в березні 1917 р. головою Центральної Ради та його переїзд до Києва. Політична діяльність історика, з одного боку, привернула до нього увагу широких кіл світової громадськості, з іншого, ще більше пов'язала два аспекти його діяльності – суспільно-політичний та культурно-науковий. З того часу практично всі оглядачі та рецензенти, оцінюючи наукову творчість М. Грушевського, неодмінно – у більш чи менш завуальованій формі – враховували його політичний досвід на чолі відродженої України. Сприяло цьому також і те, що відгукуючись на виклики доби, більшість вільного від обов'язків глави парламенту часу учений віддавав публіцистичній праці, в якій, вміло оперуючи історичною аргументацією, пояснював широким колам читачів своє бачення перспектив молодого держави та логіку дій її творців. Зрозуміло, що й мотивація у зверненні до таких текстів полярно відрізнялася в різних національних середовищах.

Так, українські оглядачі були у захваті від вміння М. Грушевського допасувати свій таланти до запитів найширших кіл громадськості. На сторінках «Літературно-наукового вісника», наприклад, зазначалося: «Потреба в літературі політичній величезна, а задовольнити її нелегко. Тяжкий нагніт минулого не дав завчасу підготувати потрібне і довелося ту літературу, скористувавшись дечим ціннішим з попереднього надбання, творити наново. [...] Та проте знайшла, визнаючи велику вагу цієї справи, наша інтелігенція час і на ту роботу. Приклад подав проф. Грушевський, що стоїть у самому центрі нашого політичного життя і бере найдіяльнішу в ньому участь, а проте спромігся одночасно зробити цінну вкладку в нашу новонароджену політичну літературу, проказуючи стежку, якою

повинні йти духові проводирі нашого народу, організуючи його й освітлюючи потреби й завдання сучасності» [6, с.155].

В періодичних виданнях наших сусідів, навпаки, бачимо безоглядне заперечення або й профанацію головних тез історичної публіцистики тогочасного лідера українства. Російські та польські оглядачі переконували своїх читачів, що «політик в Грушевському остаточно перемиг ученого» [21, с. 21]. Західні ж критики творчості голови Центральної Ради, виходячи з власних політичних симпатій і бачення ситуації, переважно популяризували аргументи українських публіцистів або їх опонентів. Підтвердженням сказаного є виразне домінування у той час серед оглядачів праць М. Грушевського публіцистів над фаховими істориками, як також і той факт, що критичні відзиви частіше з'являлися на шпальтах громадсько-політичної, а не наукової періодики.

До скільки-небудь систематичної наукової праці М. Грушевський зміг повернутися лише на еміграції, куди виїхав у 1919 р. Видання восьмого тому «Історії України-Руси», перших частин «Історії української літератури» та низки соціологічних праць, привернуло увагу представників академічного світу до колишнього голови українського парламенту. Втім, і тут академічна мотивація нерідко була наслідком колишньої політичної слави видатного вченого. Свідчення цього знаходимо у рецензіях американських та західноєвропейських оглядачів, котрі відверто називали мотивом своєї критичної уваги згадану обставину [30, р. 666-667; 31, с. 296]. Про маргінальність академічної мотивації рецепції творчості М. Грушевського у тогочасному неукраїнському середовищі промовисто говорить і той факт, що його ім'я практично «зникло» зі шпальт польських періодичних видань, чиї дописувачі зосередилися на ідейній боротьбі з молодшим поколінням українських діячів, як пропагандистами більш радикальних ідей.

Серед українських оглядачів тогочасної творчості М. Грушевського уперше окреслилися мотиваційні тенденції, котрі надалі, фактично до самої трагічної смерті видатного вченого, будуть тільки поглиблюватися. Перша – академічно-

популяризаційна – була властива нечисленним політичним симпатикам історика, котрі переважно залишилися на Наддніпрянщині. Вони (наприклад, В. Данилевич, О. Дорошкевич, В. Романовський) вважали за потрібне донести до читача велич постаті Грушевського-науковця і воліли не згадувати його як активного політика. Серед тогочасних симпатиків праці вченого, щоправда з певними застереженнями, назвемо і його найбільш близьких галицьких учнів (приміром, І. Крип'якевича та В. Гарасимчука), котрі були свідомі наукової величі вчителя.

Поряд із відзначеною вище тенденцією, у досліджуваній період у середовищі українських оглядачів з'явилася мотивація ідейного заперечення історіографічних поглядів М. Грушевського як виразника застарілої історичної ідеології. Найраніше вона окреслилася в публіцистиці його колишніх опонентів часів української революції, котрі на еміграції представляли консервативний табір. Виопуклюючи прорахунки історика як голови української держави, вони (Д. Дорошенко, В. Липинський, С. Томашівський та ін.) заклали традицію симбіотичного пов'язання його наукових ідей і суспільно-політичних гасел, що стала особливо популярною в другій половині ХХ ст. Покликуючись лише на прорадянські тези еміграційної публіцистики М. Грушевського і цілковито замовчуючи голошені ним у попередній революційний період незалежницькі ідеї, вони переконували свого читача в органічному «анти державництві» вченого, що й було, нібито, чи не єдиною причиною поразки Визвольних змагань. Звідси й провідним мотивом рецепції була загострена полеміка з автором «Історії України-Руси» як виразником ворожого – есерівського за партійною орієнтацією та народницького за історіографічною концептуальністю – ідейного напрямку без суттєвого заглиблення в наукознавчу проблематику.

Промовистим прикладом вище сказаного слугує обговорення в еміграційній періодиці перевиданої «Ілюстрованої історії України» М. Грушевського. Оглядачі з консервативного табору зосередилися виключно на останній частині праці, де автор осмислював недавні революційні події зі свого партійного

становища. На сторінках «Хліборобської України» Д. Дорошенко, наприклад, зазначав: «... Представленне подій 1918 р. з партійного «ес-еровського» погляду, самий масштаб і характер останніх параграфів – зовсім не пасують до цілої книги, і краще було би зовсім цих розділів не містити, ніж надавати книзі зовсім невідповідний для її ваги і значіння «партійний» характер» [9, с. 217; 12, с. 3].

Мотивація ідейного опонування з боку інтелектуалів з консервативного табору ще відвертіше оприявилася при обговоренні публіцистики М. Грушевського еміграційного періоду, передусім статей у редагованому ним часописі «Борітеся-Поборете!». Українські оглядачі закидали вченому політичну недалекоглядність і «національне самозаперечення», стверджували брак у нього оптимістичної візії минулого та сучасного стану українства – «переконання, що Україна має тепер якусь історичну роль, якесь змагання» [5, с. 1]. Д. Донцов, наприклад, у «Підставах нашої політики» карикатурно зобразив еволюцію політичних поглядів ученого «від скромного автономіста до федераліста, від федераліста – з болем і скреготом зубовним – до самостійника, а від самостійника спершу до большевика, а там до попихача і лакея московського уряду» [8, с. 220].

Відзначимо, що поряд з ідеологічними моментами, на загострення світоглядно-історіософської полемічності в той час значною мірою впливали непрості особистісні стосунки та ідейні розходження в середовищі українських емігрантів. Про це промовисто свідчить зміст листа В. Липинського до І. Кривецького: «Представте собі, вже кілька місяців хочу дістати послідні два томи Історії Грушевського про Хмельниччину і, смішно сказати, помимо всіх заходів – не можу. Автор зі мною як з «реакціонером», «контрреволюціонером» і т. д. не піддержує ніяких зносин, у Відні в книгарнях вона чомусь не продається, есери продати мені її відмовили (так!), а на свої листи до Галичини в цій справі не одержую відповіді» [16, с. 54].

Ідеологічне опонування стало провідним мотивом критичного звернення до праць М. Грушевського також з боку молодих кадрів українських марксистів. У

перші роки становлення радянської влади на українських землях початуючі комуністичні суспільствознавці ще доволі нерішуче та невміло полемізували з іменитим ученим, фактично лише вправляючись у доборі необхідних контраргументів. Яскравими прикладами цьому є схвальні рецензії Матвія Яворського на «Початки громадянства» [27, с. 33-34] та Володимира Коряка (Блюмштейна) на перші томи «Історії української літератури» [14, с. 85].

Успіхи М. Грушевського на полі академічної науки в еміграційне п'ятиліття практично не вплинули на мотивацію звернення до його творчості у російському еміграційному та польському середовищах. Його представники саме на автора «Історії України-Руси» покладали левову частку відповідальності за «руйнівні», на їхнє переконання, наслідки української революції, котра унеможливила відродження польської держави у межах давньої Речі Посполитої і остаточно поховала проект «Великої Росії». Тож не дивно, що в критичній літературі наших сусідів у першій половині 20-х рр. збереглася ідеологічно загострена полеміка з історіографічними тезами та політичними гаслами М. Грушевського.

Натомість у випадку західноєвропейських оглядачів, дякуючи насамперед перекладним проектам організованого М. Грушевським Українського соціологічного інституту, спостерігаємо повернення академічної мотивації. І хоча неодмінно згадувалась видатна роль історика в роки української революції, все ж експонувалися грані його небуденного науково-організаційного таланту.

Окреслені вище мотиваційні тенденції зазнали деяких змін в останнє радянське десятиліття життя та творчості М. Грушевського, сповнене вагомими науковими здобутками та дедалі складнішим протистоянням з державною машиною. Наддніпрянські інтелектуали, котрі визнавали слухність історіографічної концепції автора «Історії України-Руси» і були свідками його громадянської мужності та наукової принциповості у взаєминах із владою, зверталися до праць ученого з метою фахового всебічного обговорення запропонованих гіпотез, а також для їх популяризації у широкому

інтелігентському середовищі. Подібною була й мотивація нечисленних симпатиків ученого в Галичині та на еміграції.

Натомість українські опоненти М. Грушевського з державницького табору після його переїзду до радянської України ніби отримали додаткові аргументи для звинувачення історика у радянофільстві та антидержавництві. В перші роки перебування вченого в Києві вони зверталися до творів історика виключно у полемічному ключі, з метою показати його як безнадійного адепта класичних засад народницької історіософії. Певним зламом тут стало широке відзначення ювілею М. Грушевського в 1926 р., а також вагомість результатів його науково-організаційної праці в перші роки після повернення, котрі показали всю несправедливість попередніх кпинів з історика як «зміновіхівця» в українській періодиці у вільному світі. А поступове посилення репресій проти вченого оточило його постать ореолом мученика, тож полемічні мотиви при зверненні до праць М. Грушевського поступово поступаються популяризаційним.

Цікавим проявом ідейно загостреної полеміки з поглядами М. Грушевського у той час стала дискусія довкола його праці «З історії релігійної думки на Україні». Крім світських релігієзнавців, до неї звернулися й духовні особи, котрі на сторінках конфесійних видань «Записки ЧСВВ» і «Нива» піддали всебічній критиці поширювані визначним ученим оцінки подій та явищ українського церковного життя з позицій євангельської церкви [25, с. 234-241].

Рецензенти праць М. Грушевського з українського марксистського табору в другій половині 20-х – на початку 30-х рр. зверталися до його праць виключно з метою безапеляційного заперечення будь-якої вартості творчого доробку вченого. Тут бачимо виразну тенденцію переходу від гострої полеміки у перші роки переїзду історика до тотальної профанації всієї його спадщини наприкінці життя. І в цьому випадку зламним було святкування ювілею в 1926 р., коли партійні функціонери вирішили, як зазначалося у тогочасних документах, «змінити тактику» у ставленні до М. Грушевського. В критичній літературі така зміна позначилася відходом від будь-яких етичних засад академічної полеміки і

переходом до тактики брутальної лайки та навішування модних у той час ярликів.

Важливою відмінністю цього періоду було поновлення рецензування творів М. Грушевського його польськими і, особливо активно, чеськими колегами. У випадку польських оглядачів відзначимо повернення характерного для кінця ХІХ ст. домінування академічної мотивації, що можна пояснити зосередженням українського вченого у цей час виключно на науковій праці. Чеські ж учені, відновивши науковий книгообмін з українськими колегами на Наддніпрянщині, продовжили вдумливе обговорення наукової праці київського академіка з позицій актуальних завдань академічного слов'янознавства. Академічна мотивація домінувала також у славістичних середовищах західноєвропейських країн, де на сторінках таких реномованих видань як «Revue Historique», «Le Monde Slave» чи «Revue des Études Slaves» з подивом і повагою відночувалися успіхи науково-організаційної праці М. Грушевського у дедалі складніших умовах марксистського ідеологічного наступу на українську науку.

Після смерті М. Грушевського мотивація поодиноких критичних звернень до його праць носила виключно меморіальний та популяризаційний характер. Впадає у вічі, що змінилася навіть мотивація марксистського зацікавлення спадщиною оголошеного кілька років перед тим класовим ворогом історика: тут бачимо значне згортання погромної риторики. Сказане повною мірою підкреслює рецензія О. Білецького на шостий том «Історії української літератури» [4, с. 261-264].

Звертаючись до проблеми інтенсивності звернення оглядачів до праць М. Грушевського, вкажемо на її пряму залежність від наукової активності самого вченого, а також намагання українських патріотичних організацій (насамперед, Союзу визволення України) популяризувати його історіографічні ідеї через перекладні проекти. З огляду на це, природно, що найменшою кількістю рецензій позначені скромні на творчі досягнення роки заслання (11 позицій оглядів і рецензій) та української революції (20 позицій). Зростання наукової

активності після переїзду на еміграцію очікувано призвело й до більшої зацікавленості з боку критиків (29 позицій). Пік рецензування творів українського вченого припав на найбільш плідне у науковому плані перше п'ятиліття праці в радянському Києві (52 позиції). Від 1929 р. стрімко зменшуються можливості автора «Історії України-Руси» побачити свої праці друком (аж до негласної заборони їх публікації в Україні після арешту і заслання), відповідно, поступово знижується й увага оглядачів до його творчості. Тож не дивно, що на рік смерті М. Грушевського припадають лише одна рецензія – лайливий огляд Ф. Ястребова, а також стислий бібліографічний огляд на сторінках «Revue des Études Slaves».

Відзначені вище особливості творчості самого М. Грушевського в останнє двадцятиліття зумовили специфіку зацікавлення його рецензентів: тут бачимо пряму пов'язаність між творчими пріоритетами вченого та динамікою критичної уваги до тих чи інших текстів. З огляду на популяризаторський акцент літературної праці М. Грушевського в роки війни, революції й еміграції, найчастіше оглядачі зверталися саме до науково-популярних і публіцистичних творів ученого. Втім, серед монографічних видань, як і перед війною, за інтенсивністю звернення лідирувала «Історія України-Руси» (близько п'ятнадцяти оглядів). Наступними за популярністю були «Історія української літератури» (десять рецензій) та «Всесвітня історія в короткому огляді» (вісім рецензій).

На географію критичних оглядів творів М. Грушевського значною мірою вплинула активність ученого та, у перші роки війни, популяризаторів його творів. В останньому випадку йдеться про видавничу діяльність СВУ, в якій твори М. Грушевського посідали особливе місце як важливий пропагандистський матеріал для популяризації української справи в Західній Європі [23, с. 87-96]. Статті вченого, написані на східному боці німецько-російського фронту, передруковувалися у «Віснику СВУ»; невеликі за обсягом популярні книжки М. Грушевського з історії України перекладалися мовами

країн, що входили до блоку Центральних держав. За спостереженнями І. Гирича, «у 1915–1916 роках, коли М. Грушевський перебував у російському засланні, на публікації, що виходили з рамені СВУ, назагал припадає половина друкованих праць історика» [7, с. 94]. Так, 1914 р. у виданнях СВУ та інформаційних агентствах, пов'язаних з ним, вийшли друком такі праці М. Грушевського: «Прегледь на Украинската история» (у часописі «Воля» (чч. 550–553) та окремою брошурою на 12 с. з мапою); «Про старі часи на Україні»; «Le problème de l'Ukraine et son évolution historique» (в журналі «La Revue politique internationale» (Лозанна). – № 11–12. – С. 289–328); Ein Überblick der Geschichte der Ukraina (Відень, брошура на 16 с.). У 1915 р., крім численних статей на сторінках «Вісника СВУ», окремими виданнями з'явилися: «Короткий огляд української історії» (збірник статей «Україна, Росія, Туреччина» турецькою мовою); «Як жив український народ? Коротка історія України» (2 вид., Царгород (Стамбул), 107 с.); «The Historical Evolution of the Ukrainian Problem» (англомовний переклад лозаннської статті, виконаний Д. Рафаловичем, що з'явилася у Лондоні окремою брошурою на 58 с.); «The Ukrainian Revival» (переклад розділу з російськомовного «Нарису історії українського народу» (СПб., 1904), що побачив світ у нью-йоркському видавництві «Ukraine's Claim to Freedom An Appeal for Justice on behalf of thirty five Millions». – С. 28-40); «Die Ukrainische Frage in historischer Entwicklung» (брошура віденського видання на 52 с.). У 1916 році М. Грушевський – знову постійний автор на шпальтах «Вісника СВУ»; окремим виданням побачив світ об'ємний перший том «Geschichte der Ukraine», який був частиною перекладеного ще перед війною Осипом Роздольським німецькою мовою «Нарису історії українського народу» [11, с. 123-124].

Зауважимо, що М. Грушевський стримано оцінював діяльність СВУ, вважаючи її проавстрійською, тому більшість зі згаданих перекладів виходили без його згоди, відтак траплялися окремі редакторські недогляди [18, с. 647-649]. Та попри скепсис М. Грушевського до політичної акції СВУ, саме така

популяризація історичних концепцій багатьма європейськими мовами мала у висліді найбільше – у досліджуване двадцятиліття – розширення спектру національних історіографічних шкіл, представники яких зацікавлено відреагували на праці видатного вченого. Поряд із європейськими оглядачами, уперше про українського вченого заговорили й історики на американському континенті. Таке стрімке розширення географії грушевськознавчої рецепції знайшло відображення на сторінках «Вісника СВУ»: про публікацію праць М. Грушевського іноземними мовами та короткий огляд їхнього змісту, а також спостереження над особливостями їх сприйняття європейським читачем оперативно інформували автори видання [1, с. 20; 22, с. 15; 2, с. 22; 3, с. 325].

В наступні роки української революції географія звернень до творів М. Грушевського обмежувалася країнами Центрально-Східної Європи, представники яких традиційно цікавилися українською проблематикою. Після переїзду вченого на еміграцію і налагодження книгообміну з західноєвропейськими колегами, його праці, поза, звісно, українськими материковими та еміграційними культурними осередками, жваво реферуються в італійських, американських і французьких часописах. Переїзд М. Грушевського до Києва та планомірна робота комуністичної влади з побудови "залізної завіси", значно утруднили оперативний книжковий обмін із західними колегами. Як наслідок – в останнє десятиліття коло рецензентів творів київського академіка поступово звужується до традиційно зацікавлених українською тематикою польських, чеських та французьких славістів.

Рецензенти

Відзначені вище особливості творчості М. Грушевського та її рецепції у досліджуване двадцятиліття підтверджує також звернення до постатей його рецензентів. Тут поряд із незначним домінуванням фахових істориків, бачимо також велику групу літературознавців, філософів, відомих публіцистів і громадських діячів. Тож не реноме класика української історіографії, як це було

у передвоєнний час, а саме творчі пріоритети вченого у той чи інший окрес були визначальним мотивом для рецензентів при зверненні до його текстів. Так, у роки війни та революції до праць українського вченого переважно зверталися оглядачі суспільно-політичного життя. А повернення М. Грушевського до наукової праці на еміграції та в радянське десятиліття відродило домінування серед рецензентів представників академічної науки.

Як і в передвоєнний період, до праць М. Грушевського надалі зверталися першопланові постаті національних історіографічних шкіл, котрі цікавилися славистичною проблематикою, а також провідні оглядачі суспільно-політичних процесів. Найбільш різнобарвною, звісно, була палітра українських оглядачів. Тут бачимо як знакові постаті вітчизняної науки (М. Василенко, Д. Дорошенко, В. Дорошенко, В. Липинський, М. Сумцов та ін.) та культури (приміром, М. Зеров та М. Садовський), так і представників всіх партійних угруповань – від консервативного до марксистського крила. Особливістю досліджуваного періоду, зумовленого виходом праці «З історії релігійної думки на Україні», була поява у когорті українських рецензентів духовних осіб. Згадаємо ім'я блаженного Української греко-католицької церкви, мученика Андрія Ішака [13, с. 293-301]. Швидше за все, духовною особою був і автор рецензії на сторінках «Записок ЧСВВ», котрий заховав себе під криптонімом [26, с. 459-461].

Також вкажемо на той факт, що українські рецензенти представляли практично всі скільки-небудь помітні культурні та наукові осередки як на материковій Україні, так і на еміграції. У першому випадку назвемо Київ, Львів, Харків, Полтаву та Одесу. У другому – Відень, Париж, Берлін і Прагу. Про зацікавленість в українському середовищі творчістю М. Грушевського говорить і той факт, що огляди на його праці бачимо навіть на сторінках таборової преси.

Помітно меншою, порівняно з довоєнним періодом, стала група польських оглядачів творчого доробку М. Грушевського, що можна пояснити зниженням інтенсивності його праці над «Історією України-Руси», в якій традиційно багато йшлося про цікаві для наших сусідів проблеми польсько-українського співжиття

в Галичині та на Правобережжі. У досліджуваний період, поряд зі скромністю польської рецензійної грушевськіани, відзначимо високий індекс цитування праць українського історика на сторінках студій польських колег. З посеред тогочасних рецензентів М. Грушевського до класиків польської науки можна віднести хіба що історика літератури Александра Брікнера. Також польські оглядачі значно рідше за українських колег реагували на публіцистику М. Грушевського, хоча вона й містила дратівливі для них оцінки угоди С. Петлюри та Ю. Пілсудського чи національної політики на західноукраїнських землях у міжвоєнний час. Пояснити це можна більшою небезпекою для відновленої польської держави молодого покоління українських політичних і громадських діячів.

Натомість російські інтелектуали надалі жваво цікавилися творчістю автора «Історії України-Руси», вважаючи його одним із найбільш помітних ідеологів українського руху. Цікавість до його праць серед широких інтелігентських кіл підігрівало також постійне звернення М. Грушевського у своїй публіцистиці до минулого та сучасності українсько-російських взаємин. Тому не випадково серед оглядачів творчості українського вченого бачимо як помітних російських істориків (наприклад, Микола Карєєв, Іван Лінниченко, Петро Кулаковський), так і громадських діячів та публіцистів (приміром, Петро Струве, Віталій Шульгин, Андрій Стороженко).

У випадку російських критиків, можемо відзначити тенденцію поступового звуження кола академічних рецензентів М. Грушевського. Що цікаво, таке явище було викликане зовсім не проблемами з науковою комунікацією. Маємо свідчення, що російські колеги українського вченого з академічного середовища, котрі жваво обговорювали його творчість наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., відчували себе обманутими колегою після того, як він очолив Центральну Раду. Адже у передвоєнний час і, особливо, в роки його заслання вони доклали чимало зусиль для переконання представників влади різного рівня (аж до президента Академії наук великого князя Костянтина Романова) у виключно культурницькій

спрямованості різнопланової праці М. Грушевського. Тоді як революційні події фактично довели правоту оцінок представників правомонархічного табору, котрі завжди акцентували небезпеку для цілісності імперії різнопланової праці автора «Історії України-Руси». Така образа, наприклад, бринить у листах колишнього приятеля українського вченого Олексія Шахматова до російських колег, написаних у революційні часи. Так, у листі до Анатолія Коні він писав: «Як і Ви, я з особливим жахом зупиняюся перед зрадою українців на чолі з Грушевським. Це найважчий удар по Росії» [19, с. 21].

Серед чеських рецензентів М. Грушевського, як і в довоєнний час, бачимо імена найбільш помітних україністів, котрі в своїх оцінках нав'язували до передвоєнних традицій чеської грушевськiани. Тут згадаємо активних як в академічному житті, так і в громадському дискурсі Ярослава Бідло та Вінсента Харвата. Особливістю чеської рецепції ідей автора «Історії України-Руси» у досліджуваний час була значна частка бібліографічних оглядів, котрі здебільшого наводилися без підпису, тож значною складністю на сьогодні є відтворити динаміку персоналіїного ряду чеських україністів.

Відзначене вище зменшення зацікавленості різноплановою працею М. Грушевського з боку його колег поза слов'янським світом цілком підтверджується кількісним звуженням групи його рецензентів. Але незважаючи на це, як і в попередній період, до праць українського історика зверталися чолові постаті національних славістичних шкіл. В Італії це були Нікола Феста, Ауреліо Пальм'єрі та Етторе Лью Гатто, у Франції – Антуан Мартель та Андре Мазон, в США – Франк Альфред Голдер та ін. Подібно до чеської україністики, на сторінках тогочасної західноєвропейської періодики значна частка бібліографічних оглядів на праці автора «Історії України-Руси» наводилися без підпису, що унеможлиблює персоніфікацію його рецензентів.

Ще одна виразна тенденція стосується вікового аспекту порушеної проблеми. Нагадаємо, що серед українських рецензентів у передвоєнне десятиліття здебільшого домінували дослідники старшого, стосовно

М. Грушевського, покоління науковців або його однолітки. У наступне ж двадцятиліття ми бачимо динамічне «омолодження» колективу рецензентів. Частка старших за українського вченого дослідників різко зменшується – назвемо лише імена Миколи Сумцова та Миколи Садовського. Дещо більшою була група оглядачів, котрі були ровесниками М. Грушевського. Тут згадаємо імена Миколи Василенка, В'ячеслава Камінського, Михайла Марковського, Володимира Перетца, Миколи Сагарди та Петра Стебницького. Найбільшою ж віковою групою були оглядачі молодшого за українського вченого покоління. Левова частка з них розпочали свій шлях у науці вже на початку ХХ ст. При цьому як цікавий факт відзначимо, що наймолодшими рецензентами М. Грушевського були його опоненти з марксистського табору; деякі з них (наприклад, Ф. Ястребов) навіть народилися на початку минулого століття.

Зауважена тенденція «омолодження» колективу рецензентів М. Грушевського властива й групі неукраїнських оглядачів. Хоча тут згадані процеси не були настільки радикальними, як в українському випадку. Рецензенти М. Грушевського поза українським інтелектуальним світом здебільшого належали до одного з ним покоління. Старшим за автора «Історії України-Руси» був лише Александр Брікнер. Однолітками М. Грушевського були Тадеуш Грабовський, Михайло Покровський, Петро Струве, Нікола Феста. До покоління 70-90-х рр. ХІХ ст. належали Мечислав Гавлік, Франк Альфред Голдер, Антуан Мартель, Вінсент Харват, Чеслав Франкевич. Всі вони розпочали шлях у науці ще до вибуху Першої світової війни.

Відзначимо, що більшість зі згаданих вище рецензентів М. Грушевського зверталися до його творів лише один раз. Найбільш активними серед українських оглядачів ученого були Володимир Дорошенко, Олександр Дорошкевич та Кость Лоський. Двічі до праць українського історика зверталися В'ячеслав Прокопович, Микола Зеров, Дмитро Антонович, Михайло Марковський та Федір Ястребов. Неодноразово до праць М. Грушевського і редагованих ним видань на сторінках журналу «Slovanský Přehled» звертався чех

Вінсент Харват. Серед польських інтелектуалів двічі рецензувала студії автора «Історії України-Руси» Галина Турська.

Звертаючись до гендерного виміру нашої проблеми відзначимо тотальне переважання чоловіків, що відповідало тогочасній ситуації в науці, у тім і в історичній, з її здебільшого маскулініним обличчям. Єдина виявлена нами жінка, котра критично відгукнулася на праці М. Грушевського, це щойно згадувана польський мовознавець Галина Турська – на той час співробітниця віленського журналу «Balticoslavika. Buletyn Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie».

Стисло підсумовуючи наші спостереження над персоналіїним виміром проблеми рецензування праць М. Грушевського, відзначимо певний баланс між фаховими істориками та оглядачами громадсько-політичного життя за незначного переважання першої групи. При цьому до його наукових творів зверталися, як правило, першопланові постаті національних славістичних осередків, тим самим визнаючи лідерство ученого в українській гуманітаристиці. Подібною була й ситуація з оглядачами суспільно-політичної публіцистики українського діяча. І в цьому випадку ми бачимо голосні імена представників різноколірних партійних таборів, котрі підносили впливовість М. Грушевського на процес становлення модерного українського руху.

Оцінки

Грушевськознавчі рефлексії двадцятиліття між початком війни і трагічною смертю ученого в 1934 р. є доволі строкатою та складною для узагальнення картиною. Найбільших метаморфоз сприйняття творчості М. Грушевського у цей час зазнало у вітчизняній інтелектуальній культурі. Переслідування вченого за його громадсько-політичну діяльність та заслання вглиб Російської імперії призвели до формування в українській патріотичній публіцистиці його образу як національного героя та мученика, загально визнаного авторитета не лише в науковому, але й у моральному плані. Перша світова війна, поляризувавши

українську інтелігенцію на симпатиків проросійської та проавстрійської орієнтації, на короткий час спричинила критику політичної публіцистики М. Грушевського початку ХХ ст., в якій, хоча й не акцентовано, симпатії лежали по стороні східного сусіда. Утім, його реноме як найавторитетнішого гуманітарія залишилося непорушним, а наступна доба Визвольних змагань притлумила поодинокі критичні голоси.

Перебування вченого на політичному Олімпі стало унікальним історичним моментом, коли українці різних політичних орієнтацій були єдині у визнанні інтелектуального, духовного та політичного лідерства М. Грушевського, що знайшло найбільш яскраве відображення у присвячених голові Центральної Ради біографічних нарисах. На їхніх сторінках відбулася символічна ротація лідерів: у традиційній трійці національного пантеону Шевченко–Драгоманов–Грушевський учений перемістився на другу позицію. Саме в 1917–1918 рр. в українській публіцистиці утвердився образ «батька Грушевського» – провідника нації, що не лише повернув народу його історичну пам'ять, але й став біля керма відродженої держави.

Непослідовність політики Центральної Ради та зростаюча критика її голови з боку представників багатьох українських політичних сил надали нових імпульсів традиції протиставлення політичної та суто наукової складових діяльності М. Грушевського з відповідними схвальними чи осудливими епітетами. А поразка Визвольних змагань поставила під сумнів універсальність генія автора «Історії України-Руси» та призвела до розчарування широких кіл інтелігенції у правоті його суспільно-політичних гасел. Саме на цей час припадає усталення та поширення в літературі дихотомії "видатний історик – поганий/недалекоглядний політик", яка ставала все більш традиційною й як стійкий стереотип прижилася в українській інтелектуальній думці другої половини ХХ ст.

На жаль, негативне ставлення до досвіду державотворчої діяльності вченого досить швидко було екстрапольовано на всю сферу його діяльності, включно з

науковою. Важка духовна криза українства в умовах поразки Визвольних змагань, звичні для такого стану пошуки винних, швидка концептуалізація теоретичних засад державницького напрямку поставили під сумнів непорушний перед тим авторитет Грушевського-історика. У дедалі ширшому колі симпатиків державницької історіософії, частина яких представляли його львівську школу (згадаємо у першу чергу Степана Томашівського та Івана Кривецького), з різним ступенем критичності й аргументованості було зауважено невідповідність теоретичних ідей та історіографічної практики вченого актуальним вимогам наукового поступу і буття нації. Розпочавши з критики поодиноких аспектів історіографічної спадщини М. Грушевського (насамперед з його антинорманізму), дослідники та інтерпретатори невдовзі поставили під сумнів і всю його наукову схему. Наприклад, С. Томашівський закликав шукати витoki українського державотворення не в добі Київської Русі, як його вчитель, а в часах Галицько-Волинського князівства. У приватному спілкуванні прибічники історіософії В. Липинського подекуди взагалі відмовляли працям М. Грушевського у будь-якій евристичній вартості, звівши цінність його творчої спадщини фактично до звичайного ерудитизму й археографії [24, с. 269-272].

В останній третині 20-х – на початку 30-х рр. наукова спадщина М. Грушевського в очах українських інтелектуалів з іншого боку радянського кордону традиційно сприймалася як класика українознавства, символізуючи найвидатніші досягнення вітчизняної історіографії кінця XIX – початку XX ст., її тісну пов'язаність з національно-визвольною боротьбою. Доволі характерною тут можна назвати оцінку, висловлену Д. Дорошенком: «Колосальна й дуже цінна з чисто-наукового погляду праця Грушевського була останнім словом і завершенням довгого періоду в розвитку української історичної думки, опертої на презумпції практичного служення історичної науки громадським ідеалам свого часу. Українська історична наука в особі Грушевського вірно виконала цю службу» [10, с. 13].

Інший варіант ідеологізації творчості М. Грушевського в 20-х рр. пов'язаний з утвердженням радянської течії марксизму. Представники його української версії, різко засуджуючи політичне минуле вченого, тривалий час цілком лояльно ставилися до його наукової спадщини, сприймаючи історичну схему та фактично переосмислюючи зібраний джерельний матеріал з соціально-економічних позицій. Утім, загострення суспільно-політичної ситуації в країні, згортання процесів українізації, наростання тоталітарних тенденцій в ідеології та науці, врешті – поява молодих марксистських кадрів, вихованих у дусі ідейної непримиренності та наукового догматизму, призвели, починаючи з останньої третини 20-х рр., до різкого зростання критичності на адресу наукової спадщини вченого. На початку 30-х рр. згадана критичність змінилася гвалтовністю і набула масовості на шпальтах періодичних видань республіки і у публічному дискурсі, сумним символом чого стали модні у той час колективні погромні дискусії, що нерідко нагадували театралізовані дійства. Так і не піднявшись до рівня наукової критики праць патріарха вітчизняної науки та коректної полеміки з ним, українська марксистська грушевськіана вульгарністю оцінок продемонструвала крайні варіанти ідеологізації спадщини вченого.

Менше чулися у міжвоєнні роки голоси прибічників історичної моделі вченого, які представляли головно наддніпрянську течію української історіографії, що не була настільки заангажована в ідеологічне протиборство, як галицькі чи емігрантські інтелектуали. Утім, саме послідовники наукової концепції М. Грушевського спричинилися до появи перших аналітичних розвідок, спеціально присвячених висвітленню ключових моментів його історіографічної спадщини. Дякуючи їм, українська грушевськіана другої половини 20-х рр. збагатилася цінними працями над багатьма аспектами історіографічного доробку М. Грушевського, його теоретико-методологічної концепції, історико-літературних і соціологічних студій. Та найважливішим стало те, що вперше виважено та аргументовано, без крайнощів осудливої чи піднесеної риторики, дослідники намагалися окреслити місце вченого в

українському та східноєвропейському історіографічному процесі тієї доби. Тут, поряд зі звичайною інвентаризацією здобутків М. Грушевського на полі науки, було визначено ті перспективи в подальшому поступі вітчизняної гуманістики, відкриття яких уможливила його багатогранна наукова діяльність.

Зацікавленим і доволі подібним у проявах та оцінках було ставлення до творчості М. Грушевського з боку наших сусідів. З початком війни у польській та російській публіцистиці оглядачі різних партійних кольорів об'єдналися у своїй критичності щодо оцінок діяльності вченого, що пояснюється активізацією українського національно-визвольного руху, моральна та ідейна причетність до якого з боку автора «Історії України-Руси» була очевидною. У його наукових працях вбачали вже не просто обґрунтування певних історичних теорій, як це було на зламі XIX–XX ст., а фактично політичний маніфест, який надавав ідеологічне підґрунтя українському визвольному рухові. На сторінках численних видань почалося стрімке формування образу львівського професора як ворога російської та польської державності, що на кошти Німеччини та Австро-Угорщини провадить широку від'єднавчу роботу.

У повоєнний час російська еміграційна публіцистика, перебуваючи під враженням недавніх подій доби збройного протистояння, і надалі артикулювала тези про штучний характер українського національного руху та вправлялася у демонізації постаті М. Грушевського. Образ видатного славіста був практично заслонений його суспільно-політичною практикою. Змальовуючи цю ситуацію у листі до К. Студинського, М. Грушевський нарікав: «Останніми місяцями, слідячи за славіст[ичними] закордонними виданнями – оскільки їх можна, NB дістати, – я бачу, як Общероси знову збили українську проблему в науці до розмірів мінімальних, до вигляду якихось ненаукових фантазій і под[ібне]. Рос[ійські] учені-емігранти, що розтіклись по всьому світу і їм скрізь дають місце, просто з мотивів гуманітарних, може несвідомо використовують се для скріплення і поглиблення ідеї єдиної Руси... Влітає, розуміється, при тім особливо міні» [17, с. 132].

Водночас завмерле наукове життя того часу демонструвало більшу стійкість до ідеологічних стереотипів: поряд із щойно зауваженим явищем, спостерігаємо цілком коректну наукову полеміку з окремими складовими історіографічної моделі М. Грушевського. Для прикладу наведемо низку праць М. Ростовцева з ранньої історії слов'янської колонізації та генези державотворчих процесів на східноєвропейських теренах, в яких автор, полемізуючи з історичною схемою українського колеги, часто апелює до його наукових здобутків [33, s. 5-18; 20, s. 142-149].

Подібним за тональністю та емоційністю до російського був польський контекст рецепції науково-дослідної діяльності М. Грушевського наприкінці 10-х – у першій половині 20-х років. Тут також можемо відзначити, з одного боку, рішуче опонування українському вченому в його баченні спільних аспектів минулого та актуального стану життя польського та українського народів, з іншого – доволі високий індекс цитування праць автора «Історії України-Руси», визнання його авторитетним дослідником східноєвропейської проблематики, чії студії є класичними для розуміння цілого спектру наукових проблем [34, s. 87; 29, s. 57; 32, s. 46-47].

Відмова М. Грушевського від активної громадсько-політичної праці та його повернення до Києва не одразу вплинули на оціночний бік грушевськознавчих рефлексій наших сусідів. В другій половині 20-х рр. представники російської еміграційної та польської публіцистики надалі нерозривно, як цілісний феномен, розглядали його наукову та суспільно-політичну діяльність, спрямовану, як неодмінно наголошувалося, на ущемлення їхніх національних інтересів в «історичних» правах на українські землі. Разом із тим, поряд із гострою критикою Грушевського-політика, спостерігаємо здебільшого коректне ставлення до його наукової спадщини. Загалом, незважаючи на широту полеміки з ідеями автора «Історії України-Руси», на сторінках російських еміграційних та польських наукових видань його творчий доробок стійко асоціювався з видатними здобутками української гуманітаристики.

В останні роки життя М. Грушевського помітно зменшилася питома вага критичності в оцінках його діяльності з боку польських дослідників і публіцистів. Поряд із перманентною полемікою з історичною схемою автора «Історії України-Руси», польські вчені в цілому залишилися на позиціях академічної науки. Більш емоційно, хоча й порівняно спокійніше ніж у попередній період, феномен Грушевського-історика сприймався у середовищі російських інтелектуалів на еміграції: вони надалі були схильні політизувати спадщину видатного українця, залишаючись на великодержавних позиціях. Академічна полеміка з поглядами М. Грушевського на сторінках наукових видань надалі кількісно поступалася антиукраїнській публіцистиці, де вчений був одним із головних негативних персонажів.

У 20-ті рр. цікавим історіографічним явищем була інтерпретація творчої спадщини М. Грушевського представниками російського марксизму. Прикметно, що вони (наприклад, М. Покровський і представники його школи) з більшою симпатією ставилися до Грушевського-історика, ніж до своїх українських однодумців по ідеологічному фронту, картаючи останніх за дилетантизм та вбачаючи в їхній творчості більшу небезпеку з огляду на численні ревізійні експерименти. Чи не найбільш яскраво це проявлялося в тому, що навіть у роки загострення ідеологічної боротьби на «історичному фронті» наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ставлення з боку російських радянських учених до праць М. Грушевського носило помірковано критичний характер, що особливо контрастував з тією істерією, яку підняли на сторінках київських і харківських видань українські суспільствознавці.

У досліджуване двадцятиліття з усіх слов'янських історичних шкіл найбільш прихильно до спадщини «Нестора української історії», як образно назвав М. Грушевського один із рецензентів [28, s. 775], поставилися чеські славісти. Приязні довголітні взаємини українського вченого з провідними чеськими гуманітаріями та налагоджений з ними книгообмін, а також потужна українська культурна еміграція в країні сприяли розвитку чеських

українознавчих студій. Зі сторінок празьких наукових видань М. Грушевський постає як невтомний талановитий організатор наукового життя та дослідник українського минулого.

В останні роки життя М. Грушевського інформація про його наукову діяльність зі значним запізненням і з великими труднощами просочувалася крізь «залізну завісу». Образ літнього вченого – в'язня сумління, забороненого у «почесне заслання» до Москви, значною мірою деідеологізував грушевськознавчий дискурс. Тож у слов'янському світі за межами радянської держави творча спадщина М. Грушевського поступово ставала класикою слов'янознавства. Найбільш прихильні відзиви у цей час надалі звучали зі сторінок чеських наукових часописів, де в численних критичних та аналітичних оглядах було змальовано героїчний образ українського вченого – справжнього подвижника на полі розбудови української культури та науки.

Цікавою була динаміка грушевськознавчого дискурсу у західноєвропейській літературі, де в роки війни оцінки діяльності вченого корелювалися відповідно до політичних симпатій тих кіл, з яких вони виходили. Такі оцінки були назагал піднесені в країнах Четвертого союзу, де М. Грушевського величали «першим історичним авторитетом України» [15, с. 58]. Більш стриманими чи подекуди й негативними оцінки наукового доробку українського історика бачимо в періодиці держав Антанти. Утім, незважаючи на політичні вподобання, західноєвропейські науковці були єдиними у скептичному ставленні до антинорманізму автора «Історії України-Руси», полемізували з його баченням генези українського народу.

У наступний період Визвольних змагань бачимо поступове посилення ідеологізації всіх аспектів діяльності М. Грушевського, викликане стрімким політичним піднесенням ученого та його публіцистичними виступами, сповненими пронімецької риторики. Згадані обставини, поряд із цілеспрямованою діяльністю М. Грушевського щодо популяризації здобутків українського наукового руху багатьма європейськими мовами, привернули увагу

до його творчості з боку західних славистів. Попри тогочасну оглядовість їхніх оцінок, все ж акцентувалася фахова ґрунтовність праць ученого та їх важливість для запізнання західного світу з українською культурою.

Після переїзду на еміграцію, М. Грушевський на базі створеного Українського соціологічного інституту розгорнув широку видавничу діяльність, котра була спрямована на популяризацію української версії минулого східноєвропейського регіону. Власне з публікацією праць ученого європейськими мовами в рамках видавничої діяльності УСІ відродилося обговорення його творчих ідей у середовищі європейських інтелектуалів. Попри те, що рецензенти надалі говорили про помітну політизацію М. Грушевським своєї наукової лабораторії, у критичній літературі було помітно захоплення його крупним науковим і організаційним талантом.

Повернення М. Грушевського до Києва та швидка реалізація ним широко закресленої програми українознавчих студій у ВУАН привернули доброзичливу увагу західноєвропейських славистів до його науково-організаційної діяльності, що здобула загалом схвальні відгуки на сторінках фахової періодики багатьох країн континенту. Етапним для грушевськознавчої рефлексії стало масштабне вшанування М. Грушевського в 1926 р., що значно деідеологізувало попередні оціночні позиції, експонувавши наукову універсальність українського вченого.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. у західноєвропейському слов'янознавстві зацікавленість україністикою загалом та спадщиною М. Грушевського зокрема помітно зменшилася. Утім, реномовані славистичні часописи того часу охоче надавали свої шпальта українським дописувачам, котрі популяризували творчий доробок ученого в західному світі. Також посилена увага західних славистів до феномену радянської держави стимулювала привернення уваги до українського наукового руху на підрадянських землях, а в цьому контексті – і до діяльності одного з його лідерів. Відтак, узагальнивши розпорошені по численних виданнях дрібні згадки, можемо зробити висновок, що зі сторінок європейських славистичних видань наприкінці свого життя

М. Грушевський постає як видатний учений-україніст, котрий створив цілу епоху в культурному розвитку одного з найбільших слов'янських народів.

Узагальнюючи наші спостереження над рецензуванням праць М. Грушевського його сучасниками після вибуху Першої світової війни, можемо впевнено говорити про унікальність цього процесу як історіографічного явища в українській інтелектуальній культурі. Виняткова наукова продуктивність ученого, а також його визначне місце в українському визвольному русі спричинили незнану перед тим зацікавленість особою голови Центральної Ради у багатьох національних і читацьких середовищах. Завдячуючи цьому, про українство як про модерний феномен заговорили не лише в багатьох європейських країнах, але й у Новому Світі. Втім, найбільш разючими виявилися впливи історіографічного плану: у короткому часі в професійному середовищі остаточно утвердився, як рівноправний, український погляд на увесь спектр східноєвропейської історичної проблематики, визріло розуміння очевидності вимог українських учених переосмислити канонізовані традицією постулати польської та російської історіографії XIX ст. Ініційовані автором «Історії України-Руси» міждисциплінарні дискусії, до яких долучилися видатні представники тогочасної науки, мали потужний модернізаційний вплив на всю вітчизняну гуманітаристику, сприяючи концептуальному та інституційному утвердженню українських студій як повноправної складової славістики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бібліографія // Вісник СВУ. – Відень, 1915. – Ч. 23–24. – С. 20.
2. Бібліографія // Вісник СВУ. – Відень, 1915. – Ч. 39–40. – С. 22.
3. Бібліографія // Вісник СВУ. – Відень, 1916. – Ч. 98. – С. 325.
4. Білокінь С. Рецензія О. Білецького на шостий том «Історії Української Літератури» / С. Білокінь // Український історик. – 1991–1992. – № 3–4/1–4. – С. 261–264.

5. Бурнатович О. Історична місія України / О. Бурнатович // Український прапор. – Відень, 1922. – Ч. 7. – С. 1.
6. Волох С. Мих. Грушевський. Якої ми хочемо автономії і федерації. – Вільна Україна, статі з останніх днів. – Хто такі українці і чого вони хочуть. – звідки пішло українство і до чого воно йде... Київ, 1917 / С. Волох // ЛНВ. – 1917. – Т. LXVII. – С. 155.
7. Гирич І. «Федераліст» очима «самостійника» (до історії написання статті А.Жука «М.Грушевський та СБУ») / І. Гирич // Молода нація. Альманах. – 2002. – № 3. – С. 94.
8. Донцов Д. Підстави нашої політики / Д. Донцов // Донцов Дмитро. Твори. Том 1. Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів : Кальварія, 2001. – С. 220.
9. Дорошенко Д. М. Грушевський: Ілюстрована історія України. Видання Дніпровського Союзу споживчих Союзів України «Дніпросоюз». Київ–Відень, 1921 / Д. Дорошенко // Хліборобська Україна. – Відень, 1921. – Книжка третя. – Збірник V і VI. – С. 217.
10. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Варшава, 1932. – Том I (до половини XVII століття). – С. 13.
11. Жук А. Проф. М. Грушевський і Союз Визволення України в роках Першої світової війни / А. Жук // Молода нація. Альманах. – 2002. – № 3. – С. 123–124.
12. Жученко М. [Дорошенко Д.] Що дав 1921 рік на полі українського письменства / М. Жученко // Українське слово. – Берлін, 1922. – Ч. 114. – С. 3.
13. Іщак А. Др. о. Михайло Грушевський і його історія релігійної думки на Україні / А. Іщак // Нива. – Львів, 1925. – Ч. 9. – С. 293–301.
14. Коряк В. Література на робфаках / В. Коряк // Путь Просвещения. – 1923. – № 6. – С. 85.

15. Кураєв О. Перший історичний авторитет України. Михайло Грушевський і німецьке українознавство / О. Кураєв // Вісник НАН України. – 2000. – № 3. – С. 58.

16. Липинський В. З епістолярної спадщини. Листи до Д. Дорошенка, І. Кривецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна / Упоряд. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К., 1996. – С. 54.

17. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упорядкування, археографічна передмова Г.Сварник. – Львів–Нью–Йорк, 1998 : Видавництво М.П.Коць. – С. 132.

18. М.К. [Капраль М.] Коментарі до : Грушевський М. Короткий огляд української історії // Грушевський М.С. Твори : У 50 т. ; / Редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; Голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2007. – Т. 8. Серія «Історичні студії та розвідки (1906–1916)». – С. 647–649.

19. Робинсон М. А. Судьбы академической элиты: отечественное славяноведение (1917 – начало 1930-х годов) / М. А. Робинсон. – М. : Издательство «Индрик», 2004. – С. 21.

20. Ростовцев М. Происхождение Киевской Руси / Ростовцев М. // Современные записки. Общественно–политический и литературный журнал. – Париж, 1921. – III. – С. 142–149.

21. Савенко А. Наше национальное имя / А. Савенко // Малая Русь. – К., 1918. – Выпуск первый. – С. 21.

22. Статя проф. М. Грушевського в ньюоркському «Таймсі» // Вісник СВУ. – Відень, 1915. – Ч. 61–62. – С. 15.

23. Тельвак В. Історія на службі пропаганди: праці Михайла Грушевського в інформаційній діяльності Союзу Визволення України / В. Тельвак // Історія-ментальність-ідентичність. Випуск IV : Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в ХІХ – першій половині ХХ століття : колективна монографія / за ред. Леоніда Зашкільняка, Йоанни Пісулінської, Павла Серженги. – Львів : ПАІС, 2011. – С. 87–96.

24. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття) / В. Тельвак. – Київ–Дрогобич : «Вимір», 2008. – С. 269–272.

25. Тельвак В. «З історії релігійної думки на Україні» Михайла Грушевського в оцінках сучасників / В. Тельвак, В. Педич // Історія релігій в Україн : науковий щорічник. – Л. : Логос, 2013. – Книга I. Частина I : Історія. – С. 234–241.

26. Ф. С. Грушевський Михайло. З історії релігійної думки на Україні. Львів, 1923 / С. Ф. // Записки ЧСВВ. – Жовква, 1927. – Т. 2. – Вип. 3–4. – С. 459–461.

27. Яворський М. Мих. Грушевський. Початки громадянства (генетична соціологія). Прага 1921 ст. 328 / М. Яворський // Книга. – Харків, 1923. – № 2. – С. 33–34.

28. Ch.: Київ та його околиця в історії і пам'ятках. Під редакцією академіка Михайла Грушевського // Slovanský Přehled. – Praha, 1926. – Ročník XVIII. – S. 775.

29. Chodyncki K. Geneza równouprawnienia schyzmatyków w Wielkim Ks. Litewskim / K. Chodyncki // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1919–1920. – Seria II. – T. II. – S. 57.

30. Golder F. A. Geschichte der Ukraine. Teil I. Von Michael Hruschewskyj, professor der Geschichte an der Universität in Lemberg. (Lemberg : «Bund zur Befreiung der Ukraine». 1916. Pp. viii, 224) / F. A. Golder // The American Historical Review. – 1919. – Vol. 24. – № 4. – P. 666–667

31. N. F. [Festa N.] : M. Hruchevsky Abrègè de L'histoire de L'Ukraine. Paris, Genève, Prague; 1920, pp.256 / N. Festa // L'Europa Orientale. – Roma, 1921. – Anno I. – S. 296.

32. Papée F. Jagiellonowie a Moskwa / F. Papée // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1922. – Rocznik XXXVI. – S. 46–47.

33. Rostovtzeff M. Les origins de la russie kiévienne / M. Rostovtzeff // Revue des études slaves. – Paris, 1922. – Tome second. – S. 5–18.

34. Zakrzewski S. Wpływ sprawy ruskiej na państwo Polskie w XIV w. / S. Zakrzewski // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1921. – Seria II. – T. III. – S. 87.

Українська історія першої половини ХХ в. отмечена не только борьбой за государственную независимость, а и формированием украинского взгляда на весь спектр восточноевропейской исторической проблематики. Ведущую роль в обоих процессах играл М. Грушевский. Таким образом, статья посвящена анализу рецепции политической и научной деятельности М. Грушевского после 1914 г. Отмечается, что оценки современниками научных трудов ученого тесно переплелись с характеристиками публицистической и общественно-политической деятельности. Относительно рецензентов, в статье говорится, что кроме профессиональных историков среди них видим и литературоведов, философов, публицистов, общественных деятелей.

Ключевые слова: М. Грушевский, рецензирование, мотивационные тенденции, научное творчество, оценки.

The history of Ukraine (the first half of the twentieth century) was featured by the struggle for independence and the formation of Ukrainian view on the whole range of East European historical problems. M. Grushevskiy performed significant role in both processes. So this article is devoted to the analysis of M. Grushevskiy's political and scientific heritage after 1914. It should be noted, that the contemporaries' estimates of the scientist scientific heritage closely intertwined with the characteristics of publicist creativity and, especially with his social and political activities. Special attention is paid to the description of motivation to appeal to M. Grushevskiy's creative heritage in different national environments. In general, this analysis indicates the direct dependence of intensity appealing of reviewers of M. Grushevskiy's works from scientist's scientific activity. This factor has influenced to the geographic origin of the critical reviews of M. Grushevskiy's works. Regarding the reviewers, the author has noted that in addition to the professional historians and among them we can see literary scholars, philosophers, journalists and even public figures. Some attention is paid to the fact that in wartime the image of famous «slavist» was almost obscured his social and political practice.

Keywords: M. Grushevskiy, the review, motivational tendencies, the scientific work, assessments.

УДК 947: 477.7: 372.48

*Вікторія Добровольська**

**РОЛЬ М. ЛАНГЕ У СПРАВІ ОРГАНІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ
В ОДЕСІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

У статті висвітлено проблему здобуття жінками Півдня України вищої освіти у ХІХ ст., проаналізовано роль наукової інтелігенції Новоросійського університету у справі створення вищої жіночої освіти в Одесі на прикладі діяльності вченого і педагога М. Ланге, розкрито його організаційну та педагогічну роботу на посаді директора Одеських педагогічних та вищих жіночих курсів на початку ХХ ст.

Ключові слова: *вища жіноча освіта, вищі жіночі курси, Одеські педагогічні курси, Новоросійській університет, модернізація освіти.*

В умовах сьогоденних реалій переосмислення самобутності українського народу і реформування усіх сфер життя загалом, і системи освіти зокрема, важливим є вивчення біографічного та творчого шляху видатних представників української освіти і науки. Особливий інтерес викликає період ХІХ – початку ХХ століття, який носить назву періоду національного відродження. У цей час активну роль у суспільно-політичному житті країни відіграє інтелігенція, яка висуває ідеї національного визволення, реформування освіти, боротьби з неписьменністю, всестановості освіти, впровадження передових педагогічних технологій та ідей Західної Європи у навчальних закладах Російської імперії, яка у той період володіла більшістю українських земель. Впровадження цієї ідеології сприяло мовній та етнічній єдності усіх українських земель, а згодом і політичному об'єднанню українців. На цій основі формувався український менталітет.

Формування національної еліти відбувалося в умовах жорсткого тиску російської цензури, заборон та утисків. В умовах тотального контролю влади представники педагогічної еліти розгорнули широкий просвітницький рух. Просвітництво зачепило і сферу вищої освіти. Професури університетів почали виступати за реалізацію ідеї вищої жіночої освіти, необхідність якої стала вже

* Кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Херсонської державної морської академії

зрозумілою широким колам суспільства. У зв'язку з цим автор статті прагне на прикладі вивчення ролі професора Новоросійського університету М. Ланге у справі організації вищої жіночої освіти Одеси розкрити важливу просвітницьку роль української інтелігенції.

В українській історіографії ця проблема досліджена недостатньо. Загальна характеристика системи вищої школи України наприкінці XIX – на початку XX століття подавалася у праці радянського дослідника М. Заволоки, причому діяльність жіночих шкіл окремо не вивчалася [7]. Праці радянських науковців Ф. Гольдіна та Т. Федотової присвячені внеску видатних педагогів у справу реформування вищої школи Одеси, у тому числі й професора М. Ланге [1; 12]. Проблему становлення та розвитку системи вищої жіночої освіти на Півдні України у другій половині XIX – на початку XX століття розглядають такі сучасні дослідники: А. Добролюбський, О. Мельник, О. Мурашко, В. Кочмар та ін. [6; 8; 9; 10]. Метою даної роботи є спроба з'ясувати передумови становлення системи вищої жіночої освіти Півдня України у II половині XIX ст., розкрити внесок професора М. Ланге у справу відкриття та організації Одеських вищих жіночих курсів на початку XX ст., розглянути діяльність М. Ланге на посаді директора курсів, проаналізувати психолого-педагогічну спадщину вченого.

Вищі жіночі навчальні заклади виникли на українських землях під впливом революційно-демократичного руху 1860–70-х років. До цього часу випускниці середніх освітніх закладів – гімназій та інститутів шляхетних дівчат – могли здобути вищу освіту лише за кордоном, в Німеччині або Швейцарії. З часом царський уряд прийняв рішення відкрити вищі жіночі курси (ВЖК) у Російській імперії. Основних причин цього рішення було декілька. По-перше, у зв'язку із зростанням кількості населення не вистачало педагогічних кадрів, особливо для середньої школи. По-друге, відкриття шкіл в Російській імперії давало можливість контролювати благонадійність слухачок і зменшити вплив

передових ліберальних ідей з Європи. По-третє, існувала потреба у збільшенні кількості грамотного населення для економічного розвитку країни.

Проблему становлення і розвитку вищої жіночої освіти необхідно розглядати в історичному взаємозв'язку з проблемами жіночої рівноправності та соціальних змін, викликаних економічними реформами 1860-х рр., коли однією з найважливіших проблем внутрішньої політики в країнах Європи стає вища жіноча освіта [8, с. 56].

У 1878 р. у Києві були відкриті вищі жіночі курси у складі словесно-історичного і фізико-математичного факультетів. У наступному році відкрилися і перші вищі жіночі курси в Одесі. Кількість бажаючих здобути вищу освіту вистачало – 215 слухачок. Ці курси були відкриті завдяки ініціативі професора О.С. Трачевського і утримувалися переважно за його рахунок [6, с. 16].

Вищі жіночі курси не були урядовою справою, а виникали з громадської і приватної ініціативи. Проблем вистачало: міністерство народної освіти не виділило ніяких коштів на утримання школи, приватні пожертвування не покривали усі витрати, не було своїх викладачів і професури, а також власних приміщень. Крім того, після вбивства імператора Олександра II розпочалися реакційні заходи 1880-х рр., які передбачали ліквідацію вищих жіночих курсів по всій країні.

Наступна спроба відкрити вищі курси для жінок Півдня України була зроблена на початку ХХ століття. Так, керівництво Одеським навчальним округом кілька разів – у 1895 і 1900 р. – подавало прохання відкрити в місті інститут вищої жіночої освіти. Причини були зрозумілими: «число осіб, що закінчують повний восьмирічний курс у жіночих гімназіях Одеського навчального округу, щорічно сягає цифри не менше 600 осіб, з яких чимало відправляються у закордонні вищі школи, прагнучи подальшої наукової освіти» [8, с. 57].

Восени 1902 р. попечительство Одеського округу доручило професору Новоросійського університету М.Ланге скласти проект жіночих педагогічних курсів, який і було представлено у міністерстві народної освіти. Останнє запропонувало створити з майбутніх викладачів курсів комісію для складання проекту «Положення» про курси і детальні програми викладання на них. Такий проект, розроблений комісією під керівництвом професора М. Ланге, було надано.

У липні 1903 р. було відкрито жіночі педагогічні курси на правах приватного навчального закладу для надання дівчатам вищої наукової освіти і педагогічної підготовки, потрібної для вчительок гімназії [2, арк. 4; 12, с. 20].

Жіноча освіта, що була частиною загальної системи вищої освіти імперії, представляла собою одну із форм організації наукової роботи [7, с. 83-84]. На Одеських педагогічних курсах діяло п'ять відділень: історичне, російської мови і словесності, французької мови і словесності, німецької мови і словесності, математичне. Ці курси користувалися популярністю серед населення міста внаслідок надання якісної освіти, про що свідчить швидке зростання кількості слухачок: від 296 (1904 р.) до 486 жінок (1905 р.) [3, арк. 4 зв.-5]. Навчання йшло за рахунок плати за навчання і пожертвувань, уряд ніякої фінансової допомоги не надавав. Отже, уряд отримувал спеціалістів з вищою педагогічною освітою, не витрачаючи коштів на підготовку.

Першим директором курсів було назначено ординарного професора Імператорського Новоросійського університету М. Ланге. Саме йому судилося стати організатором і першим директором вищих жіночих курсів Одеси, які стали центром вищої жіночої освіти всього Півдня України. Крім того, він очолив Раду курсів, яка займалася навчальною частиною. Господарська частина була під контролем попечительського комітету, що складався з директора, трьох членів Ради та інспектора.

Курси утримувалися за рахунок плати за навчання – 150 крб. за рік. Для порівняння: на початку ХХ ст. хліб коштував 2-3 коп., картопля – 50 коп. за

пуд, яйця – 25 коп. за десяток. Активний громадський діяч професор О. Трачевський пожертвував новим курсам суму у 6059 крб.50 коп., яка залишилася у нього від перших вищих курсів [6, с. 19-20].

У результаті революційних подій 1905 року курси були закриті. Коли 12 жовтня 1905 р. курсистки влаштували в приміщенні курсів сходку, де закликали до боротьби з темними реакційними силами, М. Ланге на знак солідарності сам прибув на цю сходку на чолі ліберальної групи професорів [10, с. 303].

Вже у наступному 1906 році завдяки клопотанню професорів Новоросійського університету М. Ланге, Є. Щепкіна, І. Слешинського курси було реорганізовано у вищі жіночі курси у складі двох факультетів: фізико-математичного та історико-філологічного, пізніше відкрився ще й юридичний факультет [4, арк. 6, 8].

Створені на базі педагогічних курсів Одеські вищі жіночі курси увійшли у загальну систему вищих жіночих курсів. В організаційній структурі нагадували університет, але в той же час були принципово новим типом вузу. Замість відділень були організовані факультети на чолі із деканами, попечительський комітет був організований у господарський (директор курсів, декани, три професора). Директором залишився професор М. Ланге, організатор експериментальної психологічної лабораторії на курсах [1, с. 57-58; 12, с. 20].

Високий рівень викладання на курсах відбувався завдяки плідній праці насамперед професорів Новоросійського університету. У 1910 році у штаті викладачів курсів були: 51 викладач Новоросійського університету, і лише 8 – викладачі інших навчальних закладів [5, арк. 9].

Так, професор Новоросійського університету І. Слешинський викладав математику, Є.Щепкін – середньовічну та нову історію, А. Деревицький – античну літературу і латинську мову, А. Шпаков – історію російського права, В. Косинський – політичну економію, Е. фон Штерн – давню історію, історію Греції та ін. [14, арк. 1-2; 13, арк. 28, 32 зв.].

З'ясуємо творчу біографію ініціатора створення вищих жіночих курсів та першого директора. Микола Миколайович Ланге (1858–1921) – видатний психолог й історик філософії, один із засновників експериментальної психології. Народився майбутній вчений в сім'ї професора військово-юридичної академії в Петербурзі в 1858 р. Після закінчення Петербурзького університету був відряджений за кордон, де працював у психологічній лабораторії В. Вундта при Лейпцизькому університеті. У Німеччині М.М. Ланге спеціалізувався у галузі експериментальної психології та займався збиранням матеріалу для власних досліджень. Після захисту магістерської дисертації «История нравственных идей XIX века» (1888 р.) М.М. Ланге був призначений на посаду приват-доцента Новоросійського університету. Докторську дисертацію «Психологические исследования. Закон перцепции. Теория волевого внимания» М.М. Ланге захистив у Московському університеті у 1894 р. [9, с. 42].

Микола Миколайович Ланге – активний учасник громадсько-педагогічного руху в Україні. Його педагогічні погляди були досить прогресивними. Психолого-педагогічні праці М.М. Ланге («Теорія вольової уваги», «Закон перцепції» (1892), «Елементи волі» (1890), «Психологія» (1914) мали велике значення для становлення педагогічної теорії та практики. М.М. Ланге займався проблемами сприйняття, уваги, пам'яті, мислення на основі розуміння рухових реакцій як первинних по відношенню до психічних процесів. Відкриття, які зробив М.М. Ланге протягом свого життя, залишили значний слід у розвитку світової психології: за результатами систематичних досліджень уваги він створив моторну теорію, відкрив якісно своєрідні закономірності сприйняття (предметності та цілісності), встановив закон перцепції, чим випередив когнітивну психологію на десятки років.

Він організував першу у Росії експериментальну психологічну лабораторію. Там проходили дослідження і практичні заняття зі студентами з курсів психології, експериментальної психології, педагогічної психології.

М.М. Ланге та створена ним психологічна лабораторія принесли Одесі світове визнання як значного психологічного центру.

У 1901 р. М.М. Ланге був обраний головою Історико-філологічного товариства, якому приділяв багато часу. В цьому товаристві та студентському гуртку обговорювалися доповіді та реферати викладачів і студентів. Пізніше Миколу Миколайовича було призначено деканом історико-філологічного факультету університету [9, с. 43].

Новоросійському університету М.М. Ланге віддав 32 роки свого життя, впродовж яких зробив багато важливих наукових відкриттів, займався суспільною діяльністю у місті. Завдяки його таланту та ініціативі Новоросійський університет поповнився педагогічним відділом, для якого вчений розробив курс «Педагогіка». В університеті М.М. Ланге читав «Історію педагогіки» і «Основи дидактики» ще до включення педагогіки в навчальні плани. Крім того, був викладачем історії нової філософії, психології, естетики.

У своїх виступах, наукових працях він підкреслював необхідність педагогічної освіти випускників університету. Вчений постійно наголошував, що, поряд із читанням лекцій загального курсу педагогіки з елементами історії, потрібно викладати основи дидактики, проводити семінарські заняття з питань окремих дидактик (методик), з історії школи, історії педагогічної теорії. Мрією вченого було створення кафедри педагогіки, де б працювали найкращі науковці-професіонали, які були б одночасно й вчителями-практиками.

М.М. Ланге, вважав, що розвиток педагогічної теорії та практики повинен базуватись на «науковій обробці питань», активному використанні у педагогіці експерименту. Він підкреслював, що людська особистість на 99 % — продукт історії та суспільства. Якщо наступність у тварин зумовлена лише фізіологічним наслідуванням, то в людини діє зовсім інший чинник — традиції в широкому розумінні, передача від одного покоління до іншого всієї сукупності досягнутої культури через копіювання, навчання, мову.

На прикладі вивчення педагогічної спадщини М.М. Ланге можна дослідити провідну тенденцію української психології — поєднання дослідного, експериментального матеріалу й високого рівня теоретичних узагальнень, що завершується спробами побудови психологічної системи [11, с. 189].

М. Ланге був керівником Комітету початкової школи при міській думі. Професор вважав, що найбільші проблеми системи народної освіти в Російській імперії полягають у наданні переваги класичній освіті, «зубрячці», муштрі. У 1905 р. М.М. Ланге поставив питання про реформу середньої школи. Так, у березні цього року він виступив на засіданні педагогічного відділу при Новоросійському університеті з доповіддю «У чому повинна полягати реформа нашої школи». Він засудив бюрократичний режим школи, виступив за відміну цензури, за доступність освіти для всіх станів суспільства [10, с. 21].

У той же час М.М. Ланге склав від імені педагогічного відділу доповідну записку до Ради міністрів, з рішучою вимогою радикальної реформи школи. Записку, цю було зачитано на згаданому засіданні Відділу й надіслано до Ради міністрів. Ось вимоги, що висувалися автором:

1. Загальна обов'язковість елементарного навчання і пов'язане з цим підвищення урядових витрат на освіту, принаймні до 6% державного бюджету.
2. Загальноприступність урядових шкіл, без різниці стану, національності й віросповідання.
3. Злиття нижчих класів гімназії з міськими школами.
4. Ослаблення і суворе обмеження законом бюрократичного впливу на школу.
5. Підсилення впливу громадських організацій на школу й поширення прав педагогічних рад.
6. Скасування особливої цензури книжок із боку вченого комітету міністерства народної освіти й надання педагогічним радам права вибору підручників.

7. Надання педагогічним радам середніх шкіл права обирати директора й інспектора.

8. Усунення примусового характеру в релігійному вихованні.

9. Зрівняння жіночих шкіл із чоловічими.

10. Надання земствам, містам і громадським установам права вільного відкриття будь-яких шкіл із будь-якими програмами [10, с. 305-306].

Закінчується «Записка» такою тирадою: «Обмежуючи, згідно своєму статуту, своє клопотання зазначеними питаннями, Педагогічний Відділ Історично-Філологічного Товариства вважає, однак, за свій обов'язок висловити своє переконання, що кінцевою умовою реального переведення цих реформ він визнає участь вільно обраних народних представників у шкільному законодавстві й свободу особи, друку й зібрань».

Педагог вказував на брак в учнів навичок самостійного спостереження, мислення, інтересу до здобуття і поповнення знань. Для запобігання цьому, на його думку, слід насамперед відмінити жорстку регламентацію роботи вчителя. Захищав принцип загальнодоступності освіти, доказуючи, що школа повинна пробуджувати у дітей наукові інтереси, вчити їх мислити.

Експериментаторська діяльність психолога М. Ланге відіграла позитивну роль у педагогіці. В основу роботи вищих жіночих курсів було покладено принцип самостійної роботи дівчат. Розроблені вченим проблеми уваги, волі, мислення були спрямовані на вдосконалення методів та індивідуальний підхід у навчанні.

На ВЖК він читав лекції з психології, педагогіки, історії педагогіки, основ дидактики, вступ до філософії й вів практичні заняття. Його лекції були «краще всіх за своєю змістовністю». Його вважали людиною «чесною» і «достойною» [6, с. 18].

Царський уряд під тиском громадськості дозволив існувати вищим жіночим курсам, але намагався не допустити появи неблагонадійних думок.

Керування курсами професором М. Ланге було досить ліберальним, що і спричинило розлад між ним і керівництвом Одеського навчального округу.

Ось що писав куратор Одеської шкільної округи Х.П. Сольський міністрові народної освіти від 29-го квітня 1905 р.: «При директорові Ланге курси ухилилися від прямого й високого свого призначення – готувати слухачок до педагогічної діяльності в жіночих гімназіях – і взяли напрямом різко політичний і, як висловлюються особи, здається, цілком обізнані з цією справою, курси швидше можуть уявляти з себе не що інше, як «організоване революційне бюро... Мною дуже часто робилися дирекції курсів попередження і давалися різні вказівки, і як би вона скористувалася з них, то, можливо, спасла б курси від сумної необхідності їхнього закриття і не допустила б того напрямку, що не дозволяє в теперішній час по совісті висловитися на користь їхнього дальшого існування» [10, с. 302-303].

Якщо під час головування М. Ланге запрошені викладачі і лаборанти затверджувалися директором курсів, то з 1909 року царський уряд закінчує з цією практикою, вводячи право затвердження всього педагогічного персоналу попечителем навчального округу.

Коли наступила реакція, вона ніскільки не зламала непохитності М.М. Ланге. Він відмовився дати свій підпис у прочитанні циркулярного розпорядження міністерства освіти від 15-го жовтня 1906 року, яким не дозволялося службовцям брати участь в протиурядових партіях, що прямують до повалення існуючого державного ладу. За таку відмову наказом міністерства народної освіти від 9-го лютого 1907 року його було звільнено від посади викладача педагогіки в жіночій гімназії Пешковської [10, с. 303].

Вороже ставився до М.М. Ланге і чорносотенний куратор Одеського навчального округу Щербаков, що й змусило, нарешті, Миколу Миколайовича вже 1908 року залишити керування улюбленою установою. Про відношення до директора вихованок курсів свідчить така історія.

Курсистки вирішили вшанувати пам'ять директора, вивісивши його портрет у читальній залі курсів. Клопотання про це було порушено перед відповідними органами. міністерство народної освіти спочатку погодилося на пропозицію курсисток і повідомило про це куратора Щербакова. Однак останній звернувся до міністерства з доповідною запискою, де доводив, що М.М. Ланге, як ліберальний директор, не заслуговує того, щоб його портрет оздоблював читальню. Міністр Шварц погодився з аргументами куратора й скасував свою постанову, тому курси так і не побачили портрета їхнього фундатора й першого директора.

Після відмови професора М. Ланге від посади директора, Рада курсів обрала директором професора Новоросійського університету Е. Штерна, який був затверджений міністерством. Професор Ернст Штерн був видатним вченим-археологом, у 1896–1911 рр. головним хранителем Одеського музею старожитностей [6, с. 23].

Отже, професор Новоросійського університету М.М. Ланге був видатним ученим і активним громадським діячем. Саме він стояв у витоків наукової педагогіки, відкрив першу в країні лабораторію експериментальної психології і заклав основи вищої жіночої освіти всього Півдня України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Гольдин Ф. Л. Прогрессивная педагогическая мысль юга Украины II пол. XIX – нач. XX столетия / Ф. Л. Гольдин. – Одесса, 1965. – 79 с.
2. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 42. – Оп. 35. – Спр. 385. – Арк. 4.
3. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 19. – Спр. 50. – Арк. 4 зв.–5.
4. ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 3. – Спр. 7528. – Арк. 6, 8.
5. ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 3. – Спр. 7653 – Арк. 9–15.

6. Добролюбский А. Из истории педагогического университета [Электронный ресурс] / А. Добролюбский // Режим доступа : http://odessitclub.org/publications/almanac/alm_18/alm_18_8-31.pdf
7. Заволока М. Г. Загальноосвітня школа України в кінці XIX – на початку XX століття / М. Г. Заволока. – К., 1977. – 105 с.
8. Мельник О. В. Модернізація жіночої освіти в Одесі (1879–1919 рр.) / О. В. Мельник // Інтелігенція і влада. – 2010. – Вип. 20. – С. 55–68.
9. Мурашко О. С. Сторінками рідкісних видань : розвиток психологічної науки в Одеському (Новоросійському) університеті / О. С. Мурашко, В. С. Кочмар // Вісник Одеського національного університету. Серія : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. Том. 14. – 2009. – № 19. – С. 37–55.
10. Научное наследие Н. Н. Ланге в университетской библиотеке : монографія / В. И. Подшивалкина, Р. Н. Свиначенко, Е. В. Полевщикова ; отв. ред. М. А. Подрезова. – Одеса, 2010. – 352 с.
11. Роменець В. А. Історія психології XIX – початок XX ст. / В. А. Роменець. – К., 2007. – 832 с.
12. Федотова Т. Н. Н. Н. Ланге и Одесские высшие женские курсы / Т. Н. Федотова // Материалы конф., посв. 100-летию со дня рожд. проф. Н. Н. Ланге (1858–1958). – Одесса, 1958. – С. 20–22.
13. Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі – ЦДАК). – Ф. 386. – Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 28, 32 зв.
14. ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 656. – Спр. 7. – Арк. 1–2.

В статье рассказывается о проблеме получения женщинами Юга Украины высшего образования в XIX в., проанализирована роль научной интеллигенции Новороссийского университета в деле создания высшего женского образования в Одессе на примере деятельности ученого и педагога Н.Ланге, освещена его организационная и педагогическая работа на должности директора Одесских педагогических и высших женских курсов в начале XX в.

Ключевые слова: высшее женское образование, высшие женские курсы, Одесские педагогические курсы, Новороссийский университет, модернизация образования.

The role of scientist and teacher M.Lanhe in the organization of higher female courses in Odessa at the beginning of XX century is analyzed. The author highlights the historical background of the formation of higher education for women South of Ukraine (on the example of Odessa) at the end of XIX century. The role of the general public of Odessa in the opening of higher female courses is defined, the active role of Novorossiysk University professors in this case is highlighted. Indicated that it was the professor of this university M.Lanhe who destined to be the chief organizer of high school for women and, in addition, the first director of the newly established educational institutions - higher female courses – at the beginning of XX century. The role of the Odessa pedagogical courses led by Professor M.Lanhe as the foundation for the higher female courses is discovered. Activity of M.Lanhe as the leader of these courses is observed, the psychological and pedagogical legacy of this scientist is analyzed. The structure of the institution, which gives reason to call higher courses for women a new fundamentally type of university is described.

Key words: higher women education, higher women courses, Odessa educational courses, Novorossiya University, the modernization of education.

УДК 94(477) «15/19»Скальковський

Андрій Кузьменко*

**ВНЕСОК АПОЛЛОНА СКАЛЬКОВСЬКОГО У ПРОЦЕС
ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ З
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

У статті розкривається процес розвитку історичних знань про Україну в контексті їх інституціоналізації у другій чверті XIX ст., зокрема на півдні України. Особливу увагу приділено висвітленню дослідницької роботи члена Одеського товариства історії і старожитностей Аполлона Скальковського.

Ключові слова: Аполлон Скальковський, розвиток історичних знань, дослідження з історії України, історичні товариства, інституціоналізація, колективна форма наукових досліджень, історичні документи, Південь України.

У першій половині XIX ст. дослідження з історії України розвивалися в руслі інтеграційної політики Російської імперії. У контексті цієї політики характерним було поширення західних, переважно німецьких, інтелектуальних впливів, зокрема німецької ідеалістичної філософії Й. Фіхте, Й. Гегеля, Ф. Шеллінга та ін. Головними осередками цієї інтеграції в Підросійській Україні виступили Харківський і Київський університети, які переживали інтелектуальний диморфізм: з одного боку – процес соціальної русифікації еліт; з іншого – прийняття німецької філософії ідеалізму й романтизму, котра стала визнаною передумовою сучасного націоналізму.

Подальше піднесення розвитку історичних знань про Україну в контексті їх інституціоналізації на вищій організаційній щабель у другій чверті XIX ст. зумовило появу нової, колективної форми наукових досліджень. Саме в цей час на загальноімперському просторі виникли історичні товариства й установи, сформувалася система підготовки фахівців на історично-філологічних факультетах нових університетів. Ці осередки несли в суспільство інформацію

* Кандидат історичних наук, учений секретар Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

про самобутню історію України, яку офіційна ідеологія намагалася подати як історію російської провінції.

В зазначеному контексті варто звернути увагу, що до польського повстання 1830–1831 рр. російський уряд розглядав український літературно-науковий рух як частину «загальноруського» культурного процесу. Втім, специфічне суспільно-політичне тло, на якому розвивались українознавчі дослідження, зумовило унікальний збіг обставин, згідно яких вже ближче до середини XIX ст. інтереси офіційної російської науки збіглися із інтересами українознавства [2, с. 35]. Як відомо, відповіддю царського уряду на польське повстання була прийнята в 1832 р. миколаївським режимом теорія «офіційної народності», що ставила нагальною потребою знешкодження національних ідей, які на той час все частіше почали проникати до імперії із заходу [5, с. 88]. Для здійснення цих намірів передбачалось мобілізувати науку, зокрема акцент у першу чергу ставився на розвитку історичних досліджень в Україні.

Одним із перших кроків втілення цієї політики стало відкриття 8 грудня 1843 р. київської «Временной комиссии для разбора древних актов». На задум уряду, вона мусила стати офіційною урядовою установою, метою якої була публікація історичних документів, що доводили б безпідставність польських претензій на так званий Південно-Західний край і виправдовували імперську русифікаторську політику [1, с. 120; 12, с. 36]. На наш погляд, з появою комісії з'явився унікальний шанс – під прикриттям офіціозу перейти від аматорських краєзнавчих досліджень і етнографізму до комплексного наукового вивчення історії України.

Продовж першої половини XIX ст. у Російській імперії джерела з історії України також публікували такі наукові інституції як Товариство історії і старожитностей російських при Московському університеті (1804) та Петербурзька археографічна комісія (1834), в яких відповідно працювали видатні українські вчені О. Бодянський та М. Костомаров [3, с. 34].

1839 р. розпочало роботу Одеське товариство історії і старожитностей, створене за зразком аналогічного товариства при Московському університеті.

Йому належала провідна роль у дослідженні історії, статистики й географії новоосвоєного краю Півдня України (офіційно – Новоросії) [6, с. 155]. Засновниками цієї інституції були археологи – градоначальники Керчі – І. Стемповський та Одеси – А. Льовшин, ад'юнкт Ришель'євського ліцею М. Мурзакевич, також Д. Княжевич, А. Фарб, М. Кір'яков та ін. [7, с. 195].

Важливим підсумком діяльності товариства в першій половині XIX ст. у галузі української історії було нагромадження матеріалу й видання наукового органу «Записок». В цей час товариство також видало окремо матеріали з історії запорозьких козаків – «Историю о казаках запорожских, соч. князя Мышецкого» за списком, ряд цінних документів під назвою «Запорожская старина», матеріали про ліквідацію Запорозької Січі Катериною II, а також «Устное сказание бывшего запорожца Никиты Коржа» про ці події [11, с. 218]. На нашу думку, це істотно вплинуло на розширення джерелознавчої бази дослідження проблеми козацтва в цілому.

З діяльністю Одеського товариства історії і старожитностей тісно пов'язана також дослідницька робота члена цього товариства, представника «нарративної» історичної школи – Аполлона Скальковського (1808–1898). Після закінчення відділення морально-політичних наук Московського університету в 1827 р., він розпочав кар'єру чиновника в штаті канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора М. Воронцова. 1828 р. вийшла перша в Одесі публікація А. Скальковського в газеті «Одесский вестник» [8, с. 84; 10, с. 53]. Поступово його наукові інтереси зосередилися на місцевій історії.

За підтримки М. Воронцова А. Скальковський протягом 1835–1843 рр. здійснив три археографічні подорожі, оглянув архіви краю. Головним результатом першої експедиції (1835) стало видання «Хронологического обозрения истории Новороссийского края» (1839), яке було складено на основі рукописного «Начерка истории Новороссийского края» (1835) [10, с. 54]. З нашої точки зору, цінність праці досить вдало охарактеризував сам історик, визначивши його статус як архів для майбутніх дослідників козацтва.

Результатом опрацювання отриманих під час другої археографічної експедиції документів стала перша в своєму роді монографія «История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского» (Одеса, 1841) [14], яка синтезувала в собі публікацію і аналіз унікальних документів канцелярії Війська Запорозького.

1843 р. А. Скальковський, дізнавшись про існування у Київській губернії фамільних архівів учасників польського повстання 1830–1831 рр., подав М. Воронцову проект пошуку документів з історії Західної і Південної Росії та здійснив останню археографічну подорож. Цим самим, на наш погляд, він створив своєрідну конкуренцію Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів, яка виникла того ж року. На підставі отриманих матеріалів дослідник написав першу монографію про гайдамацький рух і відношення до нього Запорізького козацтва під назвою «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII в., 1733–1768 (Одеса, 1845) [10, с. 56]. Звернемо увагу, що негативна й ґрунтовна за характером рецензія М. Максимовича на цю працю викликала різку характеристику історика з боку Т. Шевченка у вірші «Холодний яр». Це мало вирішальне значення для подальшої оцінки всієї наукової спадщини А. Скальковського, особливо за радянських часів [4, арк. 8; 13, с. 29]. А. Скальковський виробив якісно нові підходи в дослідженнях історії Запорізького козацтва. Його історик розглядав, з одного боку, як складову частину історії Новоросійського краю, або Степу (до речі, А. Скальковський вперше в українській історичній науці широко ввів поняття Степу як географічної категорії), з іншого – як складову частину історії козацтва взагалі, як феномена слов'янського прикордонного війська. Сприяючи утвердженню легітимності козацького стану в імперську свідомість, дослідник підкреслював шляхетську природу козаків, називаючи їх «дворянством України».

Важливою заслугою А. Скальковського було те, що він не обмежився простим викладом систематизованих за хронологічним або проблемним принципом фактів. Так, історик не залишався осторонь однієї із актуальних

проблем того часу про співвідношення філософії та історії. В результаті, у його працях з'явилося положення про подібність запорозького козацтва західноєвропейським чернечо-лицарським орденам, мета яких – боротьба з мусульманством. Відзначимо, що дослідник іменував Запорозьку Січ слов'янським лицарським орденом, який закономірно з'явився на зміну західноєвропейським, і вказував на його оборонну функцію для слов'янських і європейських країн проти агресії Османської імперії [9]. На нашу думку, А. Скальковський у цій концепції прагнув подолати негативний образ козацтва в суспільній думці, який ґрунтувався в основному на Маніфесті 1775 р. і був поширений у польській історичній науці. Зауважимо, що концепція мала й іншу мету: героїзуючи минуле Новоросійського краю, вона орієнтувала на формування історичної самосвідомості та почуття місцевого патріотизму.

Таким чином, маємо підстави стверджувати, що дослідження А. Скальковського з історії Південної України, запорозького козацтва, гайдамацького руху мали вагоме значення для становлення української історичної науки та сприяли пробудженню уваги до окресленої проблематики. Історик, провадячи свої дослідження на базі наукової інституції та завдяки обраній формі своїх праць, ввів до наукового обігу велику кількість нових джерел. Важливе місце посіли й створені ним історичні концепції, особливо концепція подібності запорозької громади західноєвропейським орденам.

У цілому ж, діяльність вищезазначених товариств і дослідників протягом початку – середини ХІХ ст., що проходила в руслі інституціоналізації історичних досліджень про Україну, сприяла згуртуванню української інтелігенції, утверджувала частину її представників в українстві, виховувала майбутніх свідомих діячів у національно-культурній і політичній сферах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Верига В. Нариси з історії України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / В. Верига. – Львів : Світ, 1996. – 448 с.

2. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Й. Грицак. – К. : Генеза, 2000. – 360 с.
3. Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії і діяльності / О. І. Журба. – К. : Наукова думка, 1993. – 187 с.
4. IP НБУВ. – Ф. X. – Спр. 17464. – 14 арк.
5. Киян О. І. М.Д. Іванишев як історик й організатор історичної науки / О. І. Киян // Укр. іст. журн. – 2002. – № 2. – С. 84–99.
6. Коцур А. П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст. / А. П. Коцур. – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – 424 с.
7. Коцур В. П. Історіографія історії України : Курс лекцій / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 520 с.
8. Лащенко Х. Діловодні переклади реєстрів татарських претензій до запорожців як джерело для локалізації запорозьких зимівників / Х. Лащенко // Київська старовина. – 2002. – № 2. – С. 82–116.
9. Новікова Л. Чи була Запорозька Січ орденом? До питання про інтерпретацію особливостей устрою козацької громади та її суспільної ролі А. Скальковським / Л. Новікова // Історія України. – 2004. – № 40. – С. 9–11.
10. Новікова Л. Аполлон Скальковський // Історіографічні дослідження в Україні / Л. Новікова, В. Хмарський ; Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2002. – Вип. 12 : Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. – С. 52–74.
11. Першина З. Одеське товариство історії та старожитностей / З. Першина ; Гол. ред. А. В. Денисенко // Історичний календар '99 : Науково-популярний та літературний альманах. – К. : Генеральна дирекція по обслуговуванню іноземних представництв у м. Києві, 1998. – Вип. 5. – С. 218.
12. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука / В. А. Потульницький // Укр. іст. журн. – 2000. – № 2. – С. 27–47.

13. Сарбей В. Оспівувач Запорозької Січі та Південної України (Аполлон Скальковський) / В. Сарбей ; Гол. ред. А. В. Денисенко // Історичний календар '99 : Науково-популярний та літературний альманах. – К. : Генеральна дирекція по обслуговуванню іноземних представництв у м. Києві, 1998. – Вип. 5. – С. 29.

14. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський ; Передмова та коментарій Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ : Січ, 1994. – 678 с.

В статье раскрывается процесс развития исторических знаний об Украине в контексте их институционализации во второй четверти XIX в., в частности на юге Украины. Особое внимание уделено освещению исследовательской работы члена Одесского общества истории и древностей Аполлона Скальковского.

Ключевые слова: *Аполлон Скальковский, развитие исторических знаний, исследования по истории Украины, исторические общества, институционализация, коллективная форма научных исследований, исторические документы, Юг Украины.*

In the article process of further rise of development of knowledge of the Ukrainian history in the direction of their institutionalization on the highest organizational level is covered in the second quarter of the XIX century. Features of activity of universities, historical societies and establishments in the sphere of studying of history of Ukraine which passed in a frame of integration policy of the Russian Empire are traced. In the specified context transition from the amateur of local history researches and ethnographic researches to complex scientific studying of history of Ukraine is defined.

Activity of the Odessa society of history and antiquities, which possessed the leading role in research of history, statistics and geography of the new developed region of the South of Ukraine reveals. The special attention is devoted to research work of the member of this society, the representative of "narrative" historical school – Apollo Skalkovsky. It is established that on the basis of the materials received by it in the course the archeographic of expeditions across the Southern Ukraine, the researcher developed qualitatively new approaches in researches of history of Zaporizhzhya Cossacks. Considering the Cossacks as a phenomenon of Slavic boundary army, A. Skalkovsky promoted the statement of legitimacy of the Cossack estate in imperial consciousness.

Key words: *Apollo Skalkovsky, the development of historical knowledge, research on the history of Ukraine, historical society, institutionalization, collective form of research, historical documents, South Ukraine.*

УДК 930 (477) «186/201» + 34225

*Сергій Водотика**, *Людмила Савенок***

**СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДОРОБОК ІСТОРІЇ
МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА В УКРАЇНІ**

Розкривається зміст історіографічного доробку з історії функціонування магдебурзького права в Україні. Чільне місце приділено висвітленню поглядів класиків української національної історіографії – М. Грушевського, В. Анотоновича, Д. Багалія – на причини запровадження магдебурзького права та його вплив на розвиток українських міст. Головно аналізуються сучасні історичні та історико-правові дослідження. Виокремлено нерозв'язані питання та намічені можливі шляхи їх вивчення.

Ключові слова: історіографія, магдебурзьке право, історико-правовий вимір, комплексний підхід.

Актуальність аналізу історіографічного доробку історії магдебурзького права в Україні зумовлена низкою суспільно-політичних та наукових чинників. Так, наразі Україна обрала Європейський шлях поступу, що надає особливої значущості історичному досвіду запровадження європейських правових норм на українських землях. Розвиток міського самоврядування, підвищення відповідальності міських громад за соціально-економічний і культурний розвиток міст має спиратись на історичний досвід функціонування магдебурзького права в українських містах.

Роль магдебурзького права в поступі українських міст, в т. ч. становленні національного права на українських землях, є однією з найбільш дискусійних проблем як в історії України, так й в історії держави і права України – чи злилось німецьке право органічно з місцевою традицією, чи залишилось чужорідним елементом; стало воно рушійною силою чи гальмом в історичному розвитку українських міст. Історики і правознавці досі по різному відповідають на ці запитання. Без дослідження зазначеної проблеми неможливо розібратися в низці інших питань історії України пізнього середньовіччя і ранньомодерного

* Доктор історичних наук, професор кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету

** Кандидат історичних наук, доцент кафедри науково-природничої підготовки Одеського національного політехнічного університету

часу, адже магдебурзьке право на українських землях значною мірою визначало розвиток ремесла, торгівлі, функціонування релігійних культів, життя національних громад, історію міст та економіки в цілому.

Загальновідомо, що магдебурзьке право було феодальним міським правом, яке виникло у XII ст. у німецькому м. Магдебург і діяло в більшості середньовічних міст Німеччини. Міста за цим правом отримували самоврядування, податковий і судовий імунітет, право власності на землю, пільги щодо торгівлі і ремесел та майже повне звільнення від феодальних повинностей. Воно також встановлювало порядок обрання міської влади, її функції, основні норми цивільного і кримінального права, правила судочинства й оподаткування, визначало діяльність купецьких об'єднань, ремісничих цехів, порядок торгівлі тощо.

Поступово, зазнавши деяких змін, магдебурзьке право поширилося на тисячі нових міст і стало основною засадою і зразковим варіантом для міського писемного права в Центрально-Східній Європі. В Україні воно функціонувало з другої половини XIII до першої третини XIX ст. Так, остаточна ліквідація магдебурзького права на західноукраїнських землях відбулася у 1786 р., у містах Центральної і Лівобережної України – у 1831 р., а у Києві – у 1834 р. Наголосимо, що норми магдебурзького права стали одним з основних джерел українського національного права. Тож не дивно, що історіографія магдебурзького права має значний доробок.

Першим з вітчизняних дослідників до проблем історії магдебурзького права в Україні звернувся М.Ф. Владимирський-Буданов, історик, фахівець в галузі історії держави і права, археограф, один із засновників київської історико-юридичної школи, яку точніше слід називати науковою школою «західноруського права». Після закінчення у 1864 р. Київського університету він звернув увагу на історію права в українських землях в складі Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. Перебуваючи протягом 34 років (від 1862 р. до кінця життя) на посаді головного редактора Київської археографічної

комісії, М.Ф. Владимирський-Буданов був блискучим знавцем джерел, зокрема архівних, щодо міського самоврядування XIV–XVII ст. На основі неопублікованих документів Київського центрального архіву підготував і у 1868 р. захистив магістерську дисертацію «Німецьке право у Польщі і Литві», пізніше опублікував як монографію. В ній вчений показав процес поширення магдебурзького (німецького за тодішньою термінологією) права на українських землях у XIV–XVII ст., проаналізував особливості його джерел в Україні, визначив відповідні норми, що діяли в Україні. Він обґрунтував спорідненість східноруського права із західноруським (тобто середньовічним правом України і Білорусі), яке помилково вважалося прибічниками західноруського права проміжною ланкою між давнім правом княжої доби і правом Російської імперії. Сьогодні очевидно, що так зване західноруське право є частиною історії українського національного права XIV–XVII ст., яке суттєво відрізнялося від права Московського царства. Втім, праця М.Ф. Владимирського-Буданова містить багатий фактичний матеріал і досі не втратила своєї наукової ваги.

Разом з тим, М.Ф. Владимирський-Буданов, обстоюючи оригінальність та органічність руського та російського права, негативно оцінював польсько-литовську добу в історії України, коли було штучно розірвано єдність Русі. Відповідно й магдебурзьке право було негативним явищем, штучно нав'язаним українському народові, причиною всіх негараздів суспільного життя Великого князівства Литовського, Польського королівства і Речі Посполитої – занепаду державної влади, закріпачення селян, шляхетської анархії, розшарування міщанства тощо. Очевидно, що такий однобічний і політично заангажований підхід був далекий від об'єктивності, передусім через ігнорування автономії українських земель за литовських часів, до західної (європейської) цивілізації. До того ж дослідник безпідставно робив узагальнюючі висновки на основі вивчення лише чотирьох міст Західної України, що правильно закидав йому М. Грушевський [2, с. 650].

Проте, деякі положення і міркування М.Ф. Владимирського-Буданова сприймаються сучасною історіографією, зокрема щодо обмеженого статусу магдебурзького права у приватних містах, де воно у будь-який момент могло бути скасовано [11, с. 84].

Негативно оцінював причини поширення, роль і значення магдебурзького права й інший фундатор київської історико-юридичної школи Ф.І. Леонтович, один з кращих знавців історії держави і права Великого князівства Литовського та становища українських земель в його складі. Його перу належать праці «Русская Правда и Литовский статут» (1864), «Очерки истории литовско-русского права. Образование государственной территории» (1894) та інші.

Звернув увагу на магдебурзьке право в Україні відомий український історик В.Б. Антонович. У передмові до першого тому частини п'ятої «Архива Юго-Западной России», де були опубліковані актові джерела з історії міст Правобережжя за 1432–1798 рр., «Исследование о городах Юго-Западной России по актам 1432–1798 гг.» вчений суперечливо, але в цілому позитивно, оцінює магдебурзьке право в дусі традицій історичної школи права, народництва, еволюціонізму, жорсткого і послідовного документалізму. Останнє, через порівняно обмежений обсяг актового матеріалу з історії міст і міщанства, що був у його розпорядженні, зумовило й специфіку поглядів вченого на магдебурзьке право.

Позитивно оцінюючи значення магдебурзького права в процесі соціально-економічного розвитку дослідник відводить йому роль лише відновлювача давньої громадської єдності землі, що безумовно було не так. У координатах цієї єдності В.Б. Антонович оцінював негативно поступ міст в литовсько-польську добу, які нібито переживали кризу. Звідси, за цим, об'єктивно впливає оцінка марності запровадження магдебурзького права на українських землях.

У наступні, до встановлення радянської влади, 50 років з'явилося ще декілька окремих праць з історії магдебурзького права. Ґрунтовну монографічну працю «Обзор памятников магдебургского права западнорусских городов

литовской епохи. Историко-юридическое исследование» опублікував у 1897 р. академік Української Академії наук Ф.В. Тарановський. Хоча його робота охоплювала обмежений хронологічний період (XIV–XVI ст.) і територію українських земель у складі ВКЛ, в ній було зроблено ряд важливих спостережень і висновків. Вчений проаналізував історію магдебурзького права крізь призму політичних доктрин свого часу, використав історичні факти для фундаментальних теоретичних узагальнень щодо функціонування інститутів магдебурзького права в Україні в широкому європейському, в т. ч. слов'янському, контексті. Особливо актуальними в наш час є думки вченого про те, що магдебурзьке право надавало можливість міщанам брати участь у здійсненні владних повноважень, що є ознакою правової держави.

На відміну від згаданих вище авторів академік Д.І. Багалій звернув увагу на поширення й особливості функціонування магдебурзького права на Лівобережній Україні у XVII–XVIII ст. у праці «Магдебурзьке право на Лівобережній Україні». Праця вченого була підготовлена на основі виявлених джерел в архівосховищах Москви і Харкова. В останньому був створений багато в чому його зусиллями Харківський історичний архів, де зосереджувався значний обсяг документів з історії міського права Гетьманщини XVIII – початку XIX ст. Вчений дійшов цілком обґрунтованого висновку, що міське самоврядування на Лівобережжі було більш обмеженим через колоніальну політику російського уряду [13, с. 96-102].

Ідеї позитивного впливу магдебурзького права на соціально-економічний поступ українських міст поступово утверджується в українській історіографії. Скажімо, О.Я. Єфіменко, історик народницького напрямку і перша жінка – доктор історії, у синтетичній праці «История украинского народа» (1906) відзначала прискорений торгово-промисловий розвиток Києва, Луцька, Володимира і Львова завдяки підприємницькій активності міщанства, причому цей поступ співпадав з економічним поступом Західної Європи, в т. ч. щодо розвитку мануфактур [6, с. 132-133].

Позитивно оцінював наслідки дії магдебурзького права в Україні відомий дослідник литовсько-польської доби М.В. Довнар-Запольський. Цей позитив він вбачав у піднесенні міст за рахунок відділення ремесла і торгівлі від сільського господарства, у формуванні міщанства як окремої станово-соціальної категорії, що сприяло прогресивному ускладненню соціально-правової структури суспільства.

Доволі докладно щодо періоду XIV–XVII ст. змальовує історію магдебурзького права М.С. Грушевський у 5 томі «Історії України-Руси». Причиною його запровадження на українських землях Угорщини і Польщі він вважав необхідність залюднення спустошених монголо-татарами міст і пожвавлення в містах промисловості і торгівлі, причому магдебурзьке право передусім мало стимулювати німецьку колонізацію. Проте, в Німеччині міський устрій будувався на основі імунітету, а Давній Русі соціально-економічне обличчя міського населення нічим не відрізнялося від усього населення держави. Іншими словами запровадження магдебурзького права означало розрив спадковості щодо традицій Київської Русі і це, на думку М.С. Грушевського, вело до упослідженого становища українців у містах і привілейованого положення поляків і німців [3, с. 223-255]. Вчений наголошує, що запровадження магдебурзького права на Галичині мало ще й політичну мету – колонізацію, денационалізацію українських міст.

Підсумком досягнень дорадянської історіографії може вважатися стаття відомого історика права М.П. Василенка «Право магдебурзьке» [1], в якій узагальнено питання про причини його виникнення, поширення, особливостей функціонування і наслідків в Україні.

Отже, у дорадянській українській історіографії не було вироблено єдиної точки зору щодо магдебурзького права в Україні.

У часи «українського відродження» 1920-х років широко розгорнула діяльність по вивченню історії українського права «Комісія для виучування історії західноруського та українського права ВУАН». Її співробітник

С.М. Іваницький-Василенко опублікував низку праць з історії магдебурзького права – «Закон про опіку над недолітками у джерелах магдебурзького права Західної Русі й Гетьманщини», «Нове в історії міст під магдебурзьким правом у Великому князівстві Литовському» тощо [7, с. 194]. Він зосередив увагу на соціальних аспектах дії магдебурзького права. Під час руйнування більшовиками зазначеної установи було знищено двотомне видання актів магдебурзького права в Україні, відредаговане М.П. Василенком і В.О. Романовським.

Російська радянська історіографія стримано оцінювала роль магдебурзького права, педалюючи на колонізаційних аспектах та фактично заперечуючи його роль у становленні української держави і права, свідомо не помічаючи причини і наслідки його ігнорування в Московському царстві, не враховуючи здобутків української національної історіографії [5, стб. 883-884]. Показовим в цьому плані є творчий шлях члена Комісії для виучування історії західноруського та українського права Всеукраїнської Академії наук, учасника бою під Крутами і жертви сталінських репресій Валентина Отамановського.

У 1926–1929 рр. до арешту по «Справі СВУ» В. Отамановський почав вивчати історію Вінниці XIV–XVIII ст. і, опрацювавши документи актових книг, рукописні і друквані джерела, звернув увагу на запровадження і функціонування в місті магдебурзького права [18, с. 58-59]. Йому вдалося в часи репресій зберегти матеріали, а згодом видати поза межами України низку праць – «Винница как тип украинского города Южного Правобережья XIV–XVII вв.» (1946, перевидана 1993 р.) [15], «Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII ст.: проблема возникновения и развития украинского феодального города» (1955), «Развитие городского строя на Украине в XIV–XVIII ст. и магдебургское право» (1958) тощо. У цих працях панувала марксистсько-ленінська парадигма (за що праці увійшли до узагальнюючої академічної «Історіографії історії Української ССР» 1986 р. видання), хоча вченому вдалося зробити низку цікавих узагальнень. Так, саме надання Вінниці автономії перетворило її на місто в

правовому розумінні. Це стало наслідком договору міста зі старостою 1638 р. і отримання королівського привілею на магдебурзьке право 1640 р. Місто очолив місцевий уряд (війт і шестеро бурмістрів) з адміністративно-господарськими і судовими функціями. Проте, на думку В. Отамановського, реальне становище українського міста в Речі Посполитій визначали не норми магдебурзького права, а стосунки міста і його власника. Очевидно, що цей висновок щодо приватновласницьких міст він безпідставно переносив на всі міста. Тому оцінки вченого ролі магдебурзького права в історії міст України не можуть бути визнані коректними. Більше того, він намагається всупереч фактам довести, що до введення «антидемократичного права» в українських містах існував демократичний самобутній лад в традиціях і нормах давньоруського і українського звичаєвого права. Ігноруючи правові й соціально-економічні реалії, дослідник робить визначальним чинником поступу міст класову боротьбу. Він не помічає позитивного впливу магдебурзького права як штучного, накинутаго владою під впливом Європи всупереч українським традиціям. Тим самим дослідник зробив поворот на 180 градусів – з позицій оцінок українського права 1920-х років він опинився в лабетах теорії «західноруського права», яке в радянські часи набуло рис ігнорування української національної історії, причому власне магдебурзьке право стало «католицьким».

Разом з тим зауважимо, що не всі репресовані українські вчені пішли цим шляхом. Так, історик В.О. Романовський мав подібну долю. Але він зумів краще зберегти вірність національній науці, опублікувавши в Саратові у 1946 р. працю з характерною назвою «Борьба за финансовую автономию Украины в 60-х годах XVI в.», де розглядав магдебурзьке право як засіб фінансово-економічної автономії українських міст [19].

Проблеми ролі і значення магдебурзького права в історії міст українською радянською історіографією фактично ігнорувались, а їх соціально-економічний і культурний поступ розглядався в річищі марксистських постулатів про суспільно-економічні формації, класову боротьбу як рушійну силу історії з

додаванням тез російської історіографії щодо єдності міської історії України і Росії в межах давньоруської спадщини [8, с. 68-69, 109].

Однак найкваліфікованіші радянські історики намагались подати зважену характеристику магдебурзького права. Так, у хрестоматійній багатотомній «Історії Української РСР» М.Ф. Котляр серед причин надання магдебурзького права містам у польсько-литовську добу вказав на цілком очевидне прагнення королівської та великокнязівської влади опертися на міста в боротьбі з феодалами, наголосив на його об'єктивній ролі в розвитку міст. Не забув вчений згадати, поряд з ритуальними пасажами про класову обмеженість, і про його вади – обмежене впровадження, полонізація, покатоличення українського міщанства [10, с. 41-42]. Ще більш зважено оцінював вплив магдебурзького права на політичне і соціально-економічне становище Києва П.М. Сас [9, с. 279-284].

Історики права в своїх оцінках ролі магдебурзького права в історії українських міст були доволі коректні. Вони наголошували на його значенні у звільненні міст від влади феодалів, закріпленні соціального статусу міських станів, поступі міської економіки. Але теж не оминали питань посилення німецької і польської колонізації, обмеженні прав некатолицького населення. Правознавці слушно відзначали особливості застосування норм права в окремі періоди і в окремих регіонах під впливом місцевих умов і звичаєвого права, передусім на Гетьманщині, і вплив магдебурзького права на всі приватні й офіційні кодифікації права на Україні у XVIII–XIX ст. [14, с. 64-65].

Дослідники української діаспори в парадигмі національної історії приділяли значну увагу магдебурзькому праву, але не маючи доступу до архівів концентрувались на пошуках нових концептуальних підходів в узагальнюючих працях. Так, Я. Падох дослідив історію українського суду та процесуального процесу, Л. Окиншевич опублікував «Лекції з історії українського права. Доба станового суспільства», М. Чубатий видав працю «Державно-правове становище українських земель Литовської держави кінець XIV ст.». Серед вчених діаспори

не було єдності в оцінці магдебурзького права, хоча більшість продовжувала позитивну традицію В. Антоновича і Д. Багалія. Зокрема, А. Яковлів у працях «Німецьке право в працях українських правників XVIII ст.», «Німецьке право та його вплив на українське право з XVI по XIX ст.» обґрунтував, що магдебурзьке право в Україні, вносячи певні риси західноєвропейського устрою до українських міст, стало одним із важливих чинників культурного і правового наближення України до Західної Європи [17, с. 1428].

В незалежній Україні питанням історії магдебурзького права стало приділятися більше уваги, хоча про кардинальні зрушення говорити не доводиться. Історики монографічно не опрацьовують цю проблему, обмежуються – в кращому випадку – історією окремих міст. Типовими є праці з історії великих міст – Львова (Львів: Історичні нариси. – Львів, 1996; Я. Ісаєвич Львів: Сторінки історії. – Львів, 2005–2006; М. Капраль Національні громади Львова XVI–XVIII ст.: соціально-правові взаємини. – Львів, 2003), Києва (Н. Білоус Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст.: Міська влада і самоврядування. – К., 2008; Р. Делімарський Магдебурзьке право в Києві. – К., 1996; Нариси історії Києва. – К., 2002) та інших. Відомий історик Гетьманщини О.І. Гуржій проаналізував місце магдебурзького права в судочинстві другої половини XVII – XVIII ст. [4]. Ці дослідження дозволили зробити деякі уточнення (датування отримання Києвом магдебурзького права віднесено до 1490-х років) чи дослідити локальні особливості функціонування магдебурзького права.

Н. Яковенко оцінює запровадження міського права «справжньою урбанізаційною революцією», оскільки воно вилучило міську громаду з-під юрисдикції королівської адміністрації, яку віднині заступали представники виборного самоврядування, причому дослідниця не бачить його антиукраїнських наслідків в період литовської доби. Вона вірно відмічає занепад магдебурзького права на Правобережжі у XVIII ст. [20].

Значно активнішими в дослідженні магдебурзького права є юристи, які підготували декілька дисертацій, монографій і велику кількість статей. Їм притаманні характерні вади подібних праць з точки зору історіографії – відсутність ґрунтовного аналізу стану вивчення проблеми, догматичний огляд джерел. Проте вони фахово, розлого і чітко викладають історико-юридичні сюжети. Так, М. Кобилецький докладно проаналізував джерела магдебурзького права, охарактеризував міське управління, правовий статус міського населення та правові засади діяльності цехів, судів і судочинства за цим правом. Чільної уваги вчений надав особливостям функціонування магдебурзького права в Гетьманщині та м. Київ [12]. Порівняно новий і досить плідним виявився аналіз магдебурзького права А. Резніковим у контексті рецепції європейського права, поширення європейських правових традицій самоврядування, соціально-економічних та особистих прав індивіда [16]. Проте певна «цехова обмеженість» розгляду історії магдебурзького права істориками і правознавцями залишається, що не дає комплексного, всебічного й у контексті європейської історії уявлення щодо ролі, місця і значення цього інституту в національній історії.

Підсумовуючи зазначимо, що сучасні дослідники (як історики, так і історики держави і права) чимало зробили для визначення магдебурзького права як соціально-правового феномену в загальноєвропейському контексті становлення модерного суспільства, вивчення формування місцевого самоврядування та складання умов для появи громадянського суспільства. Розгляд проблем історії магдебурзького права в Україні охоплює величезний відтинок часу у 500 років (XIV–XIX ст.), стосується практично всіх регіонів України. Значної уваги надано специфіці його функціонування на українських землях в різних державах – Великому князівстві Литовському, Польській короні, Речі Посполитій, до і після Хмельниччини, Гетьманщині, Російській імперії.

Проте залишилось чимало недостатньо опрацьованих аспектів. Наразі слід об'єднати зусилля вчених різних спеціальностей задля створення узагальнюючої історії магдебурзького права в Україні на основі розширення джерельної бази,

удосконалення методології в межах цивілізаційних підходів, широкого порівняння особливостей застосування магдебурії (і ширше міського середньовічного права) в різних країнах Західної, Центральної і Східної Європи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Василенко Н. П. Право магдебургское / Н. П. Василенко // Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз и И. А. Эфрон. – СПб, 1898. – Т. 4. – С. 890–896.
2. Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – Т. 5. – К. : Наук. думка, 1994. – 704 с.
3. Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – Т. 6. – К. : Наук. думка, 1995. – 680 с.
4. Гуржій О. І. Гетьманська Україна / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. – К. : Альтернативи, 1999. – 303 с.
5. Ермолаев В. А. Магдебургское право / В. А. Ермолаев // Советская историческая энциклопедия. – Т. 8. – М. : Сов. энцикл., 1965. – Стб. 883–884.
6. Ефименко А. Я. История украинского народа / А. Я. Ефименко. – К. : Либідь, 1990. – 512 с.
7. Звідомлення ВУАН за 1925 рік // Історія Національної Академії наук України. 1924–1928. Документи і матеріали. – К. : НБУВ, 1998. – С. 163–201.
8. Историография истории Украинской ССР. – К. : Наук. Думка, 1986. – 555 с.
9. История Киева : В 3-х т., 4 кн. – Т. 1. – К. : Наук. Думка, 1979. – 407 с.
10. Історія Української РСР : У 8 т., 10 кн. – Т. 2. – К. : Наук. думка, 1979. – 613 с.
11. Кіселичник В. Про надання містам у XIV – XVII ст. Магдебурзького права / В. Кіселичник // Право України. – 1996. – № 9. – С. 82–84.

12. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні: XIV – перша половина XIX ст. Історико-правове дослідження / М. Кобилецький. – Львів : ПАІС, 2008. – 406 с.
13. Кравченко В. В. Д. И. Багалий : Научная и общественно-политическая деятельность / В. В. Кравченко. – Харьков : Основа, 1990. – 211 с.
14. Кульчицький В. С. Магдебурзьке право / В. С. Кульчицький // Радянська енциклопедія історії України. – Т. 3. – К. : УРЕ, 1971. – С. 64–65.
15. Отамановський В. Д. Вінниця в XIV–XVII століттях : історичне дослідження / В. Д. Отамановський. – Вінниця : Континент, 1993. – 464 с.
16. Резніков А. В. Магдебурзьке право : українські варіації на тему європейських традицій (історико-правовий нарис) / А. В. Резніков. – Луганськ : РВВ ЛДУ ВС, 2007. – 208 с.
17. Р. М. Магдебурзьке право / М. Р. // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Перевид. в Укр. – Т. 4. – Львів : НТШ, 1994. – С. 1427–1429.
18. Робак І. Ю. Валентин Отамановський – революціонер, вчений, організатор науки / І. Ю. Робак, З. С. Савчук. – Харків : Колегіум, 2013. – 182 с.
19. Савенок Л. А. Український історик і археограф Віктор Романовський / Л. А. Савенок // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії. – К. : Наук. думка, 1997. – С. 334–350.
20. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2005. – 584 с.

Раскрывается содержание историографического наследия украинской исторической и историко-правовой науки об истории функционирования магдебургского права в Украине. Значительное место отведено характеристике взглядов классиков украинской национальной историографии – М. Грушевского, В. Антоновича, Д. Багалия – о причинах введения магдебургского права и его влияния на развитие украинских городов. Основное внимание уделено анализу современных исторических и историко-правовых исследований, выделены нерешенные аспекты и намечены возможные пути их изучения.

Ключевые слова: историография, магдебургское право, историко-правовой аспект, комплексный анализ.

The main purpose of the article is to research historiographical Ukrainian historical heritage, historical and legal science about the history of Magdeburg Law in Ukraine. The main attention is paid to the views of the classics of Ukrainian national historiography - M. Grushevsky, V. Antonovych, D. Bagaliya as well as historical and law studies. Unsolved issues and possible ways of their study are highlighted. Pre-revolutionary Ukrainian historians (M. Grushevskii, for example) considered Magdeburg law the result of German colonization, which has broken autochthonous traditions of Ukrainian cities. Another ones (V. Antonovych, D. Bagalii, O. Yefimenko) pointed out positive aspects of adoption of Magdeburg law for social and economic development. In the same time they admitted its role in polonisation of Ukrainian lands. M. Dovnar-Zapolskii claimed only positive aspects of Magdeburg law for Ukrainian cities. Such variety of views is saved in Ukrainian modern historical studies. N. Yakovenko considers adoption of the Magdeburg law as “urban revolution”, law history researches are mainly devoted to the juridical aspects of the problem. So further studying is required, authors claim.

Key words: historiography, Magdeburg Law, historical and law aspects, comprehensive analysis.

УДК (477) 902.34:069.44:904

*Ілона Самойленко **

***ПОЛЬОВІ АРХЕОЛОГІЧНІ КОЛЕКЦІЇ ЯК ОСНОВА
МУЗЕЙНОГО ЗІБРАННЯ (НА ПРИКЛАДІ МУЗЕЮ
ХЕРСОНЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ)***

У статті запропоновано загальний огляд польових археологічних колекцій з Білозерського поселення IV – першої чверті III ст. до н.е. у складі музейного зібрання Херсонського державного університету. Визначено принципи формування польових колекцій та способи підготовки їх до музеєфікації, відмічено експозиційні можливості.

Ключові слова: археологія, колекція, музей, античність.

З середини 90-х рр. минулого століття припиняються масштабні археологічні дослідження експедицій Інституту археології Національної академії наук України (далі – ІА НАНУ) на території України, пов'язані з новобудовами через згортання фінансування. Натомість, від початку XXI ст. активними дослідниками пам'яток археології, окрім академічних, стають музейні та університетські експедиції [9, с.112].

Систематичне дослідження археологічних пам'яток дозволило накопичувати значні музейні зібрання, що, в свою чергу, викликало певну кількість проблем. Найбільш актуальним є питання зберігання у музейних фондах повних польових колекцій з однієї пам'ятки, що передбачено Законом України «Про охорону археологічної спадщини» (2004 р.) [10, с. 17]. Обмежені можливості фондосховищ державних обласних (або інших) музеїв породжують загальну тенденцію відбирати до своєї колекції артефакти придатні до експонування, тим самим порушується цілісність колекцій та втрачається необхідна для дослідника інформація.

Значну роль у сучасних археологічних дослідженнях відіграють університетські лабораторії, центри, громадські організації, що забезпечують дещо відмінний від академічного та музейного доступ до роботи з

* Старший лаборант археологічної лабораторії кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету

I. Самойленко. Польові археологічні колекції як основа музейного зібрання...

археологічними колекціями для науковців та студентів. Вони здійснюють експедиційну та науково-навчальну роботу, забезпечують кваліфіковану роботу з археологічним матеріалом. Отже, збільшення мережі установ, в яких можуть зберігатися археологічні колекції, може позитивно вплинути на ситуацію.

Музейне зібрання відрізняється від окремих польових колекцій принципами зберігання та обліку [11]. Музеефікація польових археологічних колекцій передбачає їх розділення на окремі групи зберігання (наприклад, нумізматики, металеві знахідки тощо) та виділення репрезентативних знахідок для побудови експозиції. В такому випадку, уникнути порушення цілісності польових колекцій можна, розділивши їх всередині на окремі групи матеріалів. Тобто, перегляд та уточнення принципів зберігання польових колекцій, також дозволить вирішити вищезазначену проблему.

Археологічне зібрання Херсонського державного університету (далі – ХДУ) налічує 14 польових колекцій з однієї пам'ятки – Білозерського поселення античного часу в Нижньому Подніпров'ї, що постійно досліджується експедицією ХДУ з 1998 р. [3]. На площі 3600 м² розкопу IV знайдено більше 100 тис. артефактів, з яких до археологічної колекції ХДУ відібрано більше 4 тис. знахідок. Роботи на цій пам'ятці та матеріали з неї є основним джерелом поповнення античного зібрання музею університету. Колекції зберігаються у науково-дослідній археологічній лабораторії ХДУ, що є базою роботи археологічної експедиції.

Формування колекцій польових сезонів відбувається безпосередньо в експедиції, що вимагає наявності чітких критеріїв відбору матеріалу, особливо масового. Визначальним тут є науковий підхід, що передбачає, в першу чергу, *інформативність знахідки*. Зокрема, це відбір всього профільного матеріалу, що має достатню збереженість та підлягає графічній фіксації. Матеріал, що не потрапляє навіть до допоміжного фонду, ретельно описується (по можливості, робиться креслення) в польових описах та щоденнику. Останнім часом все більше вказують кут збереженості знахідки, що дає додаткову інформацію при

I. Самойленко. Польові археологічні колекції як основа музейного зібрання...

застосуванні статистико-комбінаторних методів до масового археологічного матеріалу.

Фонди комплектуються польовими колекціями з однієї пам'ятки у хронологічному порядку досліджень. У кожній колекції матеріали з культурного шару та об'єктів розділено. Окремо зберігаються найбільш репрезентативні знахідки, що експонуються на тимчасових виставках, використовуються для проведення тематичних лекцій та лабораторних занять.

Антична колекція у зібранні ХДУ представлена знахідками з Білозерського поселення IV–III ст. до н.е., що є східною окраїною сільської округи Ольвії. Відповідно, основні групи знахідок визначаються за традиційним для античних пам'яток Нижнього Побужжя порядком або за їх процентним співвідношенням у колекціях [12] (цей принцип витримано, зокрема, у наукових звітах про розкопки). За цією схемою проводиться розподіл груп матеріалу в колекціях, що є початковим етапом музеєфікації археологічних матеріалів. Розглянемо загальну структуру зібрання.

У складі археологічних колекцій музейного зібрання ХДУ переважає кераміка – від 75 % до 90 % знахідок в кожному польовому сезоні. Найбільшу частину складають амфори середземноморських та понтійських центрів, представлені цілими формами та профілями. Іншу частину керамічного комплексу складають гончарний та ліпний посуд, співвідношення яких в колекціях нерівномірне, але в більшості переважає перший.

Гончарна кераміка представлена столовим та господарським посудом місцевого виробництва та імпортом. Чорнолакова кераміка представлена розписним і простим столовим посудом, що демонструє розмаїття форм – аксибаф, гутус, лебес, салух-сур, лекіфи, канфари, кіліки, миски, чаші, рибні блюда, тарілки, блюдці, солонки тощо. Простий столовий посуд представлено групами сіроглиняної, червоноглиняної, світлоглиняної кераміки та кухонної кругової кераміки. Це стандартні форми – глечики, лекіфи, горщики, каструлі, кубки, миски, чаші, що належать до місцевого виробництва. Імпортний посуд

I. Самойленко. Польові археологічні колекції як основа музейного зібрання...

цих технологічних груп суттєво вирізняється морфологією, складом та якістю глини, способом обробки поверхні тощо. У колекції також наявні одиничні екземпляри гончарної кераміки (фляга, ойнохойя, глечик з розписом у стилі Гадра тощо) [6, с. 85-96].

Невелику частку в загальному керамічному комплексі має товстостінна кераміка, що представлена в основному мисками та лутеріями, але є також фрагменти великих господарських посудин та археологічно цілий піфос.

Ліпний посуд з Білозерського поселення є виразною частиною керамічного набору колекції. Представлені горщики та миски скіфського і фракійського типів, чаші, фрагменти кубків, сито-дуршлаг та інші ліпні імітації форм гончарного посуду. Okремо слід виділити цілу ліпну «лячку», що є поки єдиною знахідкою, яку можна пов'язати з ливарним виробництвом на Білозерському поселенні [5, с. 260-261].

Okрему репрезентативну групу кераміки становлять світильники різних типів – одно- та дворожкові, типу «кувшинчик» тощо, які представлені у всіх технологічних групах керамічного комплексу.

Будівельна кераміка є важливою складовою колекції як для наукових студій, так і для побудови музейної експозиції. Представлена декількома цілими екземплярами черепиці та значною кількістю фрагментів. Показовою знахідкою є фрагмент керамічної труби (колекція 2003 р.) [1].

Вироби з глини, металу, кістки, скла та каменю становлять невелику, але досить виразну частину зібрання. В цій групі представлено найбільше індивідуальних знахідок. Зокрема, це теракоти, більшість з яких належить до культових. Унікальною знахідкою є фігурна посудина з зображенням масок Селена та Пана [7]. Глиняні грузила для рибальських сіток, прясла та необпалені грузила для ткацьких станків, лошила з ручок амфор представлені у всіх польових колекціях.

Серед металевих виробів переважають залізні (цвяхи, ножі, серпи, фрагменти псаліїв та ін.), бронзових менше, і представлені вони античними

I. Самойленко. Польові археологічні колекції як основа музейного зібрання...

монетами, фрагментом вінця посудини, наконечниками стріл, прикрасами (сережки, браслети, персні), є один медичний (або косметичний) інструмент. Свинець представлений у колекціях злитками, фрагментами застиглих крапель, а також готовими виробами – пряслицями, культовим «колесиком» (набірним пряслом ?) тощо.

Намистини зі скляної пасти, переважно єгипетського походження та літикскарабеоїд відносяться до одиничних знахідок.

Продукція з кісток тварин досить різноманітна – рашпілі, рукоятки, лошила, прясла та ін. Один полірований кістяний виріб пласкої округлої форми з отвором у середині має графіті на одній з поверхонь (знахідка 2004 р.) [2].

Велика група землеробських та господарських знарядь праці виготовлена з каменю. Це – зернотерки, розтиральники, пестики, точила, лошила, грузила для рибальських сіток. Є декілька екземплярів будівельного каменю – наприклад, п'яточний камінь з колекції 1998 р.

Керамічні набори, що походять з закритих комплексів та наземних об'єктів можуть стати основою презентаційної частини колекції. Окрему групу зберігання мають становити профільні частини амфор з клеймами та фрагменти кераміки чи цілі екземпляри з написами.

Отже, комплектування археологічного зібрання музею відповідає науковим принципам, що дозволяє мати цілісні колекції, які включають не тільки знахідки, придатні до експонування, але й масовий та допоміжний археологічний матеріал.

Допоміжний фонд складають остеологічні матеріали, що є окремою великою групою зберігання, зразки сирцевих цеглин, фрагменти глиняної обмазки, проби ґрунтів, зразки обвугленого дерева та мотузок, шлаки, зразки речовин, що містилися у керамічних посудинах, а також окремі артефакти, що мають незадовільний стан збереженості для включення їх до інвентарної колекції.

І. Самойленко. Польові археологічні колекції як основа музейного зібрання...

Опрацювання кісткових матеріалів здійснювалось співробітниками державних наукових установ. Так, визначення антропологічних знахідок за 2004–2005 рр. здійснено старшим науковим співробітником відділу біоархеології Інституту археології НАН України Т.О. Назаровою (всього 9 скелетів), результати яких було опубліковано В.П. Билковою [4, с. 294-307]. Аналіз археозоологічних матеріалів з польових колекцій 1998–2007 рр. виконав старший науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАН України О.П. Журавльов. Іхтіозоологічні рештки досліджено молодшим науковим співробітником Інституту зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України Є.Ю. Яніш [8].

Систематичне співробітництво археологічної лабораторії з професором кафедри ботаніки ХДУ, доктором біологічних наук І.І. Мойсієнком протягом 2009–2012 рр. дозволило отримати палеоетноботанічні визначення методом флотації, результати яких подано у наукових звітах про розкопки на Білозерському поселенні.

Системне накопичення матеріалів дозволило сформувати значні колекції та поставити питання про необхідність розширення площі фондосховищ та оформлення стаціонарної експозиції. Поступова музеєфікація польових колекцій археологічного зібрання Херсонського державного університету дозволить підготувати основу для висвітлення їх експозиційних можливостей, відобразити наукову роботу археологічної експедиції та забезпечити навчальну функціональність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Былкова В. П. Отчет о раскопках на Белозерском поселении экспедиции Херсонского государственного университета в 2003 году / В. П. Былкова. – Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ИА НАНУ). – № 2003/70.

2. Былкова В. П. Научный отчет о раскопках на Белозерском поселении экспедиции Херсонского государственного университета в 2004 году / В. П. Былкова. – НА ИА НАНУ. – № 2004/48.

3. Былкова В. П. Нижнее Поднепровье в античную эпоху (по материалам раскопок поселений) / В. П. Былкова – Херсон : Издательство ХГУ, 2007. – 244 с.

4. Былкова В. П. Новые данные о Белозерском поселении в устье Днепра / В. П. Былкова // Причерноморье в античное и раннесредневековое время. – Ростов-на-Дону, 2013. – С. 294–307.

5. Билкова В. П. Пізній горизонт на Білозерському поселенні (розкопки 2012–2013 рр.) / В. П. Билкова, С. О. Немцев, І. Ю. Самойленко // Археологічні дослідження в Україні 2013. – Київ, 2014. – С. 260–261.

6. Билкова В. П. Сіроглиняна кераміка Білозерського поселення / В. П. Билкова, І. Ю. Самойленко // Археологія. – 2014. – № 1. – С. 85–96.

7. Былкова В. П. Фигурный сосуд с Белозерского поселения / В. П. Былкова // Древнее Причерноморье. – VIII. – Одесса, 2008.

8. Билкова В. П. «Борисфен найбільш корисний людям» : іхтіологічні археологічні дані / В. П. Билкова, Є. Ю. Яніш // Археологія. – № 3. – 2010.

9. Гаврилюк Н. О. Польові археологічні дослідження в Україні у 2002–2007 рр. / Н. О. Гаврилюк // Археологія. – № 2. – 2009. – С. 112–118.

10. Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Археологія. Спеціальний випуск. – 2004. – 22 с.

11. Інструкція з музейного обліку, зберігання та використання пам'яток державної частини музейного фонду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/88140>

12. Крыжицкий С. Д. Сельская округа Ольвии / С. Д. Крыжицкий, С. Б. Буйских, А. В. Бураков, В. М. Отрешко. – К. : Наукова думка, 1989. – 238 с.

В статтє предложєн общій обзор состава полевых археологических коллекций, происходящих с Белозерского поселения IV – первой четверти III в.в. до н.е., в составе музейного собрания Херсонского государственного

университета. Определено принципы формирования полевых коллекций и способы подготовки их к музеефикации, отмечены экспозиционные возможности.

Ключевые слова: археология, коллекция, музей, античность.

The article offers a general overview of field archaeological collections from Belozerskoe settlement IV - first quarter of III BC as part of museum collections of Kherson State University. The principles of forming field collections and methods of preparing them for museumification, marked with expositional opportunities. Propose a review of Antiquities, displays the existing order in the archaeological science to describe groups of finds acceptance, especially for Olbia and monuments of its chora. The main part of the collection is represented by wheel made pottery and handmade ware. Present amphorae and dining sets and kitchen utensils can become the basis for the presentation of the collection. Expressive parts of the collection are the findings of a special purpose (lamps, terracotta, etc.) and products from pottery, metal, bones, glass and stone. Separately, determine the composition of a support fund collection. Archaeozoological materials are processed to a greater extent than others, ichthyological data is entered into scientific circulation.

Key words: archeology, collections, museum, antiquity.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 04 (477.7) «18/19». 3036.7

Сидорович Єгор*

ФРАНЦУЗЬКЕ КУПЕЦТВО В КОМЕРЦІЙНИХ ОПЕРАЦІЯХ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У статті розглядається комерційна діяльність французьких купців та неогоціантів на півдні України. Автор аналізує двохсторонні торгові відносини між Францією та Росією в чорноморських портах. Говориться про французьких неогоціантів, які перебували на території південних губерній України та аналізується їх комерційна діяльність у регіоні.

Ключові слова: француз, неогоціант, торгівля, порти.

У другій половині XVIII століття в економічному розвитку Російської імперії відбулися значні зміни, які були пов'язані, в значній мірі, з приєднанням нових земель на південному заході після закінчення російсько-турецьких війн 1768–1774 та 1787–1791 рр. і входженням до складу російської держави Кримського півострова в 1783 році. Це дозволило налагодити прямі торгові відносини Росії з країнами Західної Європи через засновані в цей період південні чорноморські порти (Херсон, Одеса, Севастополь, Феодосія та ін.) [31].

Науковці неодноразово звертали свою увагу на комерційну діяльність французів на півдні України. Саме, в *дореволюційний період* починається формування даної проблематики в працях відомих істориків. А. Скальковський [32-34], Д. Багалій [13-14], П. Безобразов [15], аналізуючи доступні їм джерела, намагалися відстежити комерційне співробітництво Росії та Франції в чорноморських портах.

Історики *радянського періоду* продовжили досліджувати дану тему. Вони залучали нові матеріали, які розширили джерельну базу дослідження. Наукові

* Кандидат історичних наук, викладач кафедри туризму Херсонського державного університету

праці Є. Дружиніної [19-20], С. Борового [17], В. Золотова [23] представляють цей період.

Значне місце в дослідженні цієї проблематики займають праці вчених *пострадянського періоду*. Спеціалісти особливо приділяли увагу ролі французів в налагодженні торгових відносин через новоросійські порти в цей період. Цю проблему розглядали українські і російські історики: О. Машкін [24], П. Черкасов [37-39], З. Орлова [27]. Утім комплексного дослідження комерційної діяльності французів на півдні України не представлено в українській та російській історіографії.

Джерельна база дослідження представлена юридичними (Повне зібрання законів Російської імперії (далі – ПСЗРИ) і архівними документами (матеріали Державних архівів Одеської та Херсонської області (далі – ДАОО та ДАХО). Аналіз ПСЗРИ дає можливість конкретизувати юридичну складову діяльності негоціантів в регіоні.

Основний пласт документів Півдня України, в яких присутні відомості про діяльність французьких негоціантів, знаходиться в сховищах ДАОО і ДАХО. В дослідженні проводиться аналіз архівних матеріалів, які детально характеризують присутність цих комерційних агентів на території Новоросійського краю наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. Для цього були залучені різні документи: офіційна кореспонденція, юридичні акти, межові книги, ревізькі казки та ін. В представленому дослідженні проаналізовані основні фонди вищезгаданих архівних установ: Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора, канцелярія Одеського градоначальника Міністра Внутрішніх справ, Контори опікунства Новоросійських іноземних переселенців, Одеської міської думи, Херсонської (Новоросійської) губернської креслярні, Канцелярії Херсонського губернатора, Херсонського губернського правління, Херсонської казенної палати та ін. [12].

Таким чином, джерельна та історіографічна бази дозволяють в повній мірі розкрити тематику комерційної діяльності французьких переселенців на півдні України в зазначений період.

Комерція була найбільш широко освоєною сферою економічної діяльності французьких переселенців наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. Вони почали брати в ній участь в регіоні ще до сільського господарства та промисловості. Це було зумовлено тим, що першочерговою метою зовнішньою політики Франції в той момент було налагодження двосторонніх торгових відносин з Росією через чорноморські порти. Політичні зміни в другій половині XVIII ст. на мапі Європи зближали інтереси обох урядів у цьому питанні [37]. У досліджуваний період французький уряд потребував збуту своїх товарів і придбання російської продукції, яка була важливою для економіки Франції. В результаті, в цей період починають прогресувати відносини між Францією та Росією.

Друга половина XVIII ст. Одним з найвідоміших негоціантів, торгових агентів і комерсантів другої половини XVIII – початку XIX століття був барон Сент-Жозеф Антуан, який активно освоював морський шлях Херсон–Марсель [40]. Негоціант склав історичну працю про торгові відносини на Чорному і Середземному морях [13].

У 80-х роках XVIII ст. російський уряд продовжував надавати містам Північного Причорномор'я статусу «вільного порту». В них негоціанти мали право безмитно вести комерційні операції: «Для поощрення и распространения Российской торговли чрез Черное и Средиземное моря, в 1784 году предоставлена всем народам свобода торговать в городах: Севастоль и Феодосия на собственных или наемных судах с платежем пошлин по тарифу, и дозволено иностранцам поселяться в тех или других городах России и вступать в подданство при свободе вероисповедания...» [30].

В 1784 році барон Антуан відправив з Херсону в Марсель перший корабель з пенькою, пшеницею, чаєм та іншими товарами. В наступному році, завдяки його

діяльності, між портами Чорного та Середземного моря курсувало вже більше 20 торгових кораблів [28]. В той же час, негоціант проводив транзитну торгівлю між Францією та Польщею через південний регіон. Він експортував в Річ Посполиту вино, тонкі сукна, шовк, каву, цукор, парфумерні вироби.

Кардинальні зміни в економічних відносинах між державами надалі були пов'язані з початком Французької революції в 1789 році. Катерина II негативно сприймала нову політичну ситуацію в цій європейській державі [15]. Канцлер Російської імперії О.А. Безбородко відмічав, що до 1790 року відносини між Францією та Росією були повністю зіпсовані [21]. Хоча, в 1792 році С.Ж. Антуан ще намагався продовжити вести торгові операції в Чорному морі, але в наступному році він був змушений виїхати з Російської імперії. Причиною тому був наказ Конвенту Франції про завершення комерційних відносин зі східною імперією [22]. В результаті, 1793–1798 рр. стали періодом коли були відсутні будь-які офіційні торгові відносини між двома вищезгаданими державами в чорноморському регіоні.

У цей час відбуваються певні зміни в політичній географії Російської імперії. Після завершення російсько-турецької війни 1787–1791 рр., імперський уряд приєднав нові території на південному сході. Це дало можливість в 1794 році в Хаджибейській бухті заснувати Одесу. Цей населений пункт мав вигідніше географічне положення, ніж інші чорноморські порти, що дозволило йому стати комерційним центром всієї південно-західної частини Російської імперії в першій половині XIX століття [35].

Початок XIX ст. Комерційні відносини між Росією та Францією відновлюються під час правління Павла I, починаючи з 1798 року [16]. Цей факт підтверджують юридичні документи російської держави. Так, наприклад, наказ імператора від 1798 року надавав право всім французьким торговим кораблям безмитно проходити в порти Феодосії та Євпаторії, з подальшим введенням вільної торгівлі в регіоні [11].

Прихід до влади у Франції консула Наполеона привело до тимчасового покращення комерційних відносин. Так, 8 лютого 1801 року Сенат Російської імперії дозволив всім французьким кораблям проходити до чорноморських портів [29]. В результаті, в 1803 році в Одесі відкрили свої комерційні фірми французи Безнер, Рено, Фурньє та ін. На початку століття з'являться на території півдня України ще один відомий негоціант – Карл Сикард (1773–1830 рр.) – засновник торгової фірми Сикард и К^о в Одесі [17]. Він не тільки налагоджував комерційні відносини, а й протягом всієї першої половини ХІХ ст. був посередником у фінансуванні німецьких колоній (наприклад, Штангедорфської колонії). Крім цього, компанія цього француза переводила грошові кошти із-за кордону для іноземних переселенців південного заходу Російської імперії [7-10].

Перша половина ХІХ ст. Реставрація Бурбонів у Франції дала поштовх новому етапу комерційних відносин, які будуть перервані лише з початком Східної (Кримської) війни в 1853 році. Документи Державного архіву Одеської області містять такі прізвища негоціантів, які офіційно проводили торгові операції в 1814–1840 роках на півдні України: Ф. Веларі, К. Декаррі, П. Лоде, І. Рено, К. Сикард, І. Рубо, А. Рудьє [6]. Відомо також, що в 1831 році займалися комерцією в новоросійських портах Даньєне, Серон і Тассієн [5]. А у другій чверті ХІХ ст. в офіційній документації з'явилися такі прізвища французьких негоціантів, як К. Кортъє (з 1844 р.) [1], Ж. Бюфере (з 1845 р.) [2], К. Шарматьє, М. Мюре, О. Улиси (з 1846 р.) [3], Е. Деазарт (з 1848 р.) [26], Ж. Лефебр та І. Фoa [4].

Таким чином, французькі негоціанти наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ століття налагоджували прямий торговий шлях між Середземним і Чорноморськими портами. В цей період розвиток комерційних відносин на півдні України, в значній мірі, визначався діяльністю цих купців, що створювали комерційні групи, закупували товари, розвивали транзитну та зовнішню торгівлю Російської імперії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані джерела

1. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 1. – Оп. 154. – Спр. 1. – Арк. 53.
2. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 166. – Спр. 44. – Арк. 1.
3. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 167. – Спр. 1. – Арк. 17, 125, 387.
4. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 171. – Спр. 2. – Арк. 1, 390.
5. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 1.
6. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 11. – Спр. 1. – Арк. 38, 51.
7. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 5. – Спр. 4478. – Арк. 1.
8. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 6. – Спр. 5288. – Арк. 1.
9. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 6. – Спр. 5799. – Арк. 1.
10. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 6. – Спр. 5940. – Арк. 1.
11. Державний архів Херсонської області. – Ф. 7. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 1.

Опубліковані джерела та література

12. Анотований реєстр описів : Фонди дорадянського періоду : спеціальний довідник / [автор-упоряд. В. Ю. Алексєєва ; наук.ред. Л. Г. Білоусова ; Л. П. Дузь ; ред. кол. : І. І. Ніточко (голова) та ін.]. – Одеса, 2008. – 296 с.
13. Багалій Д. І. Заселення південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку / Д. І. Багалій. – Харків, 1920. – 111 с.
14. Багалий Д. И. Колонизация новороссийскаго края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд. / Д. И. Багалий. – К., 1889. – 120 с.
15. Безобразов П. В. О сношениях России с Францией. / П. В. Безобразов. – М., 1892. – 470 с.
16. Блюх И. С. Финансы России XIX столетия. / И. С. Блюх. – СПб., 1882. – 300 с.

17. Боровой С. Я. Франция и внешнеторговые операции на Черном море в последней трети XVIII – начале XIX века (Источниковедческие заметки) / С. Я. Боровой // Французский ежегодник. – М., 1962. – С. 496-506.

18. Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття / О. Вінтоняк. – Л.–Мюнхен, 1995. – 141 с.

19. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. / Е. И. Дружинина. – М., 1959. – 272 с.

20. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М., 1970. – 385 с.

21. Записка графа А. А. Безбородки о необходимости заключения мира с Швецией и Турцией, чрез посредство Берлинского двора, и о невозможности союза с Францией, 1790 года // СИРИО. – 1881. – Т. 29. – С. 525–526.

22. Захаров В. Н. Внешнеторговая деятельность иностранных купцов в портах Азовского и Черного морей в середине и второй половине XVIII в. / В. Н. Захаров // Вестник Московского университета. Серия 8 : История. – 2004. – № 4. – С. 85–102.

23. Золотов В. А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. / В. А. Золотов. – Ростов-на-Дону, 1963. – 102 с.

24. Машкін О. М. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст. / НАН України. Інститут історії України. / О. М. Машкін. – К., 2008. – 450 с.

25. Миллер Д. П. Заселение Новороссийского края и Потемкин. / Д. П. Миллер. – Харьков, 1901. – 46 с.

26. Новороссийский календарь на 1849, издаваемый при Ришельевском лицее. – Одесса, 1848. – 420 с.

27. Орлова З. С. Колекція документів з історії Херсонщини : Огляд фонду № 324. / З. С. Орлова. – Херсон, 2007. – 72 с.

28. Письма барона Антуаня графу Сегюру, о пользе учреждения морской торговли Марселя с Херсоном // ЗООИД. – 1883. – Т. 13. – С. 156–164.

29. Полное собрание законов Российской империи (Собрание 1). – Т. 26. – С. 524–525.

30. Семенов А. Изучение исторический сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII ст. по 1858 год. / А. Семенов. – СПб., 1859. – 376 с.

31. Сидорович Е. С. Французы в помещичьей колонизации Херсонской губернии (по документам Казенной палаты) / Е. С. Сидорович // Материалы Научной конференции «Ломоносовские чтения» 2010 года и Международной научной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых «Ломоносов–2010» / Под ред. В. А. Трифонова, В. А. Иванова, В. И. Кузищина, Н. Н. Миленко, В. В. Хапаева. Севастополь, 2010. – С. 386–387.

32. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы (1793–1823). / А. Скальковский. – Одесса, 1837. – 297 с.

33. Скальковский А. Торговая промышленность в Новороссийском крае. / А. Скальковский. – Одесса, 1851. – 38 с.

34. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730–1823 гг. / А. Скальковский. – Одесса, 1838. – 349 с.

35. Тимофеенко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. / В. И. Тимофеенко. – К., 1984. – 219 с.

36. Уляницкий В. Дарданеллы, Босфор и Черное море в XVIII веке. / В. Уляницкий. – М., 1883. – 721 с

37. Черкасов П. П. Двоглавый орел и королевские лили : становление Руссо-французких отношений в XVIII веке. 1700–1775 / РАН, Иститут всеобщей истории. Центр французских исторических исследований. / П. П. Черкасов. – М., 1995. – 439 с.

38. Черкасов П. П. России и Франция в XVIII в. Итоги и перспективы исследования. / П. П. Черкасов // Новая и Новейшая история. – 1993. – № 3. – С. 58–74.

39. Черкасов П. П. Русско-французский торговый договор 1787 года / П. П. Черкасов // Россия и Франция : XVIII–XX века. – 2001. – Вып. 4. – 327 с.

40. Dioque G. Le baron Antoine (1749–1826). Du grand negoce a la maire. / G. Dioque. – Paris, 1991. – 233 p.

В статье рассматривается коммерческая деятельность французских купцов и негочантов на юге Украины. Автор анализирует двухсторонние торговые отношения между Францией и Россией в черноморских портах. Выделяются известные фамилии французских негочантов, которые пребывали на территории южных губерний Украины и анализируется их коммерческая деятельность в регионе.

Ключевые слова: француз, негочант, торговля, порты.

The article considers the commercial activities of the French merchants and merchants in southern Ukraine. The author analyzes the bilateral trade relations between France and Russia in the Black Sea ports. Allocated famous names French merchants who remained on the territory of Ukraine and southern provinces analyzes their commercial activities in the region. In the research analyzes the role of shopping centers South of Ukraine in the development of the Franco-Russian trade at the end of XVIII - first half of XIX century. The article deals with the legislative policy of the government of the Russian Empire to establish business merchants in the territory of Southern Ukraine at the end of XVIII - the first half of the XIX century. The author identifies the legal documents that specify the trade between France and Russia through the Black Sea region. Author analyzes the scientific literature and archival sources, which enable an overall picture of the French merchants in the Black Sea ports. In the article researches a new material from Ukrainian regional archives. This article is a continuation of the research of the author. In the future this research will expand and concretize.

Key words: The Frenchman, merchant, trade, ports.

УДК 930.2 (477.7) «19»

*Ірина Савченко**

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВ ГУБЕРНІЙ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІ ДЕСЯТИРІЧЧЯ ХІХ СТ.

У статті розглядається процес створення та особливості розвитку державних установ Південної України в перші десятиріччя ХІХ ст. Визначено, що розвиток державних установ в регіоні в даний період знаходився під впливом як політики уніфікації, так і необхідності враховувати в місцевому управлінні специфіку соціально-економічного розвитку півдня України. Розглянуто повноваження інституту військового губернатора. Висвітлено формування структури губернських та повітових установ. Визначено, що Катеринославська та Херсонська губернії мали окремі особливості в структурі губернських установ, органи влади Таврійської губернії мали більш спрощену і централізовану структуру. В Таврійській губернії вводився обмежений перелік повітових установ. З соціально-економічним розвитком регіону специфічні риси структури губернських та повітових установ нівелювалися. Діяльність установ Південної України ускладнювалася відсутністю в регіоні необхідної кількості кваліфікованих чиновників.

Ключові слова: *губернські та повітові органи влади, чиновники, військовий губернатор.*

Питання розвитку управлінських структур Південної України в визначений період стали об'єктом пильної уваги дослідників вже з ХІХ століття і залишаються полем для наукових студій на сьогодні. Зростання у суспільстві зацікавленості до регіональної історії у ХІХ – початку ХХ ст. зумовило появу праць, в яких порушувалася тема формування, розвитку структури та діяльності місцевих державних установ. До таких досліджень, належать зокрема, праці А. Скальковського, А. Комарницького, Я. Новицького та ін. [12; 13; 22]. В радянській історіографії тема розвитку місцевих державних інституцій розглядалася часто в межах висвітлення соціально-економічного розвитку регіону, як зокрема, в працях О. Дружиніної [9]. З 90-х років відбувається активізація розвитку ряду напрямків вітчизняної історії, таких як: регіональна історія та установознавства. В межах даних напрямків формуються дослідження

* Кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету

питань історії адміністративного устрою Південної України, зокрема, таких авторів як: В. Шандри, В. Орлика та інших [14; 24; 25; 26].

Метою даного дослідження є розкриття основних складових формування та розвитку місцевих державних установ Південної України.

Розвиток місцевих державних установ південноукраїнського регіону впродовж 1800–1822 років визначався впливом протилежних за своєю сутністю факторів. Прикордонне положення регіону, наявність Чорноморського та Азовського узбережжя і активізація розвитку зовнішньої торгівлі, продовження започаткованих у XVIII ст. колонізаційних процесів вимагало формування спеціальних структур, функцій та повноважень у місцевих інституціях. В той же час в даний період посилюються уніфікаційні складові у формуванні адміністративно-територіального устрою південноукраїнського регіону, який попри специфіку соціально-економічного розвитку та прикордонне розташування, втратив своє виключне становище, що мав в останній чверті XVIII ст. Тож в перші десятиріччя XIX ст. адміністративна влада на місцевому рівні в південноукраїнському регіоні зосереджувалася в руках військового губернатора, а не генерал-губернатора, інститут якого наділявся більш широкими повноваженнями і свідчив про необхідність посилення імперського впливу.

На початку XIX століття військовому губернатору підпорядковувалися військові формування у південноукраїнському регіоні та Катеринославський, Херсонський та Таврійський цивільні губернатори. Також до відомства військового губернатора належало вирішення прикордонних справ.

У перші десятиріччя XIX століття російський уряд не видавав загальних положень щодо обов'язків військових губернаторів. Водночас виходили окремі закони, якими уточнювалося коло повноважень військових губернаторів. За указом від 11 травня 1801 року визначалося, що військовим губернаторам, як і генерал-губернаторам, підпорядковувалася поліція губерній. Згідно з указом від 15 квітня 1803 року повноваження військового губернатора зрівнювалися з повноваженнями головнокомандуючого [15, с. 541]. Відповідність повноважень

військових губернаторів та намісників була підтверджена урядом указом 1820 року, за яким військові губернатори офіційно отримали право засідати у Сенаті [23, с. 149]. Водночас в умовах централізації державного апарату, розвиток повноважень військового губернатора характеризувався концентрацією розпорядчих функцій на рівні Міністерств.

У 1803 році військовим губернатором новостворених губерній Південної України було призначено С. Беклешова. У лютому 1803 року було видано указ Олександра I, яким конкретизувалися повноваження та основні напрямки діяльності військового губернатора стосовно управління південноукраїнським регіоном.

Найперше, на що робився наголос — це контроль за розвитком зовнішньої торгівлі. У містах, які визначалися потенційними центрами зовнішньої торгівлі, уряд призначав градоначальників. Військовому губернаторові доручався загальний нагляд щодо розвитку градоначальств. Щоправда, дані повноваження конкретизовано належним чином не було. В указі вказувалося, що військовий губернатор мав наглядати, щоб не було в градоначальствах будь-яких недоліків. Безпосереднім обов'язком військового губернатора визначався контроль за тим, щоб іноземці не терпіли ніякого лиха. Окрім того, військовий губернатор повинен був здійснювати керівництво будівництвом митниць та карантинів [15, с. 482].

Військовий губернатор мав приділяти увагу справам земської поліції, оскільки «по просторості губерній і населенню їх людьми з різних місць не рідко траплялися там різні безпорядки» [15, с. 483]. С. Беклешов також повинен був звернути увагу на одне з найболючіших питань поліцейського управління: йому доручався загальний контроль щодо ситуації на Кубані. Окрім того, військовий губернатор мав припинити втечі до Тамані.

Прикордонне положення регіону обумовило визначення Олександром I серед інших напрямків діяльності боротьбу та контроль щодо розповсюдження епідеміологічних хвороб.

З початку століття і до створення генерал-губернаторства, у зв'язку з потребами соціально-економічного розвитку регіону та прагненням уряду посилити контроль на місцях, коло повноважень військового губернатора поступово розширювалося. Необхідність створення сприятливих умов для колонізаційного процесу визначило підпорядкування військовому губернаторові у 1804 році Контори опікунства новоросійських іноземних поселенців. Військовий губернатор мав займатися організацією процесом переселення, вирішувати питання щодо виділення земель колоністам, розвитку колоній. До відомства військового губернатора належав контроль фінансового управління Контори, а також вирішення кадрових питань [4]. У 1804 році імператором, у зв'язку з потребами розвитку чорноморського судноплавства, Е. де Ришельє було дозволено видавати патенти на підняття російських прапорів на купецьких судах. Бланки патентів надсилалися з Адміралтейств-колегії головнокомандуючому Чорноморського флоту, який мав надавати їх військовому губернаторові за потребою [16, с. 422]. З 1805 по 1821 рік посаду військового губернатора було поєднано з посадою градоначальника найбільш перспективного торговельного центру Півдня України – Одеси. У 1821 році, з метою посилення контролю військового губернатора щодо розвитку торгівлі, йому було підпорядковано Одеського, Таганрозького і Феодосійського градоначальників.

Відповідно до розвитку повноважень військового губернатора формувалася склад канцелярії. Штат канцелярії складався з правителя, двох секретарів, двох перекладачів та канцелярських службовців. За розписом справ 1803 року, канцелярія херсонського військового губернатора мала поділитися на дві експедиції, кожна з яких складалася з двох відділень. До відомства першої експедиції відносилися справи стосовно адміністративного та господарчого управління, військових формувань та судочинства. До другої експедиції повинні були надходити справи стосовно поліцейського управління, промисловості та зовнішньої торгівлі, карантинів, іноземних колоній, відомості подій у сусідніх

губерніях та державах. Правитель канцелярії мав завідувати листуванням стосовно таємних справ.

Прикордонне положення регіону обумовило створення при військовому губернаторові окремого начальства прикордонних справ. За штатом 1806 року, до складу даної установи входили начальник прикордонних справ, перекладач та канцелярські службовці.

Проте інститут військового губернатора виявився все ж недостатньо потужним у вирішенні питань політичного управління та посилення соціально-економічного розвитку регіону, тож уряд звернувся до створення генерал-губернаторства, що вказувалося іменним указом Сенату від 11 травня 1822 року: «...для загального зв'язку у справах торгівлі і карантинної охорони і для зручнішого нагляду за діяльністю їх в справах Чорного та Азовського морів» вводилося повне підпорядкування Одеського, Таганрозького, Феодосійського і Керч-Єникальського градоначальств головному управлінню херсонського військового губернатора, у відомстві якого вже знаходилися Херсонська, Катеринославська і Таврійська губернії з новою назвою – Новоросійський генерал-губернатор.

Першим Новоросійським генерал-губернатором став А. Ланжерон. З вересня 1822 по травень 1823 року на даній посаді перебував І. Інзов. За указом від 7 травня 1823 року Новоросійським губернатором і повноправним намісником Бессарабської області було призначено М. Вороноцова. Він обіймав цю посаду фактично до ліквідації генерал-губернаторства у 1874 [22].

З утворенням у 1802 році Катеринославської, Таврійської й Миколаївської (згодом Херсонської) губерній російським урядом було розпочато діяльність щодо складання нових губернських штатів.

За штатами 1806 року в Катеринославській і Херсонській губерніях вводилися губернське правління, казенна палата, палати карних та цивільних справ, совісний суд, приказ громадського нагляду та медична управа. Даний перелік губернських установ в цілому співпадав з тим, що існував у центральних

губерніях Російської імперії, за виключенням існування окремих палат карного та цивільного суду [3, с. 309-322]. В інших губерніях існувала одна палата Суду та Розправи, яка поділялася на два департаменти. Введення окремих судочинних установ в губерніях пояснювалося скоріш за все значною кількістю поземельних суперечок в регіоні. Зазначимо, що дана структура судочинних установ на півдні України залишилася без змін до 1831 року, коли в губерніях Російської імперії знову ввели окремі карні та цивільні палати.

Що стосується Таврійської губернії, то в ній, у зв'язку з певною специфікою управління: потребами колонізації, розвитку торгівлі, – було введено більш централізовану структуру органів управління. В губернії засновувалося губернське правління, яке поділялося на дві експедиції: виконавчу та казенну. До відомства першої експедиції відносилися справи, які стосувалися губернського правління. До відомства другого відділу переходило фінансове управління, яке мало здійснюватися казенною палатою. У зв'язку з невеликою кількістю російськомовного населення замість окремих судочинних палат вводилася одна установа – цивільний та карний суд [15, с. 288-289].

Слід зазначити, що на початку століття, коли за існуювщою у бюрократичній системі Російської імперії традицією, було зібрано пропозиції губернаторів новостворених губерній щодо нових штатів, губернатор Таврійської губернії, у своєму представленні до херсонського військового губернатора у липні 1803 року, вказував, що у зв'язку з невеликою кількістю населення Таврійської губернії потреби у повному штаті не має, і в цілому погоджувався з новою структурою губернських органів управління. Однак, у зв'язку з значною чисельністю справ стосовно татарського населення, він наголошував на необхідності збільшення чисельності перекладачів з двох до чотирьох. Російський уряд звернув увагу на прохання Таврійського губернатора. За штатами 1812 року до складу губернського правління було введено ще одного перекладача.

З подальшим соціально-економічним розвитком губернії відбувалися зміни у структурі губернських органів управління. У 1818 році цивільний та карний суд

було розподілено на окремі палати. Було також введено совісний суд та приказ громадського нагляду [12; 55].

Не дивлячись на прагнення уряду провести реформування відповідно соціально-економічним умовам регіону, адміністративні зміни початку ХІХ століття внесли значні ускладнення у функціонування місцевих органів управління.

Утворення трьох губерній значно збільшило кількість місцевих установ, а отже, і адміністративних посад. На початку століття склад і чисельність чиновництва Південної України не надавали можливостей заповнення присутніх місць згідно з положеннями «Установлень щодо управління губерній» 1775 року, на що неодноразово вказували у своїх пропозиціях щодо адміністративних змін місцеві губернатори [3, с. 48]. Вихід з даної ситуації російським урядом було знайдено у відмові від загальних положень щодо формування чиновницького складу на Півдні України. На початку ХІХ століття було видано ряд указів, які регламентували окремий порядок призначення чиновників у південноукраїнському регіоні. Так, у 1804 році було видано указ, за яким чиновники на півдні України призначалися «не по класам місць, в указі 1 серпня 1801 року визначеним, а з огляду здібностей і по представленню від начальств» [16, с. 885]. Окрім того, було видано указ щодо призначення до канцелярських службовців Херсонської губернії людей «податного стану» [16, с. 730].

Однак дані поступки не могли повністю виправити ситуацію. Нестача чиновників у південноукраїнському регіоні обумовила прийняття тут на службу людей, які були звільнені з посад з різних провін у інших губерніях, що призводило до погіршення «якісного» складу чиновництва.

Унаслідок особливостей чиновницького складу південноукраїнських губерній, а також відсутності ефективного контролю з боку вищих органів влади, характерними рисами діяльності чиновників губернських установ стали недбале ставлення до своїх обов'язків та численні зловживання. Недоліки у роботі органів управління Південної України досягли таких розмірів, що уряд був змушений у

1816 році створити слідчі комісії у Херсонській та Таврійській губерніях для розгляду зловживань чиновників [5, арк. 30-40]. Комісії мали виявити чинники надзвичайно низьких цін при продажах земель, проведення торгівлі на підряди не в казенних палатах та повільного вирішення справ. Окрім того, комісії мали дати відповіді на питання, – чому військові формування розташовувалися лише у державних селищах [6, арк. 231]. Нажаль ми не маємо даних про результати діяльності Херсонської комісії. Щодо Таврійської комісії, то її діяльність з розслідування зловживань в губернських органах управління ускладнювалася наявністю в її складі таврійських поміщиків, які були причетні до незаконних продаж землі [6, арк. 231].

Зупинимося більш детально на структурі, функціях і діяльності губернських органів управління.

Діяльність губернаторів Російської імперії регламентувалася у першій чверті XIX століття головним чином «Установленням щодо управління губерніями» 1775 року. Впродовж перших двох десятиріч XIX століття виходили закони, якими регулювалися окремі повноваження губернаторів. Було видано ряд указів, якими конкретизувалась діяльність губернаторів з фінансового управління. Указом 1812 року було підтверджено обов'язки губернаторів щодо нагляду за усіма взагалі зборами у губернії. У 1813 році було видано указ, за яким губернатори зобов'язувалися наглядати за правильним надходженням питних зборів [21, с. 150-159]. Було розширено також контрольні функції губернаторів щодо судочинства в губерніях. За указом 1803 року усі слідчі та кримінальні справи потрібно було представляти на розгляд цивільним губернаторам [14, с. 576].

Аналіз функцій губернаторів Катеринославської та Херсонської губерній свідчить про відповідність у цілому повноважень і обов'язків даних інститутів загальноімперським положенням [3, арк. 15-18]. Щоправда, з утворенням у 1817 році на Півдні України військових поселень та включенням до них значної кількості земель Херсонської губернії, значно розширилася сфера діяльності

херсонського цивільного губернатора, у зв'язку з необхідністю вирішення численних справ стосовно суперечок, які виникали між військовими і державними поселеннями [2, арк. 42].

Певною специфікою відзначалися обов'язки та сфера діяльності Таврійського цивільного губернатора. Потреби колонізації регіону, економічного розвитку та посилення державного контролю в губернії визначили розширення кола повноважень Таврійського губернатора з поліцейського, фінансового та економічного управління.

За указом 1802 року, з метою посилення поліцейського управління безпосередньо губернаторові були підпорядковані всі поліцейські установи Таврійської губернії. У 1818 році для проведення слідств на допомогу Таврійському губернаторові було призначено два особливих чиновники [18, с. 473].

Було значно розширено повноваження губернатора стосовно контролю за діяльністю казенної експедиції. За указом 1802 року казенна експедиція вносила питання, «що вимагають загальної ради», в загальне зібрання Таврійського правління, діяльність якого очолював губернатор [15, с. 289].

За указом Сенату від 23 вересня 1802 року до відомства Міністерства внутрішніх справ перейшов контроль щодо здобування та продажу кримської солі. Таврійському губернаторові належав безпосередній контроль за прибутковістю даної галузі. За указом 8 червня 1804 року для управління соляними справами утворювалася Кримська соляна експедиція. Таврійського губернатора було призначено управляючим даною експедицією. До його відомства належали: а) контроль за тим, щоб ввіз солі в південні та інші губернії не мав ніякого утиску; б) нагляд щоб прибутки вірно надходили у казну; в) контроль діяльності чиновників [16, с. 425].

Губернські правління Катеринославської, Херсонської губерній та виконавча експедиція Таврійської губернії, за штатами 1806 та 1812 року, склалися з губернатора і двох радників. Окрім того, у зв'язку з потребами поліцейського

управління, в Херсонській та Катеринославській губерніях додатково було введено посаду одного, а в Таврійській двох асесорів [2; с. 389-392; 19, с. 288-291].

Подальший соціально-економічний розвиток регіону сприяв нівелюванню відмінностей губернських органів управління, що конкретизувалося у структурних змінах, які відбувалися вже за межами визначеного хронологічного періоду. Так, за штатами 1836 року, губернські правління Катеринославської та Херсонської губерній мали структуру відповідно законоположенням щодо губерній другого розряду.

Упродовж першої половини XIX століття значних змін зазнала структура казенних палат. З ліквідацією у 1801 році Камер-колегії, камерний відділ відійшов до складу казенних палат. У 1817 році було введено статут про питний збір, за положеннями якого в казенних палатах вводилося особливе відділення для питного збору. У наступному році було видано соляний статут, за яким при казенних палатах утворювалися соляні відділення.

На початку XIX століття російським урядом були проведені зміни в повітових органах управління, з метою спрощення структури судочинних установ. У повітах було ліквідовано нижні розправи, а натомість, за указом від 9-го вересня 1807 року, до складу повітових судів було додано по два засідателі від поселян. Таким чином, на початку XIX століття повітові органи управління склалися з: повітового суду, повітового казначейства, дворянської опіки і нижнього земського суду. Окрім того, у кожному повіті призначався повітовий землемір і лікар [10, с. 165-166].

За штатами 1806 року дана структура органів управління вводилася у повітах Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній. Функції повітових установ в цілому не відрізнялися від загальноімперських. Певну специфіку ми маємо лише стосовно штатних розкладів нижніх земських судів.

За пропозиціями місцевих губернаторів, у зв'язку з великою територією повітів у південноукраїнському регіоні, було збільшено кількість засідателів у

нижніх земських судах. Так, у Херсонській та Таврійській губерніях, згідно зі штатами 1812 року, було чотири засідателі у судах. У Катеринославській, у зв'язку з більшою кількістю повітів, засідателів у судах було три [20, с. 398].

За штатами 1806 року нижні земські суди, повітові казначейства, повітові суди та дворянські опіки вводилися у всіх повітах Катеринославської та Херсонської губерній.

У Таврійській губернії, у зв'язку із невеликою кількістю російських дворян і відсутністю потреб у татарського дворянства щодо діяльності російських судочинних установ, невеликою щільністю населення на території Кримського півострова, вводився неповний перелік повітових органів управління. Нижні земські суди вводилися у всіх повітах, оскільки російський уряд не міг їх залишити без поліцейського контролю. У той же час повітові суди вводилися лише у Дніпровському та Мелітопольському повітах. Штати повітових судів відповідали загальноімперським положенням. Єдиною відмінністю було додання перекладача. Повітові казначейства, з огляду на невелику кількість населення півострову, російський уряд вирішив доцільним утворити лише у двох повітах: Симферопольському та Перекопському, з таким розрахунком, щоб одне казначейство охоплювало своєю діяльністю територію півострову, а друге – материкову частину [11, с. 255-256].

Зі зростанням кількості населення, збільшенням потреб місцевого дворянства щодо діяльності повітових установ відбувалося нівелювання відмінностей структури повітових органів управління Таврійської губернії. У 1811 році були утворені у Сімферополі та Євпаторії повітові суди з опіками. У 1818 році дані установи були відкриті у всіх інших повітах Таврійської губернії. У 1822 році було відкрито повітове казначейство в Оріхові [12, с. 39].

Слід зазначити, що діяльність повітових установ у південноукраїнських губерніях на початку XIX століття також, як і губернських органів управління ускладнювалася недоліком чиновників, обумовленого недостатньою кількістю дворянства для заповнення вакансій повітових органів управління. Нестача

чиновників, відсутність жорсткого контролю з боку губернських органів влади були основними чинниками невідповідності складу чиновництва повітових установ зазначеним Російської імперії та численним зловживанням на місцях. Характерним явищем було виявлення Комісією з розгляду зловживань, що діяла у Таврійській губернії у 1816 році, призначення на посаду судді Сімферопольського повітового суду титулярного радника Г. Яковенка, який у свій час був звільнений з посади за зловживання і не міг вже бути прийнятим на службу [6, арк. 3]. Також на території південноукраїнських губерній зустрічалися випадки прийняття на посади, що мали займатися дворянами, представників верств недворянського походження. Так, згаданою Комісією було виявлено, що засідатель Сімферопольського повітового суду Іван Захаров був виявлений «по списках солдатських дітей... і не виявлений проходженням служби дворянського достоїнства» [5, арк. 51]. Водночас даною комісією було виявлено також численні зловживання місцевих чиновників [7].

Отже, розвиток місцевих установ Південної України в першій чверті XIX століття значною мірою визначався подальшою уніфікацією. У Катеринославській та Херсонській губерніях було впроваджено органи управління, які не мали значних відмінностей від загальноімперської структури, за виключенням існування окремих судочинних палат. У Таврійській губернії, у зв'язку з особливостями соціально-економічного розвитку структура і функції місцевих органів управління отримали певну специфіку. Діяльність місцевих органів управління ускладнювалася нестачею чиновництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Андриевский И. О наместниках, воеводах, и губернаторах / И. Андриевский. – Спб., 1864.
2. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 1. – Оп. 191. – Спр 23 : «Дело об образовании губернского и уездного управления. 1837 р.». – 286 арк.

3. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 219. – Спр. 18 : «Дело по введению штатов. 1803 р.».
– 415 арк.
4. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 250. – Спр. 3 : «Рапорта Конторы опекунства Новороссийских поселенце Дюку де Ришелье 1806 р.» – 11 арк.
5. Державний архів Автономної республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф. 23. – Оп. 1. – Спр. 3 : «Дело о распоряжениях комиссии касательно выполнения седьмого пункта 1816 р.».
6. ДААРК. – Ф. 23. – Оп. 1. – Спр. 9 : «Дело комиссии расследования злоупотреблений 1816-1819 pp.» – 160 арк.
7. ДААРК. – Ф. 23. – Оп. 1. – Спр. 12 : «Дело о противозаконных действиях в сборе денег Днепровским уездным стряпчим Дорошенковым. 1816 р.»
8. ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 3161 : «Дело по сообщению Таврической казенной экспедиции».
9. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800 – 1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М. : «Наука», 1970 – 383 с.
10. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений в дореволюционной России. Учебник / Н. П. Ерошкин. – 3-е изд. – М. : «Наука», 1981. – 252 с.
11. Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття) / В. К. Козирев. – Запоріжжя, 1999. – 528 с.
12. Комарницкий А. Исторический очерк общих гражданских учреждений Новороссийского края. Речь / А. Комарницкий // Годичный акт в Ришельевском лицее, 21 июня 1849 года. – Одесса : Типография Л. Нитче, 1849. – С. 3–70.
13. Новицкий Я. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. 1770 – 1806 гг. / Я. Новицкий. – Екатеринослав : Тип. губ. земства, 1905. – 176 с.
14. Орлик В. Органи фінансового управління Російської імперії в Україні (кінець XVIII – середина XIX ст.) / В. Орлик // Проблеми історії України XIX –

поч. ХХ ст. – Вип. VII. – К. Інститут історії України НАН України, – 2004. – С. 75–81.

15. ПСЗР. Собрание Первое. – СПб. : Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Т. XXVII. – 1122, 46 с.

16. ПСЗР. Собрание Первое. – СПб. : Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Т. XXVIII. – 1328, 9 с.

17. ПСЗР. Собрание Первое. – СПб. : Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Т. XXIX. – 1372 с.

18. ПСЗР. Собрание Первое. – СПб. : Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Т. XXXV. – 674 с.

19. ПСЗР. Собрание Первое. – СПб. : Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Т. XLIV. – Ч. 2.

20. ПСЗР. Собрание Второе. – СПб. : Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Т.V. – Ч.1. – 622 с.

21. Самко І. В. Діяльність комісії по розгляду зловживань у Таврійській губернії (1816 – 1819 роки) / І. В. Самко // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорозького державного університету : Південна Україна XVIII – XIX століття. – Вип. 4 (5). – Запоріжжя : «Тандем-У», 1999. – С. 230–232.

22. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731 – 1823 / А. Скальковский. – Одесса : Гор. типогр, 1838. – Ч. 2. – 256 с.

23. Соколов К. Очерк современного значения генерал-губернатора / К. Соколов // Вестник Права. – СПб., 1903. – Кн. 7. – С. 110–179.

24. Сурева Н. В. Становлення дворянських станових установ Південної України в останній чверті XVIII – середині XIX століття / Н. В. Сурева // Україна вчора, сьогодні, завтра : Збірник наукових праць. – Запоріжжя, 2003. – С. 96–112.

25. Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні : XIX – початок ХХ ст. / В. Шандра. – К., НАН України, Інститут історії України. – 2005. – 427 с.

26. Шандра В. Канцелярія новоросійського і бессарабського генерал-губернатора (1822 – 1874) : структура, особовий склад, архів / В. Шандра // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного ін.-ту. – Ізмаїл, 2000. – Вип. 9. – С. 51–54.

В статье рассматривается процесс создания и особенностей развития государственных учреждений Южной Украины в первые десятилетия XIX в. Определено, что развитие государственных учреждений в регионе в данный период находилось под влиянием как политики унификации, так и необходимости учитывать в местном управлении специфику социально-экономического развития юга Украины. Рассмотрены полномочия института военного губернатора. Освещено формирование структуры губернских и уездных учреждений. Определено, что Екатеринославская и Херсонская губернии имели отдельные особенности в структуре губернских учреждений, органы власти Таврической губернии имели более упрощенную и централизованную структуру. В Таврической губернии вводился ограниченный перечень уездных учреждений. С социально-экономическим развитием региона специфические черты структуры губернских и уездных учреждений нивелируются. Деятельность учреждений Южной Украины осложнялась отсутствием в регионе необходимого количества квалифицированных чиновников.

Ключевые слова: губернские и уездные органы власти, чиновники, военный губернатор.

The article is devoted to forming and particulars of the development of public institutions the South Ukraine in the first quarter of XIX century. It is determined that the development of public institutions in the region in this period was influenced by politicians of unification, and the necessity to put attention the specifics of local governance and socio-economic development of the south of Ukraine. It is examined full powers of the Institute of the military governor. It is showed forming of the structure of provincial and district institutions. It is determined that Katerinoslavskaia and Khersonskaia provinces had individual characteristics in the structure of the provincial institutions, and authorities Tavrycheskoi province had more simplified and centralized structure. The number of county-level institutions has been reduced in Tavrycheskoi province. Thought the socio-economic development the region-specific features of the structure of provincial and district institutions were leveled. Activity of institutions was more difficult due to the lack of the required number of qualified officials.

Key words: provincial and district authorities, government officials, the military governor.

*Олександр Коник **

**УКРАЇНСЬКІ СЕЛЯНСЬКІ ДЕПУТАТИ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ – УЧАСНИКИ ВІЙН І ЗБРОЙНИХ
КОНФЛІКТІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

На основі біографій депутатів російської Державної думи 1906-1917 рр., учасників війн і збройних конфліктів другої половини ХІХ – початку ХХ ст., розглядається участь представників українського селянства в реалізації імперських устремлінь російської держави і суспільства того часу.

Ключові слова: українські селянські депутати, Державна дума, Російська імперія, війна, збройні конфлікти, імперська політика.

В сучасній російській історіографії побутує думка про те, що культивувати великодержавницькі почуття серед російського народу почала імператриця Катерина II. Іноземка, що узурпувала владу, вбачала в експансіоністській політиці засіб легітимації власного перебування на російському престолі. Відтак трактувала нові території, захоплені імперією, головним чином як свій особистий «посаг» для росіян. Вона ж почала широко залучати такий потужний засіб переконання, як історичні аргументи, для закріплення в народній свідомості права на захоплені території [7, с. 105]. Паралельно Катерина II намагалася переконати західний світ у тому, що російська експансія не є грубо-матеріальним проявом територіального й економічного імперіалізму, а радше здійсненням особливої «цивілізаторської місії». Аргументи використовувалися різнопланові – від легендарно-облудних матеріальних, як-от «потьомкінські» села, пов'язані з поїздкою Катерини II у 1787 р. в щойно анексований вперше Росією Крим, до символічно-інтелектуальних, як заява про свій намір уніфікувати російські закони задля «ушляхетнення необробленого у політичному й юридичному полі населення», зроблена Катериною II в листі Вольтерові з Казані, міста-символу багатолітньої експансії Росії на Азійському континенті [2, с. 66-67, 303].

Під російську зовнішню політику була таким чином підведена національна основа, яка у подальшому доповнювалася актуальними аргументами.

* Доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету

Національним завданням могла бути, наприклад, «боротьба за слов'янську єдність» у ХІХ ст., якою за часів правління імператорів Миколи I та Олександра II маскувалося гаряче бажання заволодіти середземноморськими протоками та вийти до Індійського океану. Перше було відносно зрозуміле народу з подачі православних священників, як необхідність звільнення Цареграда-Константинополя – «сакрального місця» витоків хрещення Русі, друге «протягувалося» разом з першим як його складова. На переломі століть активним став далекосхідний напрямок російської зовнішньої політики, де також виявилися «життєво необхідні для виживання російського народу» інтереси – тепер на Тихому океані. Урядова преса, офіційна школа, система патріотичного виховання в армії тощо потроху робили свою справу, і народ до певного часу в цілому підтримував усі зовнішньополітичні кроки своєї влади. Закінчилося все для імператорів катастрофою 1917 р.; для народу ж імперські інтенції тоді просто дещо змінили забарвлення – з монархічних на соціалістичні, а далі, як видно, знову на державницько-великоросійські.

Предметом повідомлення є селяни - депутати Державної думи Російської імперії від українських губерній, учасники воєн і збройних конфліктів другої половини ХІХ – початку ХХ ст., однією зі сторін яких була Російська імперія. Оскільки Перша світова війна на час роботи Думи ще не була закінченою, відбір групи «учасників» обмежується хронологічним завершенням російсько-японської війни 1904–1905 рр. Основним завданням повідомлення є просопографічний аналіз названої групи депутатів як репрезентантів певної частини українського соціуму, їх свідомої чи мимовільної участі в реалізації імперських устремлінь російської держави і суспільства того часу.

Існує великий масив дослідницької й мемуарної літератури, присвяченої вивченню воєнної історії згаданого періоду, проблемам імперіалізму, колоніалізму, міжнародних конфліктів та ін., який, однак, не має безпосереднього стосунку до нашої теми. Про існування ж досліджень, які би прямо стосувалися сформульованої в заголовку проблеми, наразі теж невідомо, якщо не рахувати окремих

узагальнюючих робіт про депутатів узагалі, однією з яких є й монографія автора цих рядків [5, 6]. Відтак усіх зацікавлених у загальній проблематиці можна відіслати до зроблених там історіографічних оглядів, а використана при підготовці цього дослідження література вказана в прикінцевому списку. Методологічні засади повідомлення висвітлені безпосередньо в тексті. Вихідні дані про депутатів-учасників воєн візуалізовані у двох приведених нижче таблицях:

Таблиця 1

Селяни-депутати від українських губерній, учасники російсько-турецької війни 1877–1878 рр.*

№ з/п	ПІБ та окремі відомості: (скликання, губернія, національність, характеристики як селянина, політична позиція)	Рік народ- ження/ вік	Наявна інформація про участь у війні
1	2	5	6
1.	Коваленко Степан Ігнатович, III, Київська, українець, хлібороб (6 дес.), кандидат у волосні старшини, розпорядник банку, правий	1855/52	Був взводним командиром. Старший унтер-офіцер. Нагороди: Георгіївський хрест 4-го ступеня
2.	Кириленко Іван Павлович, I, Полтавська, росіянин, хлібороб (5 дес.), кандидат у старшини, трудовик	1853/53	Грамоті навчився на військовій службі. Захисник Шипкинського перевалу. Нагороди: Георгіївські хрести 3-го і 4-го ступенів
3.	Стрельцов Гнат Андрійович, I, Харківська, росіянин, хлібороб (16 дес.), волосний старшина, голова волосного суду, безпартійний	1851/55	Унтер-офіцер. Нагороди: медаль (за відзнаку у боях під Батумом), Георгіївський хрест (за штурм Геок-Тепе)
4.	Яровий Тимофій Іванович, II, Харківська, українець, хлібороб (1,5 дес.), голова волосного суду, трудовик	1857/50	Учасник війни

* Джерело: [9, с. 250, 258, 592-593, 725-726].

Селяни-депутати від українських губерній, учасники російсько-японської війни 1904–1905 рр.*

№ з/п	ПІБ та окремі відомості: (скликання, губернія, національність, характеристики як селянина, політична позиція)	Рік народ- ження/ вік	Наявна інформація про участь у війні
1	2	5	6
1.	Гринюк Авксентій Григорович, I, Волинська, українець, хлібороб, обраний депутатом від волостей, безпартійний	1871/35	Отримав початкову освіту у військовій учбовій команді. Служив у 4-й кінно- артилерійській батареї прикордонної сторожі, підвищений у вахмістри. Учасник війни, повернувся на батьківщину 22.2.1906. Нагороди: Георгіївський хрест
2.	Никитюк Яків Степанович, III, Волинська, українець, хлібороб (3 дес.) обраний депутатом від волостей, правий	1874/33	Проходив воєнну службу, учасник війни, звільнений у запас у званні унтер-офіцера. Нагороди: Георгіївський хрест 4-го ступеню за взяття Пекіна
3.	Самчук Василь Іванович, IV, Волинська, росіянин, хлібороб (5,5 дес. надільн.), губернський і повітовий земський гласний, обраний депутатом від волостей, правий	1880/32	Учасник війни, молодший феєрверкер Квантунської кріпосної артилерії. Нагороди: Георгіївські хрести 2-4-го ступенів, срібна медаль в пам'ять російсько-японської війни
4.	Костенко Лука Володимирович, II, Катеринославська, росіянин, хлібороб (7 дес.), покрівельник і маляр, трудовик	1874/33	Військову повинність відбував на Кавказі. Учасник війни

5.	Вовчинський Мойсей Микитович, II, Київська, українець, хлібороб, соціал-демократ	1880/27	Учасник війни, двічі був пораненим, мав відзнаки
6.	Галушак Семен Осипович, III, Подільська, українець, хлібороб (2,5 дес.), обраний депутатом від волостей, помірковано-правий	1877/30	Зауряд-прапорщик. Учасник війни. Нагороди: Георгіївський хрест
7.	Удовицький Гаврило Гаврилович, III, Полтавська, українець, хлібороб (5 дес. власної землі), обраний від волостей, октябрист	1872/32	Учасник війни. Нагороди: Георгіївський хрест
8.	Дубовик Феодосій Сидорович, I, Полтавська, українець, хлібороб (1 дес.), безпартійний	1869/37	10 років знаходився на військовій службі, навчився грамоти. У війні брав участь як запасний
9.	Васютін Федір Кузьмович, II, Харківська, росіянин, хлібороб, дрібний торговець, трудовик	1877/30	Служив у лейб-гвардії гренадерському полку, учасник війни. Вийшов у запас у чині зауряд-прапорщика
10.	Дерев`янка Мойсей Ісакович, II, Харківська, росіянин, хлібороб (5 дес.), трудовик	1857/50	Відбував воїнську повинність, вийшов у відставку у чині фєєрверкера. Учасник війни. Нагороди: Георгіївські хрести 3-го і 4-го ступенів

* Джерело: [9, с. 83, 93, 110, 149, 160, 174, 293, 410, 548, 635].

Отже, маємо 14 депутатів-селян, обраних від українських губерній, які так чи інакше брали участь у воєнних діях, що їх вела Російська імперія у другій половині XIX – на початку XX ст. З них 4 – ветерани російсько-турецької війни 1877-1878 рр. і 10 – російсько-японської 1904-1905 рр. Можливо, це не вичерпний список: метод контент-аналізу оцифрованих текстів не є бездоганним. І все ж він дозволяє зробити достатньо репрезентативну вибірку,

котру можна покласти в основу вже наступного, просопографічного, аналізу складу селянських депутатів, згрупованих за фактом участі у воєнних діях.

Така участь передбачала попередню підготовку – власне службу в царській армії. Дехто з указаної групи (Авксентій Гринюк, Феодосій Дубовик та Іван Кириленко) навіть грамоті навчилися у військовій команді. Інші варіанти отримання освіти майбутніми «нижчими чинами» російської армії-вихідцями з українських губерній були традиційними для пореформеного часу: церковнопарафіяльна школа, однокласне земське училище чи т. зв. «домашня» освіта. Цю останню слід відрізнити від «домашньої освіти», яку отримували деякі титуловані особи, яких навчали дома спеціально запрошені викладачі окремих дисциплін. Селянська ж «домашня освіта» означала радше уміння читати, трохи писати й рахувати, запозичене чи від когось із батьків, чи від родичів, сусідів, служителів культу та ін.; такі факти спорадично зустрічаються в життєписах українських депутатів [6, с. 393-432]. Якийсь внесок у вироблення майбутньої політичної позиції, вельми бажаної для учасника законотворчого процесу, освіта робила – тим більше, така спеціальна її форма, як освоєння грамоти у навчальних військових командах.

Географія місць призову на військову службу чи мобілізації до діючої армії, важлива для опису даної групи депутатів, підтверджує загалом відомий принцип комплектування імперської (а згодом радянської) армії, коли солдатів відсилали для проходження служби подалі від рідних місць, бажано в райони, де населення мало зовсім іншу культуру, ментальність і т. п.¹. Тема географії призову запасних на російсько-японську війну 1904-1905 рр. була дразливою в думський період, однак на момент скликання Думи у квітні 1906 р. – справою вже минулою. Тому можемо тільки констатувати відомі факти: чотирнадцять депутатів-селян, що брали участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. і російсько-японській 1904–1905 рр., представляли шість корінних українських губерній. Як видно з

¹ За цим же принципом у роки революційної розрухи 1905-1907 рр. поміщики запрошували в українські села для охорони своїх маєтків спочатку донських, чи терських, чи семиріченських козаків, далі вже вихідців із Кавказу – чеченців, дагестанців, а далі й узагалі індусів.

таблиць, це Харківська (4 депутати), Полтавська (3), Волинська (3), Київська (2), Катеринославська (1) і Подільська (1).

Не можна однозначно стверджувати, що згадана вище особливість географічної детермінанти була найбільш переконливою, вона тільки могла мати місце. Важливішими умовами при комплектуванні війська були, очевидно, фізичний стан та інтелектуальні характеристики осіб, що підлягали призову. Що стосується першого, то наявні світлини демонструють, що називається, ладно закрощених і міцно зшитих чоловіків, очевидно, високого зросту і відповідної статури. Досить поважний вік, особливо учасників російсько-турецької війни 1877–1878 рр., тільки підкреслює сказане. Для прикладу, судячи з існуючих фотокарток, 55-річний харківський депутат Гнат Стрельцов з буйним сивим чубом, густою бородою та Георгіївським хрестом і чотирма медалями на широких грудях цілком міг би служити натурною моделлю для живописця як тип геройського захисника «Царя і Отчества». Стрельцов, представник східної української губернії, позиціонувався як росіянин, а згадана борода не дозволяє бачити сорочку – своєрідний соціальний маркер українського селянина початку ХХ ст. Зате в іншого «росіянина» – правого селянина Василя Самчука, але вже тепер із західної, Волинської, губернії, вишитий комірець на дебелий шиї демонструє яскраво виражену українську селянськість колишнього фесерверкера Квантунської кріпосної артилерії. У ході війни він отримав три Георгіївські хрести, що трактувалися як солдатські ордени, – 2-го, 3-го і 4-го ступенів. Ця зовнішня «українськість» не заважала, однак, Самчукові (а може навіть і спонукала його) бути адептом православних «Царя і Отчества» і самоназиватися «росіянином».

З приведеного дещо антропологічного аналізу двох депутатів впливають ще кілька напрямків розгляду всієї групи: вік, національність, віросповідання, політична характеристика та власне військові звитяги. Перші позиції простіші, вони зафіксовані у депутатських анкетах і вже нами узагальнені [6, с. 393-432].

Найпростішим показником у даному блоці характеристик є вік. Для депутатів-учасників російсько-турецької війни він коливався від 50 до 55 років (середній вік за табл. № 1 – 52,5 роки). Депутати-учасники російсько-японської війни, яка на момент скликання Думи не так давно завершилася, зі зрозумілих причини були молодшими. Їх вік коливався від 27 до 50 років на момент обрання (середній показник віку за табл. № 2 – 33,9 років); цей показник зробив значно «старшим» 50-річний Мойсей Дерев'янка, єдиний такого віку серед переважно 30-річних депутатів із цієї групи. При цьому вік учасників на момент початку війни з Туреччиною коливався від 20 до 26 років (у Ярового і Стрельцова відповідно), у той час як учасників війни з Японією – від 24 до 47 років (у Вовченка і Дерев'янка). Тобто у випадку війни з Японією вже була певна кількість запасних і резервістів – результат мілютинської військової реформи 70-х років XIX ст., який наразі все ж не допоміг справі. Однак невдалі для Росії наслідки цієї війни персонально для цих селян могли мати й позитивну сторону у вигляді не планованого й не сподіваного для більшості депутатства. Цьому сприяло те, що довго дебатовані у верхніх колах російської бюрократії проблеми необхідності скликання «народного представництва» отримали потужний імпульс до позитивного завершення, і Дума таки була скликана зрештою у квітні 1906 р.

Досить просто у нашому випадку визначається й така характеристика, як соціальний стан, за яким, власне, і були згруповані ці депутати-воїни: усі чотирнадцять були селянами, і за походженням, і за реальним станом речей. Лиш один із депутатів, Мойсей Ісакович Дерев'янка, уточнив своє походження: «з родини кантоністів». Утім, ця обставина на початок XX ст. зовсім не заперечувала його селянства. Усі чотирнадцять депутатів були православної віри. Треба розуміти, належали до вірних Російської православної церкви, оскільки нічого іншого, що дозволяло б думати про якісь відхилення від ортодоксальних норм, чи, борони Боже, уніатство або сектантство, у біографіях

та доступних для вивчення текстах думських виступів українських селян, переконаних чи мимовільних «захисників Отчезства», наразі не виявлено.

Зовні простою видається й національна належність цих депутатів. У групі учасників російсько-турецької війни 1877–1878 рр. (табл. № 1) було 2 українців і 2 росіян; російсько-японської 1904–1905 (табл. № 2) – 6 українців і 4 росіян. У цілому виходить 8 українців і 6 росіян, – майже порівну представників «корінних» слов'янських народів, на плечах яких і лежав «почесний тягар» захисту й територіального зростання Російської імперії. Правда, ця теза залишалася працюючою в ідеологічному сенсі, допоки Петро Столипін у циркулярі 1910 року «Про іногородців та сепаратизм» у якійсь своїй хворобливій недолугості й політичній недалекоглядності не назвав українців «іногородцями», і таким робом не дезавуював вельми корисну для росіян ідею «трьохіменного народу», на велику радість національно орієнтованої частини українців, відтепер «іногородців» [3, с. 81]. Яскравим представником останніх виступатиме такий «тубілець» із європейським авторитетом, як Михайло Грушевський.

Утім, пізнішу теоретичну версію про націю як «уявлену спільноту» міг би підтвердити єдиний із цієї групи, хто обирався вже після цього невдалого столипінського циркуляру, у 1912 р., згадуваний вище селянин із Волині Василь Самчук. Єдиний, котрий мав три «Єгорії» й срібну медаль за «японську» війну, він міг почуватися зобов'язаним бути також носієм російськості у своєму краї. Це могло б іще більше підвищувати його статус – а Василь Іванович до депутатства і так був ще й повітовим і губерньським земським гласним. Саме про таких лідерів волинських селян схвально відгукувався відомий волинський депутат, один із найзапекліших адептів російського націоналізму Василь Шульгін (дослівно цитуємо мовою оригіналу): «Главари говорили тем языком, как выражаются наши волынцы, прошедшие через солдатскую службу. Смесь общерусского языка с местным» [9, с. 43].

Отже, в устах Шульгіна «прошедшие через солдатскую службу» – це була цілком певна соціальна характеристика, своєрідна відмінність і відзнака.

Очевидно, що військові звитяги і хрести на грудях ставилися в заслугу їх носіям і були позитивним аргументом на виборах, хоча існували й інші думки, хоч і в іншому контексті: «чим більше патріоти, тим більше ідіоти». Це останнє стосувалося переважно т. зв. чорносотенців, ура-патріотів і шовіністів. Українські селяни також віддавали данину цій течії, але все ж без крайнощів.

Партійність депутатів, яка є ще однією необхідною характеристикою члена представницького органу, у даному випадку може вважатися дещо умовним поняттям. Йшлося радше про політичні уподобання на момент виборів і фракційного групування в Думи. Предметом окремого розгляду, очевидно, може бути проблема, як саме вони формувалися та чи можна прослідкувати зв'язок між службою в царській армії, участю у воєнних діях чи збройних конфліктах (ці поняття в міжнародному праві розмежовуються [8]) і подальшою життєвою позицією, зокрема, й вибором думської фракції. Наразі маємо усталений факт: учасники російсько-турецької війни розподілилися порівну (табл. № 1) – двоє трудовиків, двоє правих («безпартійне» позиціонування Стрельцова в даному разі є оманливим, існують свідчення його яскраво виражених консервативних промонархічних поглядів). Щось подібне до рівноваги бачимо й у політичних позиціях депутатів із групи учасників російсько-японської війни (табл. № 2): до «правого спектру» з десяти можна віднести трьох правих депутатів різних відтінків а також, хоч і дещо умовно, одного октябриста й двох безпартійних. «Лівий спектр» представлений одним соціал-демократом і трьома трудовиками. При цьому дехто з депутатів (Галушак, Дерев'янка, Удовицький) змінювали фракцію чи групу протягом каденції, але не кардинальним чином – був помірковано-правим став просто правим, і т. п.

Ці їхні політичні позиції до певної міри знаходили своє підтвердження й у думській діяльності. При цьому виступи депутатів-учасників воєн з думської кафедри чи якісь зауваження в кулуарах Думи, зафіксовані журналістами, або інші доступні за джерелами характеристики, притаманні інтелектуальній біографії, варті окремого розгляду.

Власне воєнні здобутки депутатів указані в таблицях. Служба в далеко не найгірших військових частинах імператорської армії, аж до статусу лейб-гвардійця у одного з них. Бойові нагороди, солдатські ордени Св. Георгія різних ступенів, медалі. Нагороджених – десятеро осіб із чотирнадцяти, дехто мав не одну й не дві такі відзнаки. Звертають на себе увагу дві нагороди – за «штурм Геок-Тепе» у Гната Стрельцова і за «взяття Пекіна» у Якова Никитюка. Обставини нагородження цими відзнаками потребують додаткового вивчення, оскільки вони стосувалися якраз колоніальних «збройних конфліктів», які хронологічно не співпадають з війнами, що тут розглядалися. Принаймні, медаль за Геок-Тепе має офіційну назву «За взятіе штурмом Геок-Тепе 12 января 1881», а «взяття Пекіна» найчастіше вписується у контекст придушення повстання іхетуанів у Китаї: медаль, відчеканена з цієї нагоди, називалася «За Поход в Китай 1900–1901» [1].

Помітними були й відзнаки по службі: багато з депутатів пішли у відставку з унтер-офіцерськими нашивками. Підофіцери в будь-якій армії, у т. ч. російській царській, відігравали дуже суттєву роль у бойовій підготовці війська; в життєписах обраної нами групи бачимо підофіцерські посади багатьох родів військ – унтер-офіцера, вахмістра, феєрверкера, у тому числі прикордонної й кріпосної артилерії. Феєрверкерів виокремлюємо, оскільки артилерія завжди була родом військ, що вимагав певних знань і вмінь, і абикому зробити кар'єру молодшого командира там було непросто.

Цей останній висновок, утім, можна поширити на весь склад групи, обраної для розгляду в цьому повідомленні. Для етнографів і антропологів це був би першокласний матеріал для вивчення українського або – ширше – слов'янського типу чоловіків. Люди, які відповідали за поповнення лав російської імперської армії, вочевидь знали свою справу й мали з кого вибирати. Українське безмежне село поставляло рекрутів, а далі й призовників, які переважно вибивалися до максимально можливих для селян без спеціальної освіти армійських висот. Українські депутати-селяни продемонстрували відмінні якості воїнів, про що свідчать численні царські відзнаки. Вони були втягнуті в захист імперських

інтересів у силу присяги, багато хто, очевидно, і в силу переконань. Який був баланс між цими мотивами і як досвід бойових дій придасться вже пізніше, у національно-визвольних змаганнях – це предмет можливих подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. «Оригинал» – медали, ордена, награды : Императорская Россия [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.aw-o.com/item.php?pid=9>
2. Вулф, Ларі. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва / Ларі Вулф. – К. : Критика, 2009. – 591 с.
3. Горбань Т. «Інородці» чи складова «єдино руської нації» : українці в етнополітичній моделі Російської імперії (кінець XIX – початок XX століть) Т. Горбань // Вісник київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Вип. 91–93. – 2007. – С. 78–82.
4. Государственная дума Российской империи : 1906 – 1917 : Энциклопедия. – М. : РОССПЭН, 2008. – 735 с. : ил.
5. Кирьянов И. К. Российские парламентарии начала XX века : новые политики в новом политическом пространстве / И. К. Кирьянов. – Пермь : [Б. и.], 2006. – 368 с.
6. Коник О. О. Депутаты Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.) : монографія / О. О. Коник ; наук. ред. С. І. Світленко. – Дніпропетровськ : Герда, 2013. – 454, [2] с. : табл.
7. Майоров М. В. Историческое прошлое и внешняя политика России М. В. Майоров // Новая и новейшая история. – 2012. – № 2. – С. 104–125.
8. Пашинський В. Застосування міжнародного гуманітарного права під час збройних конфліктів [Електронний ресурс] / В. Пашинський // Воєнна історія. – 2003. – № 2. – Режим доступу : http://warhistory.ukrlife.org/2_03_4.htm
9. Шульгин В. В. Годы. Дни. 1920 год / В. В. Шульгин – М. : Новости, 1990. – 832 с.

На основе биографий депутатов российской Государственной думы 1906-1917 гг., участников войн и вооруженных конфликтов второй половины XIX – начала XX ст., рассматривается участие представителей украинского крестьянства в реализации имперских устремлений российского государства и общества того времени.

Ключевые слова: украинские крестьянские депутаты, Государственная дума, Российская империя, война, вооруженные конфликты, имперская политика.

The participation of representatives of the Ukrainian peasantry in realisation of imperial aspirations of the Russian state and society of that time is considered on the basis of biographies of deputies of the Russian State Duma of 1906-1917 and participants of wars and military conflicts of the second half of the 19th century – beginning of the 20th century.

It is analyzed on the base of documentary photographs that peasant deputies who served in the Russian army had perfect physique. Ukrainian village supplied recruits most of whom archived the maximum possible army heights for farmers without special education. Peasant deputies demonstrated excellent fighting qualities, as numerous royal insignia and noncommissioned officers' stripes on most of them evidence. Junior officers played a very significant role in the combat training of troops and peasants deputies of Ukraine occupied positions in infantry, cavalry and artillery (non-commissioned officers, cavalry sergeant-majors, fireworkers). They were involved in the defence of imperial interests because of the oath and many of them apparently because of beliefs. What was the balance between these motives and how the experience of fighting operations was used later in the national liberation movement - is the subject of possible future research.

Key words: the Ukrainian peasant deputies, the State Duma, Russian empire, war, confrontations, imperial politics.

УДК 39:334.712/714-032.5(477.43/44/72) «19/20»

*Віталій Іванчишен**

**ПРОДУКЦІЯ ПОДІЛЬСЬКИХ МАЙСТРІВ-КАМЕНОТЕСІВ НА
ТЕРИТОРІЇ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА
ПОЧАТКУ ХХ СТ. ТОРГОВЕЛЬНІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ ТА
ОСОБЛИВОСТІ ПОБУТУВАННЯ**

У статті висвітлено місце каменотесного промислу в господарському укладі та системі життєзабезпечення мешканців Подільської і Херсонської губерній, а також простежено торгівельні взаємозв'язки мешканців цих земель на прикладі продажу виробів подільських майстрів-каменотесів у Херсонську губернію наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст.

Особлива увага приділена проблемі побутування каменотесного промислу як одного із важливих аспектів традиційної матеріальної культури українців.

***Ключові слова:** традиційна культура, каменотесний промисел, Подільська губернія, Херсонська губернія, торгівельні взаємозв'язки, каменотесні вироби.*

Історичні звернення до традиційної культури є одним із чільних чинників розбудови української незалежної держави. Матеріальна традиційна культура дає можливість прослідкувати стан та рівень життя українців, виявити місце традиційних занять мешканців у духовній культурі.

Науково-технічний прогрес прискорює «відмирання» традиційних ремесел та промислів, а тому необхідність їх дослідження є досить актуальним в сучасній етнології. Особливо це стосується вузько-регіональних промислів, що сформувались під дією географічних та кліматичних чинників регіону, і, як правило, одні з перших зникають з історичної пам'яті.

Одним із важливих аспектів системи ремесел і промислів мешканців Східного Поділля є каменотесний промисел, вивчення якого надає цілісності та повноти у відтворенні всього спектру традиційної матеріальної культури.

Найбільшого розмаху на Східному Поділлі промисел обробітку каменю набув впродовж ХІХ – на початку ХХ ст. Особливо це стосується території Ямпільського та Брацлавського повітів (сучасні Ямпільський, частини Могилів-

* Аспірант Інституту мистецтвознавства, фольклористики й етнології ім. М.Т. Рильського. Відділ «Український етнологічний центр».

Подільського, Томашпільського та Чернівецького районів Вінницької області), а також Новоушицького повіту (сучасні Новоушицький і Дунаєвецький райони Хмельницької області). На думку А. Задорожнюк питання кустарних промислів значно актуалізувалось після селянської реформи 1861 р., коли прибутки від ведення сільського господарства не покривали витрат по викупним платежам [7, с. 41-42].

Метою даної статті є дослідження та характеристика асортименту кам'яних виробів подільських каменотесів на території Подільської та Херсонської губерній наприкінці XIX – поч. XX ст.

Об'єктом дослідження є система ремесел та промислів мешканців Східного Поділля та Херсонщини.

Предмет дослідження – каменотесний промисел, що набув розвитку на території Східного Поділля.

Основна увага буде приділена характеристиці асортименту кам'яних виробів подільських майстрів-каменотесів, що використовувались мешканцями Херсонської губернії наприкінці XIX – поч. XX ст. Ще одним вектором дослідження буде з'ясування сутності та місця каменотесного промислу в господарському укладі та системі життєзабезпечення мешканців Подільської та Херсонської губерній.

Історіографія питання. Історіографічна база обраної тематики є досить вузькою. Перед Першою світовою війною на території Поділля за ініціативою місцевої адміністрації були проведені «кореспондентські» дослідження з метою виявлення основних ремесел та кустарних промислів подолян. В результаті були опубліковані праці Ю. Александровича, А. Прусевича та А. Карапута, які дають змогу відтворити реальну картину розвитку каменотесного промислу та ринків його збуту.

Так, Ю. Александрович у своїй розвідці «Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии» відзначає, що одним із найважливіших ринків збуту кам'яних виробів була територія Херсонської губернії, поряд із

Бессарабською та Волинською [1, с. 465-501]. А. Прусевич наводить перелік сіл Ямпільського повіту, продукція яких спеціально виготовлялась для вивозу на територію Херсонщини [15, с. 37-49]. А. Карапут, розглядаючи проблему створення ремісничих майстерень з метою підсилення ролі ремесел і промислів в економіці краю, вказує на те, що потрібно ще більше освоювати у торгівельному плані території сусідніх губерній, особливо Херсонської, де попит на вироби був стабільно високим [10, с. 25-43].

Заслуговують на увагу спеціальні етнографічні дослідження В. Бессараби і В. Ястребова, які присвячені вивченню традиційної матеріальної і духовної культури мешканців Херсонщини [2, с. 4-7; 20].

У праці К. Широцького, вміщено цінну з етнографічних позицій класифікацію кам'яних хрестів, що дає змогу здійснити порівняльний аналіз цих пам'яток у різних регіонах України [18, с. 140-165].

Частково розкривають проблему дослідження каменотесного промислу монографії П. Столпянського [16, с. 194-194, 256-269], Н. Григорієва [6, с. 26-29, 41] та «Русская книга промышленности...» [4, с. 1004, 1743]. На жаль, означені праці мають загально-описовий етнографічний характер, що не дозволяє створити завершену картинку існування та побутування промислу в межах господарського життя мешканців.

Із сучасних студій з проблеми каменотесного промислу заслуговує на увагу науковий доробок В. Малини. В своїй праці «Кам'яні хрести в Україні XVIII-XX ст.», котра є результатом його багаторічних досліджень, автор наводить риси схожості кам'яних хрестів Півдня України з регіонами Поділля та частково Буковини. Ще однією заслугою цієї книги є представлений у ній широкий ілюстративний ряд, що дозволяє аналізувати поширення каменотесного промислу в південних губерніях [11; 12, с. 13-15].

Багато уваги каменотесному промислу Західної України та інших регіонів приділяє у своїй монографії М. Моздир. Використовуючи значний за обсягом порівняльний матеріал, автор указує на локальне існування каменотесного

промислу в різних регіонах України. Незважаючи на те, що праця має яскраво виражений мистецтвознавче спрямування, вона слугує цінним джерелом для виявлення загальних особливостей та тенденцій побутування промислу обробітку каменю в різних регіонах України [13, с. 20-24,81-131, 145-169].

Джерельну базу дослідження становить зібраний автором польовий етнографічний матеріал, записаний зі спогадів реципієнтів та отриманий з етнографічних колекцій.

На жаль, в наші дні зберігся незначний масив архівних письмових джерел, що висвітлюють використання та переміщення кам'яних виробів між губерніями, що підсилює наукове значення польових матеріалів.

Каменотесний промисел був і залишається одним із традиційних допоміжних господарських занять подолян. Специфіка поширення промислу прямо пропорційно залежить від наявності природного каменю, властивості якого дозволяють ручний обробіток породи за допомогою набору найпростіших інструментів. На території Східного Поділля були поширені і оброблялись різні види порід каменю, серед яких: пісковик та вапняк, граніт та подекуди декар.

Значного розвитку каменотесний промисел набув протягом ХІХ – на поч. ХХ ст. Це пов'язано з тим, що саме у вказаний історичний період подолянами були запозичені іноземні технології обробітку каменю, що значно прискорило роботу та підвищило якість продукції. Ще одним фактором зростання попиту на кам'яні вироби стало приєднання Півдня України до Російської імперії наприкінці ХVІІІ ст., що значно розширило ринок збуту.

Кам'яні вироби, що перевозили і продавали в Херсонській губернії, переважно виготовляли в селах – центрах поширення промислу Ямпільського повіту, а саме Бандишівка, Мервинці, Буша, Дзигів Брід, Русава та Стіна [15, с. 44-48; 16].

Асортимент виробів, які вивозили в Херсонську губернію був достатньо широким. Як правило, на ярмарках та ринках Херсонщини продавали ручні кам'яні жорна та жорнові камені для водяних млинів, кам'яні хрести та

пам'ятники, точила та комини (димарі). Найбільшою популярністю користувались найнеобхідніші вироби, а саме точила, які були потрібні селянам-господарям протягом всього календарного року.

Краєзнавець та історик Херсонщини С. Водотика у своїй праці вказує, що на території Херсонської губернії був присутній промисел видобування і обробки каменю, при цьому наголошуючи на наявності лиш двох центрів його побутування [3, с. 78]. Очевидно, місцеві каменотеси, через свою нечисленність, не могли забезпечити господарські потреби мешканців Херсонської губернії. Означений чинник забезпечив широкий ринок збуту для майстрів-каменотесів із сусідньої Подільської губернії.

Збереглися відомості про те, що каменотесні вироби були традиційними в асортименті товарів чумаків. Так, із свідчень Гикавчук Н.Є., жительки с. Буші (Ямпільський район, Вінницька область) ми дізналися про Василя Морозюка (1860-ті рр. – 1936), який сам майстром-каменотесом не був, а тільки возив і перепродавав кам'яні вироби в Південній Україні в обмін на сіль та рибу [8]. Варто зазначити, що транспортування кам'яних виробів було затратним, тому перевізники старались продати свій товар ближче до власної домівки (очевидно, що в Херсонській губернії). Якщо ж товар не вдалося продати, то подільські перевізники везли вироби із каменю аж до Криму. Вказані дані фактично підтверджують, що каменотесний промисел був елементом чумакування. С. Проскурова, досліджуючи чумацтво як явище, висловлює думку, що в XIX ст. одночасно з концентрацією торгового капіталу на місцях відбулася поступова трансформація чумаків із перевізників власного товару на перевізників чужого товару [14, с. 8-9]. Все це ми можемо прослідкувати на транспортуванні подільських кам'яних товарів. Цей висновок підтверджується на основі зібраного нами польового матеріалу.

Ю. Александрович у своїй розвідці вказує на наявність особливої групи людей, – «хрестовозів» – які у визначений календарний сезон за спекулятивними цінами перепродували кам'яні вироби [1, с. 497-499]. Це

дозволяє робити припущення, що Морозюк Василь, мешканець с. Буші на Поділлі, був одним із них.

Широкий вжиток кам'яних виробів пояснювався їх господарською необхідністю. Наприклад, кам'яні точила, на думку народного майстра Василя Заїченка (с. Нижній Ольчедаїв Могилів-Подільського району Вінницької області) були чи не найнеобхіднішими [9]. По-перше, точило потрібне протягом всього календарного року (для заточування коси, сокири і т.д.). По-друге, виготовлення точил можливе було тільки з пісковика, що значно звужувало і локалізувало цей процес у вищезазначених центрах промислу.

Кам'яні ручні жорна дозволяли перемелювати незначну частину збіжжя і не платити «мірчук» (частину продукції на користь мельника, яка, як правило, складала десяту частину від перемеленої продукції). Простота у використанні забезпечила жорнам широкий вжиток, адже молоти чи товкти вмів кожний із членів селянської родини. Кам'яні жорна із пісковика були практично «вічні» і потребували тільки додаткового «насічування» раз на 3-4 місяці, яке можна було виконати в домашніх умовах. Згідно досліджень В. Горленка і О. Боряк кам'яні ручні жорна використовувались і в духовній культурі, а саме для обмолоту зерна на ритуальне весільне печиво [5, с. 68-69].

Найбільш дорогим видом продукції були кам'яні хрести та пам'ятники. За даними Ю. Александровича, в середньому хрест коштував близько 9 руб., що було значною сумою в умовах Російської імперії кінця XIX – поч. XX ст. Так, наприклад, для встановлення пам'ятного чи придорожного хреста кошти збирались всією громадою. Перевезення хрестів було дуже затратним і довготривалим процесом. Із свідчень реципієнтів, можемо констатувати, що на одному возі могли перевозити не більше трьох хрестів (якщо розміри їх не перевищували 1,5 м). Місце між хрестами перестеляли соломною і матеріалами із деревини. У переважній більшості, на одному возі могли перевозити один-два хрести, а тривалість транспортування між Ямпільським повітом Подільської губернії і центральними повітами Херсонської губернії займало близько двох

тижнів. Продукцію продавали, зазвичай, восени, коли був зібраний урожай. На думку Ю. Александровича, в жовтні-листопаді селяни, як правило, і встановлювали надмогильні хрести та пам'ятники [1, с. 470-481].

Встановити надмогильний хрест чи пам'ятник могли собі дозволити тільки заможні селяни. Ми помітили яскраво виражену тенденцію: якщо на кам'яному хресті є напис, що відображає відомості про покійного (на деяких – присутній навіть, напис хто саме встановив), то хрест замовляли безпосередньо у майстра-каменотеса, який володів спеціальними навичками по гравіруванню літер та інших символів на камені. Якщо ж, встановлений хрест безіменний, то купувався він безпосередньо у «хрестовозів» чи інших людей, котрі займалися перепродажем.

Найбільш витонченою роботою каменотеса було виготовлення кам'яного димаря. Можна зустріти декілька назв цього виробу: «комин», «комінок», «коменок», «димар». Комин – це кам'яний виріб, що мав форму правильного прямокутника із складався із трьох частина: нижньої, яка встановлювалась в димохід; «пояска», що була розширеною і мала на меті закріпити виріб, не пропускаючи вологи до димоходу»; і третьої частини – «шапочки», яка виготовлялась залежно від уподобань майстра або ж замовника. Як правило, із чотирьох боків пробивались отвори для того, щоб при будь-якому напрямі вітру дим виходив із підвітряного боку.

Перевезенням і продажем кам'яних коминів займались досвідчені «скупники» і продавці. Деталі цього виробу дуже тонкі і декоровані, тому одним необережним рухом його можна було пошкодити. Вартість комину на подільських ринках коливалась від 1 до 4 руб. Відомостей щодо цін на ярмарках і ринках Херсонської губернії не виявлено, але очевидно, що вони були вищими за подільські.

Однією із найбільших проблем дослідження є анонімність майстрів-каменотесів, адже на жодному із кам'яних хрестів чи пам'ятників не виявлено будь-яких відомостей про них. Біографічні відомості про майстрів-каменотесів

зібрані в ході етнографічних експедицій не дають чіткого уявлення про техніко-технологічну сторону промислу.

Отже, наприкінці XIX – на поч. XX ст. каменотесний промисел, на нашу думку, перебував на вершині свого розвитку, що можна підтвердити широкими торгівельними взаємозв'язками між сусідніми історико-етнографічними регіонами України. Кам'яним виробам, які були виготовленні переважно на території Східного Поділля, легко відшукувався ринок збуту на території не тільки Херсонської губернії, а й всієї Південної України.

Серед асортименту виробів, що продавались на ринках Херсонщини, найбільший попит мали кам'яні хрести та пам'ятники (надмогильні, придорожні, «фігури»), кам'яні жорна, точила та комини (димарі), які займали важливе місце в системі життєзабезпечення та господарського укладу мешканців Поділля і Херсонщини.

Варто відзначити, що на територію Херсонської губернії поступово переносились з Поділля сакральні народні практики у обрядово-звичаєвій сфері, пов'язані із кам'яними виробами, що безумовно сприяло утворенню не тільки внутрішнього ринку, а й єдиного соціокультурного ареалу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Александрович Ю. Каменотесы-кустари и ремесленники Подольской губернии / Ю. Александрович // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 465–501.

2. Бессараба И. Материалы для этнографии Херсонской губернии / И. Бессараба // Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – Т. 44. – Петроград : Типография Императорской Академии наук, 1916. – 568 с.

3. Водотика С. Історія Херсонщини XIII–XIX ст. / С. Водотика. – Херсон : Айлант, 2003. – 159 с.

4. Вся Россія. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи – СПб. : Изд. А. С. Суворина, 1895. – 2103 с.

5. Горленко В. Ремесла і промисли / В. Горленко, О. Боряк // Українська минувшина. Ілюстровано-етнографічний довідник / А. Пономарьов, Л. Артюх, Т. Косміна та ін. – К. : Либідь, 1996. – С. 55–70.

6. Григор'єв-Наш Д. Поділля. Географічно-історичний нарис. / Д Григор'єв-Наш. – Кам'янець-Подільський : Друкарня Подільського Губернського правління, 1918. – 94 с.

7. Задорожнюк А. Кустарні промисли в містах та містечках Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. / А. Задорожнюк // Київська старовина. – 2005. – № 4. – С.41–54.

8. Записав автор 12 серпня 2014 р. від Гикавчук Наталії Євгеніївни, 1964 р.н., жительки с. Буші Ямпільського району Вінницької області.

9. Записав автор від Заїченка Василя Григоровича, 1942 р.н., жителя с. Нижній Ольчедаїв, Могилів-Подільського району Вінницької області.

10. Карапут А. Ремесленное образование и его возможные перспективы для Подольской губернии / А. Карапут // Экономическая жизнь Подолии. – 1915. – № 10. – С. 25–43.

11. Малина В. Кам'яні хрести в Україні XVIII–XX ст. : Онтологія. Типологія. Символіка. Функція. / В. Малина. – Миколаїв : Артіль «Художній крам», 2009. – 864 с.

12. Малина В. Кам'яні хрести Півдня України / В. Малина // Образотворче мистецтво. – 1991. – № 4. – С.13–15.

13. Моздир М. Українська народна меморіальна пластика / М. Моздир. – Львів : ТЗОВ «Видавнича фірма «Афіша», 2009. – 289 с.

14. Проскурова С. В. Чумацтво як українське соціокультурне явище : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. і. н. : спец. 09.00.12 – «Українознавство» / С. В. Проскурова. – Київ, 2001. – 20 с.

15. Прусевич А. Обзор данных о кустарных промыслах Подольской губернии / А. Прусевич // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 13. – С. 37–49.

16. Столпянский П. Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, геогностическом, статистическом, экономическом этнографическом и историческом отношениях / П. Столпянский. – СПб : Типография Гогенфельдена, 1866. – 792 с.

17. Чаговец Т. Из спостережень над народним каменярством кінця ХІХ – початку ХХ століть / Т. Чаговец // [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=1361> – Заголовок з екрану

18. Широцький К. Надгробні хрести на Україні / К. Широцький // Невичерпні джерела пам'яті. – Т. 1. Надмогильні хрести запорозьких козаків. – Одеса : ОКФА, 1998. – С. 140–165.

19. Ющенко О. Народні промисли та ремесла Поділля : історико-етнографічні дослідження краю ХІХ–ХХ ст. / О. Ющенко // Народна творчість та етнографія. – 2008. – № 5. – С. 92–98.

20. Ястребов В. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии / В. Ястребов. – Одесса : Типография Штатного Одесского военного округа, 1894. – 202 с.

В статье рассматривается место каменотесного промысла в хозяйственном строе и системе жизнеобеспечения жителей Подольской и Херсонской губернии, а также прослежены торговые взаимосвязи жителей этих земель на примере продажи изделий подольских мастеров-каменотесов в Херсонскую губернию в конце ХІХ - начале ХХ в.

Особое внимание уделено проблеме быта каменотесного промысла как одного из важных аспектов традиционной материальной культуры украинцев.

Ключевые слова: традиционная культура, каменотесный промысел, Подольская губерния, Херсонская губерния, торговые взаимосвязи, каменные изделия.

The article is devoted to the consideration of insufficiently known problem of stonecutting as the component of Ukrainian traditional culture. The stonecutting has gained considerable development during the XIXth – early XXth centuries. It is connected with the fact that just in the mentioned historical period. Podolians have borrowed foreign technologies of stone processing that considerably accelerated the work and raised the production quality. The presence of local stonecutting on the territory of Odesa district of Kherson province is noted in the article. But the local craftsmen because of their fewness were not able to provide the economic and functional demands of the inhabitants.

By way of example of historical and ethnographic regions of Eastern Podillia and Southern Ukraine the trading interconnections of the both regions in the field of stonecutting production are elucidated and analyzed in the article. The wide usage of stonecutting goods is also explained with their household necessity. Among the assortment of the wares, selling at the markets of Kherson province, the stone crosses and monuments (over grave, roadside, figures), millstones, whetstones and chimneys (funnels), taking an important place in the life-support system and economic order of the inhabitants of Podillia and Kherson province, were of the greatest demand. The place of the stonecutting production in the trading operations of chumaky (Ukrainian oxcart drivers) in the late XIXth – early XXth centuries is also one of the important aspects of the problem.

Key words: *traditional culture, stonecutting, Podillia province, Kherson province, trading inter connections, stone goods.*

УДК 357(477):947.084.4

*Юрій Капарулін**

**ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВОГО БУДІВНИЦТВА В УКРАЇНСЬКІЙ
ДЕРЖАВІ: «СХЕМА ПРОХОДЖЕННЯ СЛУЖБИ СТАРШИНАМИ
ГЕНЕРАЛЬНОГО ШТАБУ»**

Статтю присвячено історії розбудови українських збройних сил часів правління гетьмана П. Скоропадського, зокрема проблемі вишколу старшинських кадрів.

Ключові слова: Українська Держава, П. Скоропадський, військові реформи, військова старшина.

Розбудова та подальша підтримка власної армії є однією з запорук стабільного розвитку будь якої сучасної держави та захисту інтересів її народу. Наша історія свідчить про те, що при всіх більш-менш сприятливих умовах українці намагалися брати в руки зброю, творити власні військові формування з вірою, що лише збройна сила і могутність можуть стати фундаментом незалежності нації й держави.

Спираючись на столітні військові традиції, після розпаду Російської імперії, було здійснено спробу реалізувати ідею української державності. Це, в свою чергу, дало можливість створити умови для створення українського війська. Надзвичайно важливо було організувати вишкіл та підготовку національно свідомих військових кадрів (зокрема старшин^а) та подальше комплектування ними військових формувань.

97 років тому в Україні було відновлено традиційну форму правління – Гетьманат. Незважаючи на нетривалий термін існування, історія Української Держави та діяльність її керманичів залишається однією з провідних тем у працях вітчизняних істориків. Утім, сьогодні серед дослідників немає

* Кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

^а Старшина або офіцер, – представник командного складу військових підрозділів. У російській та радянській арміях вони звалися офіцерами. У 1917 р., коли було створено перші українські підрозділи, їх особовий склад намагався максимально дистанціюватися від усієї російської військової термінології у тому числі й пов'язаної з військовим складом. Було запозичено історичні терміни часів Гетьманату XVII–XVIII ст. Зокрема, назву «офіцер» було замінено на «старшина» – за аналогією з козацькою реєстровою старшиною часів Богдана Хмельницького.

одностайної думки ані про вагомість й значимість цього державного утворення, ані про персону самого гетьмана П. Скоропадського зокрема. Найкращим шляхом для узгодження суперечок є вивчення та аналіз широкого масиву документів 1918 р. Потребують дослідження і проблеми пов'язані з історією військового будівництва в Українській Державі, що багато в чому визначало саму можливість її подальшого існування.

Дослідження проблем розбудови української армії в роки національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. актуалізувалося із здобуттям незалежності України. За цей час вийшло чимало, як окремих розвідок так і фундаментальних праць. Зокрема, з цієї тематики, проводили дослідження О. Реєнт [7], О. Гуржій [4], Р. Пиріг [6], В. Верстюк [1], Я. Тинченко [11-12], Л. Скорич [8], П. Ткачук [13], Н. Химиця [14] та ін.

Витоки військового будівництва в Українській Державі слід шукати у попередньому періоді – 1917 р. Саме після Лютневої революції розпочався процес українізації частин та військових установ колишньої Російської імперії. Зокрема, українізація розпочалася у військових навчальних закладах України. На 1-му Всеукраїнському військовому з'їзді, що проходив у Києві з 5-8 травня 1917 р. було прийнято рішення здійснювати освіту у військових школах українською мовою, відкривати військові школи від найнижчих до найвищих. Практичне проведення українізації військових шкіл було покладено на Центральну Раду та на Український генеральний військовий комітет (далі УГВК) [14, с. 53-54].

Наприкінці 1917 р. серед частин російської армії українськими себе оголосили: 10-й та 20-й армійські корпуси на Румунському фронті; 31, 32, 34, 51-й армійські корпуси та 74-та піхотна дивізія на Південно-Західному фронті; дві дивізії з українців 11-го корпусу та 137-ї дивізії на Західному фронті; 21-й армійський корпус на Північному фронті та 5-й Кавказький корпус у складі двох дивізій на Кавказькому фронті. Саме вони мали скласти основу майбутньої української армії.

Паралельно з українізацією, під керівництвом С. Петлюри, Секретаріат Військових Справ розробив «План організації кадрів Української армії з найбільш тривкого військового елементу». За цим планом передбачалося створити невелику кадрову армію, цілком незалежну від українізованих частин. Її комплектування мало проводитися із кадрових офіцерів колишньої російської армії, прихильних до українського руху та цілком національно свідомого українського елементу – новобранців. Задля реалізації цього завдання було організовано перші навчальні заклади для підготовки офіцерів Збройних сил України. У жовтні 1917 р. Шкільний відділ УГВК відкрив 1-шу Українську школу прапорщиків (школу для майбутніх старшин) на базі українізованої 2-ї школи прапорщиків. В тому ж місяці було завершено українізацію 5-ї Київської школи прапорщиків і засновано 2-гу Київську школу прапорщиків. На початку листопада 1917 р. 1-шу Українську школу прапорщиків було перетворено на Першу військову пішу школу ім. гетьмана Б. Хмельницького. Нажаль в ході подій кінця 1917 – початку 1918 рр. перша і друга школи не дали жодного випуску молодих старшин. Перша школа була частково знищена під Крутами, разом із студентським куренем, решта розпорошилась по інших військових частинах. Друга школа, на заклик С. Петлюри, приєдналася до Харківського Коша Слобідської України, в якому і склала основу куреня «Чорних Гайдамаків» [14, с. 54].

Після повернення уряду УНР у березні 1918 р. до Києва, організацію військової освіти було розпочато знов. Насамперед було перейменовано Головний уряд військових шкіл України на Головну шкільну управу Військового міністерства. Основним завданням управи стали: заснування військових шкіл для майбутньої регулярної армії, організувати повторні курси для старшин-українців, випускників колишніх російських шкіл, що мали покращити військові знання та підвищити національну свідомість. В результаті у Києві було відкрито два заклади: Інструкторську школу старшин та Інструкторську школу підстаршин.

Кістяк старшинського корпусу УНР, на якому вона трималася аж до своєї ліквідації у 1924 р., оформився 9 лютого 1918 р., коли рештки відступаючих з Києва військових частин і установ зібралися у селі Ігнатіївка, розташованому на шляху до Житомира. Серед них зокрема були: отаман О. Осецький, начальник штабу А. Мельник, військовий міністр УНР В. Петрів, начальники груп та дивізій УНР О. Загородський, О. Удовиченко, М. Болбочан, Є. Коновалець та ін. В Ігнатіївці було створено Окремий Запорозький загін військ Центральної Ради. Однак, попри наявність багатьох професійних військових, кадрова проблема залишалася відкритою. За словами військового міністра О. Жуковського: «Багато прийшлося мені брати людей, як то кажуть, буквально з вулиці. Не приходилося мені тоді розбиратися з політичними поглядами працівника, чи він «щирий» українець, як він ставиться до українського руху та ін.» [12, с. 92-93].

Втім, розбудова української армії тривала й особливо активізувалися після звільнення Києва від більшовиків наприкінці лютого 1918 р. Але проблема нестачі старшинських кадрів залишалася і командних кадрів все ще не вистачало в повній мірі. За словами О. Жуковського: «Повітових комендантів треба було призначити 113, Губерніальних – 8, 6 місцевих. Крім того, до губерніальних їх помічників. Вже одна ця цифра може показати, наскільки я був в утрудненому стані, як важко знайти таку кількість відповідних людей. Але це ще ніщо, як взяти в розгляд другі вимоги, як то Корпусних командирів – 8, Начальників дивізій – 18, Командирів бригад – 36, Командирів полків – 72, курінних – 216. Це персони не нижче полковника-капітана, не рахуючи сотенних і других... От де в чому полягає трагізм. Щирих, свідомих українців серед військових була така обмаль, що можна й по пальцях перерахувати, особливо старшин високих рангів». Не дивлячись на такі складнощі, організація української армії тривала і продовжилася в Українській Державі [12, с. 92-93].

П. Скоропадський прийшов до влади 29 квітня 1918 р., він очолив Збройні сили України і розпочав розробку воєнної реформи. У перші десять днів травня була сформована Рада міністрів до складу якої увійшло і військове міністерство

[5, с. 112-113]. Наприкінці травня 1918 р. було ухвалено законопроекти, які визначили головні напрями військового будівництва. Насамперед наголошувалося, що завданням Армії Української Держави є охорона Держави від зовнішніх ворогів і підтримка порядку в державі на заклик влади. Окрім цього, армія оголошувалася аполітичною, було затверджено текст військової присяги, йшла робота над виробленням інших позицій офіційної військової доктрини Української Держави. Вишколом військових кадрів продовжувала займатися Головна шкільна управа, якій підпорядковувалися військові школи, училища та кадетські корпуси всіх родів військ [13, с. 84].

У становленні українських збройних сил в цей період велике значення мала Інструкторська школа старшин. Наказ про її формування вийшов ще 14 березня 1918 р. за підписом міністра О. Жуковського. Впродовж 1918 р. у ній пройшли перепідготовку 1667 молодих старшин колишньої російської армії, які прослухали курси українознавства, української мови, вивчали український статут та основи військової дисципліни. Процес формування старшинських кадрів у цілому було завершено восени 1918 р. За станом на вересень 1918 р. в армії Української Держави налічувалося 4500-5000 старшин [12, с. 100-102].

Військове будівництво часів Гетьманату мало як здобутки так і недоліки. Зокрема, за твердженням Я. Тинченка, в той час почали менше звертати уваги на рівень національної свідомості кадрів, і попередньо сформований старшинський склад був розбавлений всіма охочими генералами, полковниками та підполковниками, що шукали собі місця служби. Відтак учений зробив висновок, що маса цих нових військових лише шкодила українській справі, вважаючи, що Україна – тимчасове явище, перехідний етап до відтворення «Єдиної і Неподільної» [12, с. 106-108]. Історик українського війська З. Стефанів, свого часу, також відзначив, що до лав армії увійшли багато старшин хоча й фахово освічених, але байдужі до створення Української армії (старшини-росіяни вороже ставилися до українців) [10, с. 103].

Отже, негайною потребою залишалось комплектування армії національно свідомими військовими, патріотами своєї Батьківщини. Деякі кроки в цьому напрямі все ж було зроблено. Серед здобутків розбудови українського війська за часів П. Скоропадського слід відзначити формування Сердюцької дивізії, що складалася в основному з українців. Також, одним із перших заходів військової політики Гетьманату став проект відродження козацтва. Наприкінці травня 1918 р. П. Скоропадський направив військовому міністрові О. Рогозі листа у справі організації козацтва. Прийшовши до влади він вирішив: «аби козачина, в яку ввійде цвіт української людяності, стала дійсно провідником національної ідеї і великим кадром будучої Української козацької армії» [6, с. 141].

Разом з вищезазначеним, важливим питанням військового реформування було запровадження правової основи військової служби та проходження її військовими різних категорій. Зокрема, при Генеральному штабі, що на той час діяв у тандемі двох генерал-квартирмейстерів, було розроблено проект схеми проходження служби старшинами Генерального штабу (Додаток 1) [15, с. 13]. Ознайомившись та реконструювавши цей документ ми можемо побачити яку службову драбину мав подолати випускник військової школи до посади отамана штабу корпусу і як військові старшини розподілялися в структурі штабу (Додаток 2).

Проект «схеми» було ухвалено другим отаман-квартирмейстером, генералом Прохоровичем А. І. та Головою відділу по службі Генерального штабу, полковником Попелло Х. Л. Дата ухвалення схеми на аркуші не вказана, але завдяки наказам про перебування на посадах Прохоровича А. І. та Попелло Х. Л. припускаємо, що схему було складено з кінця серпня до кінця вересня 1918 р. [11, с. 346].

Наведена схема також демонструє той шлях, який мали пройти молоді українські військові для того, щоб стати частиною національної військової еліти. Однак, за «Схемою проходження служби старшинами Генерального штабу» шлях до посади отамана штабу корпусу дорівнює приблизно 20-ти рокам

військової служби. Українській Державі гетьмана П. Скоропадського стільки проіснувати не довелося.

Таким чином, впродовж декількох місяців існування Гетьманату в Україні розроблялася офіційна військова доктрина. Зокрема, приділялася увага й проблемам комплектування війська національно свідомими старшинськими кадрами. Не дозволив втілити у реальність задум П. Скоропадського, щодо військової реформи Української армії, короткий термін існування Української Держави. Утім, незважаючи на незавершеність, військове будівництво гетьмана, стало чи не єдиною спробою за весь період Визвольних змагань 1917–1921 рр. побудувати армію на міцних регулярних засадах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада й українізація військових частин російської армії / В. Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 2012. – № 3. – С. 4–27.
2. Гайдай В. Військова доктрина Української держави гетьмана Павла Скоропадського / В. Гайдай // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – 2011. – Т. 23. – С. 260–266.
3. Герасименко М. В. Підготовка старшинських кадрів у військових навчальних закладах України в роки боротьби за українську державність (1917–1920 рр.) / М. В. Герасименко // Вісник Київського славістичного університету. – 2005. – № 20 – С. 39–52.
4. Гуржій О. І., Реєнт О. П. Павло Скоропадський / Гол. ред. Р. Стасюк. – К., 2013. – 384 с.
5. Історія українського війська (1917–1995). Упорядник Я. Дашкевич. – Львів : Світ, 1996. – 840 с.
6. Пиріг Р. Я. Українська гетьманська держава 1918 р. Історичні нариси / Р. Я. Пиріг. – К., 2011. – 335 с.

7. Реєнт О. Павло Скоропадський / О. Реєнт. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 304 с.
8. Скорич Л. В. Військове будівництво у добу гетьмана П. Скоропадського : здобутки і прорахунки / Л. В. Скорич // Військово-науковий вісник Академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. – 2011. – № 16. – С. 177–185.
9. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / П. Скоропадський. – Київ, – Філадельфія, 1995. – 496 с.
10. Стефанів З. Українські збройні сили 1917–1921 рр. – Ч. 1 Доба Центральної Ради й Гетьманату / З. Стефанів. – СУВ, 1947. – 118 с.
11. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. I. / Я. Тинченко. – К. : Темпора, 2007. – 536 с.
12. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. II. / Я. Тинченко. – К. : Темпора, 2011. – 424 с.
13. Ткачук П. П. Військові реформи в Українській Державі Гетьмана П. Скоропадського / П. П. Ткачук // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВНУ ім. Лесі Українки. – Випуск № 14. – Луцьк, 2008. – С. 84-87.
14. Химиця Н.О. Становлення системи національної військової освіти в Україні (1917–1918 рр.) / Н. О. Химиця // Держава та армія. – Львів, 2000. – С. 55–60.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 37. – 139 арк.

Стаття посвящен истории развития украинской армии в годы правления гетмана П. Скоропадского, в частности проблеме подготовки офицерского состава.

Ключевые слова: Украинская Держава, П. Скоропадский, военные реформы, военная старшина.

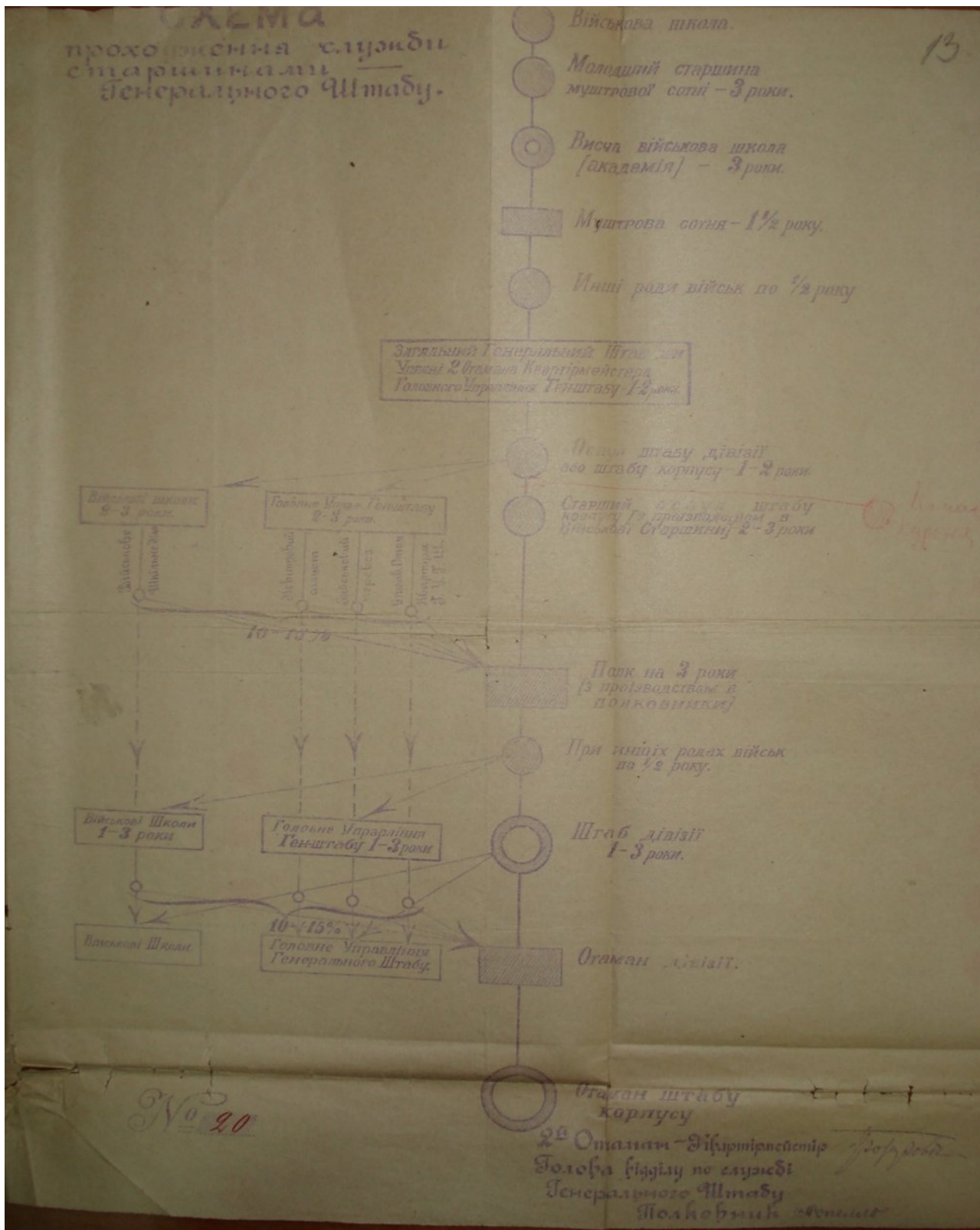
This article is devoted to the history of the development of Ukrainian armed forces during the reign of Hetman Skoropadsky, particular, the problem of training petty officers.

Traditional form of Ukrainian government, the Hetmanate, was restored 96 years ago. Despite the short period of existence, the history of Ukrainian State and its leaders' activity remain one of the leading research topics in the works of domestic historians. However, today among researchers there is no consensus neither on the significance and importance of a state formation, nor about the person of Hetman Skoropadsky. The study and analysis of a wide array of documents 1918 is the best way for agreement disputes. We have to explore the problems associated with the history of military construction in the Ukrainian State, which largely determined the possibility of its existence.

After coming to power on April 29, 1918 P. Skoropadsky continued military reform, which was started from the time of the Ukrainian National Republic. The important issue of reforming was the introduction to the legal framework for the military service and its passing by the militaricians of different categories. In particular, the draft of scheme about the passing of service by petty officers of the General Staff was developed at the General Staff, which at that time operated in the tandem of two General-Quartermasters. After reviewing and reconstruction of this document, we can see what stages a graduate of military school had to overcome for getting post of Ottoman of Staff and how the military officers were distributed in the structure of staff.

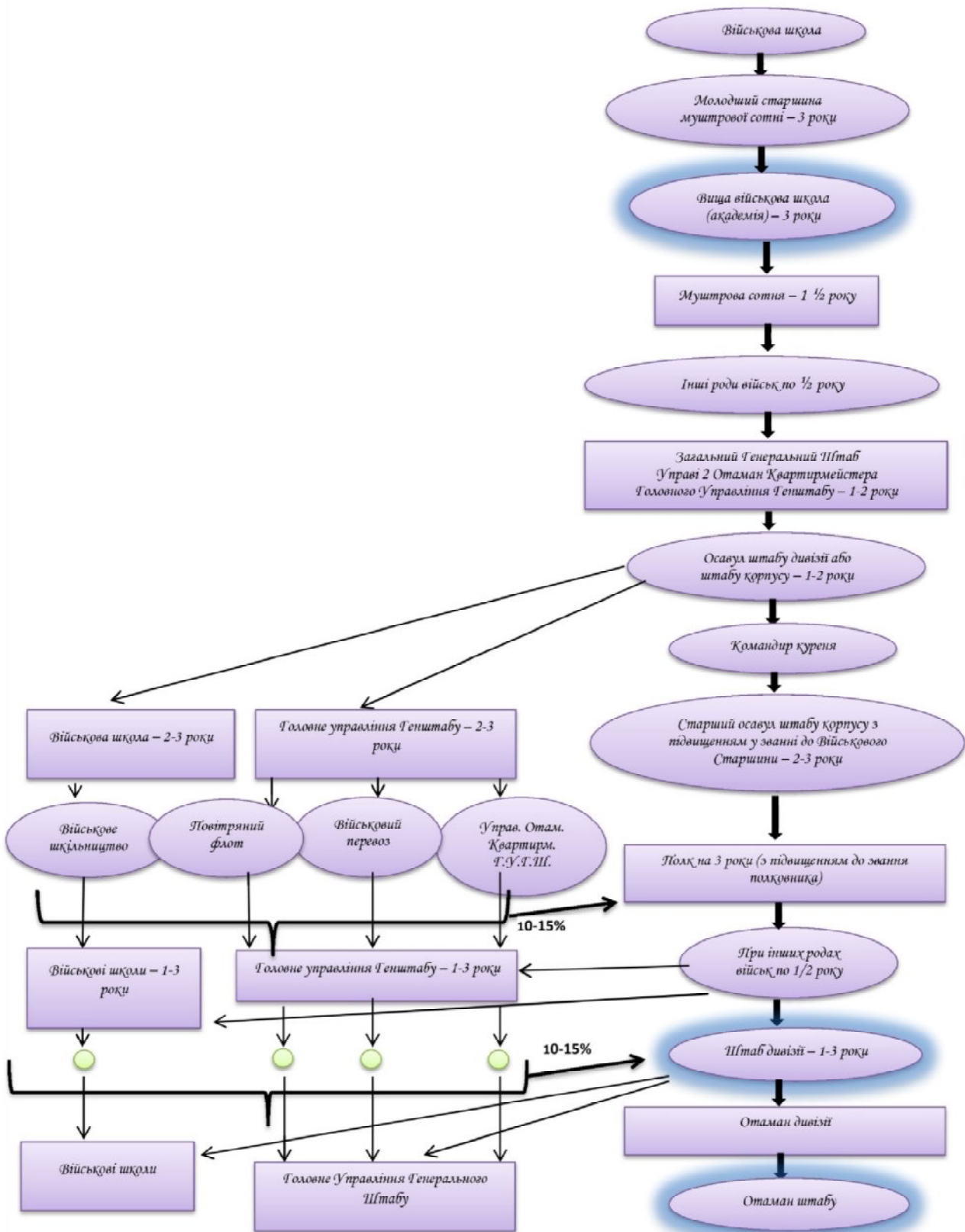
Key words: *Ukrainian State, P. Skoropadskiy, military reform, petty officer.*

Додаток 1

Додаток 2

Схема проходження служби старшинами Генерального Штабу (реконструкція)

УДК 94(477)

*Віктор Павленко**

**З ІСТОРІЇ ХЕРСОНСЬКОЇ МІЛІЦІЇ
(20-і РОКИ ХХ СТ.)**

Автор статті досліджує основні напрями і форми діяльності міліції Херсонщини в 20-ті роки ХХ століття, показує її успіхи та проблеми у боротьбі зі злочинністю.

Ключові слова: законодавство, міліція, злочинність, бандитизм, арешт, документи.

Актуальність даної проблеми визначається як необхідністю об'єктивного вивчення маловідомих сторінок вітчизняної та регіональної історії, так і складністю суспільно-політичної ситуації в Україні. Тому закономірно, що питання, пов'язані з діяльністю вітчизняних правоохоронних органів викликають велику увагу як в середовищі широкого загалу, так і серед фахівців. Водночас багатогранна і неоднозначна діяльність міліції Херсонщини все ще не отримала свого відображення в науковій літературі (Під терміном «Херсонщина» розуміємо територію сучасної Херсонської області відповідно до існуючого адміністративно-територіального поділу).

Документи, що зберігаються у фондах Державного архіву Херсонської області, дають можливість відтворити деякі сторінки з історії діяльності Херсонської міліції в 20-ті роки минулого століття. При цьому, вивчення і аналіз отриманого в ті роки досвіду має не лише пізнавальне, а й практичне значення для удосконалення роботи правоохоронних органів в сучасних умовах. Зокрема варто зупинитись на основних напрямках діяльності тогочасної міліції, відтворити забуті імена її співробітників та згадати їх вчинки. Доцільно також з позицій сьогодення дати оцінку деяким проблемам, що виникали в ті часи і викликають неоднозначні оцінки ще й сьогодні.

* Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету

Правовою основою діяльності міліції було і залишається законодавство держави. Від його характеру і спрямованості в значній мірі залежить діяльність органів влади.

Законодавство нової держави у 20-ті роки минулого століття формувалося у двох напрямках: видання декретів і постанов радянської влади та правотворча діяльність місцевих судових органів, які повинні були гнучко реагувати на зміни в суспільно-політичній сфері. Кримінальне право, що перебувало у стадії формування, було надмірно ідеологізованим. Вважалося, що кримінальні елементи складаються із вихідців з буржуазних або перехідних класів, які не сприйняли революцію і намагаються перешкодити зміцненню пролетарської держави.

Як свідчать архівні документи, протягом 1920-го та на початку 1921 р. правоохоронні органи Херсонської губернії у своїй діяльності керувалися декретами та постановами російського й українського урядів і обіжниками Народного комісаріату юстиції УРСР. У цей період нещодавно створена міліція на місцях не мала навіть чіткого уявлення про загальні норми проведення дізнання, і тому більшість матеріалів про зареєстровані правопорушення передавала в юридичні відділи. Форми бланків постанов, протоколів були довільними [1, арк. 45].

Масштаби кримінальної злочинності примусили більшовицький уряд посилити увагу до створення нових правових норм, на які б могли спиратись правоохоронні органи, що і самі в цей час перебували в стадії формування.

Протягом 1919–1920 рр. першочерговим завданням правоохоронних органів Херсона була спільна з Червоною Армією та надзвичайними органами боротьба проти бандитизму. І тому в першу чергу на місця відправляли інструкції та постанови центру, що стосувалися саме цього виду протиправних дій. З цих документів слід виділити «Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом та куркульськими повстаннями» від 20 квітня 1920 р., «Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом на Україні» від 8 грудня 1920 р. кожна з яких

передбачала інститут заручництва. Заручників планувалося брати з осіб «куркульського походження», але в умовах воєнних дій виконати це не завжди було можливим, і тому інструкція від 8 грудня, що була вже більш продуманою, наголошувала на необхідності перенесення центру ваги всіх покарань саме на заможне селянство, не зачіпаючи незаможних селян та середняків, які були потенційними або можливими прибічниками радянської влади. Але боротьба з політичним бандитизмом не повинна була стати основним заняттям міліції [2, с. 33].

Наступну велику групу формували не менш важливі для радянської влади посадові (службові) злочини. Їм було присвячено 14 статей, які суттєво відрізнялися від 25 вказаних в обіжнику відділу Верховного судового контролю при НКЮ УРСР від 16 липня 1921 р.

Відмова від ринкової економіки та перехід до державного планування позначились на кримінальному праві у вигляді розширення видів і вдосконалення тлумачень злочинів першої категорії, що регулювали відносини «держава-населення», та посиленні каральних заходів.

Аналіз наявних джерел з фондів Державного архіву Херсонської області дає можливість знайти відповідь на низку питань, що висвітлюються неоднозначно, зокрема щодо свавілля і жорстокості працівників міліції в той період. Виявлені нами документи свідчать, що такі випадки мали місце, але вони не були наслідками виконання злочинних наказів, а навпаки, стали результатом зловживання своїми службовими повноваженнями на місцях. Так, у своєму наказі № 2 від 3 лютого 1920 р., начальник Херсонської повітової міліції О.М. Козуєк наголошував: «Приказываю начальникам милиции районов и подрайонов принять меры к недопущению и самочинных арестов и обысков без ордеров соответствующих учреждений. За всякне самочинные действия к кому бы то ни было виновные будут предаваться революционному суду» [3, арк. 2].

В наказі № 41 від 5.04.1920 р., що його підписав уже новий начальник Херсонської повітової міліції І. Сербов, читаємо: «Мною замечено, что

поступившие арестованные из районов уезда, носят следы побоев. Ставя на вид всем начальникам районов и их подчиненных предупреждаю, что подобные явления не должны совершаться, так как советская милиция всегда должна стоять на страже порядка и законности» [4, арк. 41].

Подібні документи, підписані начальниками міліції різного рівня з'являлись і пізніше. Наприклад, у відповідь на виконання наказу Головного управління робітничо-селянської міліції УСРР від 9.04.1920 р., начальник Херсонської повітової міліції 13.05.1920 р. видав свій, в якому читаємо: «За последнее время со стороны граждан УССР неоднократно поступало и жалобы на незаконные действия милиции, выражающихся во взяточничестве, насилиях и грубости и тому подобных действиях. Одним словом во всем том, чем славилась царская полиция. К сожалению, все эти обвинения не лишены основания. Последнее объясняется тем, что в ряды Р.К. милиции проникли преступные, контрреволюционные элементы, имеющие цель скомпроментировать Советскую власть в глазах трудящихся» [4, арк. 75]. Далі в наказі наголошувалось, що всі міліціонери, які зловживають своїм службовим становищем, будуть звільнені і віддані до Реввійськтрибуналу. Говорилось також про необхідність активізації культурно-масової роботи для підвищення свідомості співробітників. Крім того було наказано при в ході до всіх губернських та повітових відділів міліції установити спеціальні скриньки для скарг громадян і раз у два дні ці заяви реєструвати і розглядати. Передбачалось, що відповіді на ці звернення буде надано через місцеву пресу [4, арк. 75].

Як бачимо, керівництво міліції намагалось використовувати різноманітні методи для припинення зловживань, хоча не всі їх можна вважати ефективними. Так, в умовах, коли 2/3 населення не вмiли читати і писати, спілкуватись з органами правопорядку за допомогою письмових заяв і преси могли не всі бажачі.

Відповідна реакція на свавілля своїх підлеглих простежується і з боку начальника губернської міліції: «Мне известно, что чины милиции позволяют

себе избивать арестованных при их задержании и вообще позволяют себе всевозможные насилия над беззащитными, чем уподобляются царской полицейщине. Приказываю немедленно прекратить преступные деяния, в противном случае виновные будут караться высшей мерой наказания, а начальники милиции, в введении которых будут служить подобные субъекты, будут предаваться суду за попустительство» [5, арк. 42].

У 1923 р. із Херсонського повітового управління міліції начальникам районних відділень надійшов циркуляр такого змісту: «Деякі начмілі практикують затримання громадян при канцелярії без відповідного ґрунту і не маючи постанов відповідних органів ... З'ясовую, що затримка «при канцелярії» це є «позбавлення вільності», як подія без відповідного ґрунту передбачає на ст. 112 карного кодексу» [6, арк. 34]. В цьому ж році подібний циркуляр був розісланий на місця з окружної прокуратури: «Во имя законности и целесообразности органов дознания: а) не принимать мер в отношении обысков и осмотров, которые не вызваны действительной необходимостью; б) задержанию подвергать лишь лиц, против которых имеются основания» [7, арк. 3].

Отже, свавілля і зловживання з боку міліції мали місце через перевищення своїх службових повноважень. При цьому багато чого залежало від особистих моральних якостей конкретних співробітників. Керівництво міліції вело боротьбу з цими негативними явищами різними методами, але повністю ліквідувати їх не вдалось. На жаль, така ситуація залишалась і в наступні роки, та й сьогодні все ще є актуальною проблемою.

Щодо практичної оперативної роботи Херсонської міліції у вказаний період, то основні напрями та пріоритети її діяльності змінювались в залежності від ситуації, що складалась в ті чи інші роки та політичної ситуації в державі. Але головним завданням залишалась боротьба із злочинністю, що набула великого розмаху, дезертирством із армії та самогоноварінням. На початку 20-их років, до запровадження нової економічної політики, місцеві органи влади зобов'язували міліцію виконувати завдання, в основу яких було покладено класовий підхід.

Так, 16 березня 1920 р. Херсонський повітовий ревком доручив начальнику міської міліції влаштувати облави і ретельно перевіряти документи буржуазії. При цьому осіб, що не мали відмітки про реєстрацію, потрібно було відправляти у відділ реєстрації ревкому, а якщо хто буде ухилятися від цього – арештовувати. Давалась вказівка, щоб тих людей, що не з'являться на реєстрацію до 25 березня, арештовувати і відправляти до Миколаєва в табір примусових робіт [8, арк. 47]. Зрозуміло, що законність такого рішення не викликала сумнів у тих, хто був при владі, тобто діяв принцип революційної доцільності.

Яскраво простежується політична складова і в діях міліції. Так, в березні 1920 р. у наказі начальника повітової міліції йшлося про те, спекулянти і колишні денікінські бандити поширюють чутки, що нібито радянські гроші будуть анульовані. Тому всі, хто не буде приймати радянські гроші (які дуже знецінились) має бути негайно арештований, притягнутий до суду і покараний включно до вищої міри [4, арк. 34].

Ще більше несприйняття викликає циркуляр начальника Миколаївської губернської міліції (березень 1921 р.) в якому говорилося, що якщо на базарах буде і надалі буде продовжуватись торгівля рибою, то начальників міських і повітових відділів міліції віддадуть до ревтрибуналу за сприяння спекуляції [9, арк. 4]. Торгівля рибою на той час, коли не вистачало продуктів харчування, багатьох людей Херсонщини врятувала від голодної смерті. Адже рибою заміняли хліб. Одні її продавали, інші споживали. Нагадаємо, що в березні 1921 р. більшовицьке керівництво прийняло рішення про перехід до НЕПу, а тому попередні подібні рішення були відмінені вищими органами влади як такі, що суперечать новому курсу. Але факти свідчать, що принципи «воєнного комунізму» продовжували діяти. Та не дивлячись на такі негативні явища, що були обумовлені політичною ситуацією, міліція вела боротьбу із злочинністю, захищаючи життя і майно громадян від бандитів і грабіжників, які вміло використовували сприятливі обставини. Наведемо деякі приклади такої діяльності, використовуючи матеріали згаданого музею та інші джерела.

В грудні 1922 р. до карного розшуку Херсона надійшли повідомлення, про те, що в одному із приватних будинків в районі «Млинів» переховуються ватажки злочинних груп Калігорський і Чалий. Для їх затримання була створена оперативна група, до складу якої ввійшов і молодий співробітник В. Файтилевич. Коли злочинці зрозуміли, що будинок оточено, вони відкрили стрілянину і спробували втекти. Тоді на шляху бандитів став В. Файтилевич, але був вбитий кулею із обріза [10].

Саме в той час наполегливо прагнув стати міліціонером 16-річний юнак Василь Бегма. Йому довго відмовляли в зв'язку з неповноліттям, але потім все ж зарахували на посаду помічника кулеметника. В наступні роки Василь Бегма очолив комсомольську організацію Херсонського заводу, який в майбутньому довгий час носив ім'я Г.І. Петровського. В роки Великої Вітчизняної війни Василь Андрійович Бегма – секретар Ровенського підпільного обкому партії, генерал-майор, нагороджений чотирма орденами Леніна, а пізніше депутат Верховної Ради СРСР. В своїй книзі «Шлях нескорених» він з вдячністю згадував своїх старших товаришів з Херсонської міліції – командира взводу Білого І.Т., Литвиненка Д.М., Михайлова П.В., Сома В.К., а особливо – командира кінного загону Лебедева П.В., з яким листувався в повоєнні роки.

В 20-і роки минулого століття херсонцям було добре знайоме прізвище Синьозерський, Костянтин Петрович. В період розгулу злочинності, що припав на той час, ця мужня людина зробила дуже багато для захисту життя громадян, про що переконливо свідчать музейні матеріали. З осені 1924 р. К.П. Синьозерський очолював карний розшук Херсонської окружної міліції. Серед тих співробітників, що не шкодували себе у боротьбі зі злочинністю, він в своїх спогадах називає О. Лукіна і Розова. Олександр Олександрович Лукін потім був переведений до Херсонської ЧК, а в роки Великої Вітчизняної війни очолював партизанську розвідку на Рівненщині, був командиром і наставником легендарного розвідника М. Кузнецова. Про свою діяльність в Херсоні він написав (в співавторстві) цікаву книгу «Співробітник ЧК», яка користувалась

популярністю серед читачів в 60-і – 70-і роки вже минулого століття. Потім з'явився кінофільм з тією ж назвою. Як бачимо, в рядах Херсонської міліції починали свою діяльність багато визначних людей, що стали відомі далеко за межами України.

Але зупинимось більш детально на діяльності тих, чиї імена і героїчні вчинки маловідомі до цього часу. Як свідчать документальні джерела, на початку 1927 р. в Херсоні частішало збройні напади і грабунки. Під час одного з них загинув лікар місцевої поліклініки. Співробітники міліції дізнались, що ці злочини здійснює небезпечний бандит на прізвище Сенька Кучерявий. Коли до місця, де виявили злочинця прибула опергрупа, той вихопив револьвер і почав стріляти. Тоді міліціонер Головка здійснив влучний постріл і вбив бандита, позбавивши мешканців міста від реальної небезпеки.

У 1928 р. на території Чаплинського, Скадовського та Цюрупинського районів діяла банда злочинців, озброєних вогнепальною зброєю, в кількості 8 осіб. Її базуванням стало селище Каланчак, а очолював зграю відомий своєю жорстокістю злочинець Іван Білобров. Бандити здійснювали збройні напади на селян та жителів містечок. Тоді співробітники Чаплинського районного відділу міліції провели успішну спецоперацію, в результаті якої всі злочинці були заарештовані, а мирні громадяни врятовані від терору [11, арк. 254]. На жаль, в архівних джерелах не вказано прізвища співробітників, задіяних в цій справі. Натомість матеріали музею зберегли конкретні факти та імена інших справ. Так, в травні 1929 р. співробітник Скадовського райвідділу міліції І.Н. Саксаганський на окраїні села Челбаси, разом з трьома міліціонерами вступив в бій із двома озброєними злочинцями, які в результаті були знешкоджені. За відвагу і вміння І.Н. Саксаганський, а також міліціонери Пилипець, Карафельд і Миронов були відзначені заохоченням відповідно до наказу начальника окружної міліції.

В цей же час міліціонер із Чаплинки І.Д. Кулик, затримав двох збройних злочинців, виявивши при цьому високі професійні якості й хоробрість, за що теж був відзначений в наказі керівництва.

І такі приклади відваги співробітників міліції у боротьбі із злочинністю в ті роки зустрічаються часто.

В лютому 1929 р. в Херсонському міському театрі ім. А.В. Луначарського відбулись урочисті збори, присвячені 10-річчю робітничо-селянської міліції України. На ньому Херсонська окружна міліція була нагороджена Червоним Прапором Окружного виконавчого комітету Херсонської Окружної ради робітничих і селянських депутатів.

Більш повному розумінню тодішньої ситуації і почуттів співробітників міліції сприяють вірші невідомого міліцейського поета, опублікованого в Херсонській газеті «Рабочий» 5 лютого 1927 р.:

На окраине где-то в городе,
На посту я в отрепьях стоял
И разут и раздет в дни ненастные,
Я от стужи жестокой дрожал.
Было трудно мне время первое,
Холод, голод терпел и молчал
Хлеб гороховый по полфунтика
Я за службу свою получал.
И с револьвером или с винтовкой,
Часто не было в них и пули одной,
Устремлялись мы на налетчиков
Как в последний смертельный бой! [12].

Підсумовуючи сказане зауважимо, що в даній статі здійснено спробу неупереджено, з сучасних позицій, на основі достовірних джерел, здійснити історичну реконструкцію деяких сторінок діяльності Херсонської міліції в дуже складний період її становлення. Для об'єктивної і всебічної оцінки цієї важливої структури державного апарату та вчинків окремих осіб необхідно добре розуміти особливості досліджуваного часового відрізка, коли далеко не завжди людина могла реалізувати свої навіть найкращі наміри, так обставини

виявлялись сильніші за її наміри і можливості. Та попри всі труднощі як об'єктивного і суб'єктивного характеру, міліція виконувала функції правоохоронного органу, без якого не може обійтись жодна влада, незалежно від її класової суті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. Р. – 1887 : Оперативні та політичні зведення начальника тилу, Херсонської повітової міліції та надзвичайної комісії про стан у повіті, боротьбу з бандитизмом.– Оп. 3. – Спр. 173.
2. Про організацію радянської робітничо-селянської міліції УРСР Інструкція НКВС УРСР від 25 березня 1919 року // П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв. Історія міліції у документах і матеріалах. – К. : Генеза, 1999. – Т. 1. : 1917 – 1925 рр. – С. 108–119.
3. ДАХО. – Ф. Р. – 363. Управління Дніпровської повітової радянської робітничо-селянської міліції. – Оп. 1. – Спр. 39.
4. ДАХО. – Ф. Р. – 407. Управління Херсонської повітової радянської робітничо-селянської міліції. – Оп. 1. – Спр. 9.
5. ДАХО. – Ф. Р. – 407. – Оп. 3. – Спр. 2.
6. ДАХО. – Ф. Р. – 409. – Оп. 1. – Спр. 12.
7. ДАХО. – Ф. Р. – 409. – Оп. 1. – Спр. 16.
8. ДАХО. – Ф. Р. – 408. – Оп. 1. – Спр. 2.
9. ДАХО. – Ф. Р. – 407. – Оп. 1. – Спр. 2.
10. Херсонский коммуналь. – 1922, 22 грудня.
11. ДАХО. – Ф. Р. – 408. – Оп. 2. – Спр. 81.
12. Рабочий. – 1927, 5 февраля.

Автор статті досліджує основні напрямки і форми діяльності міліції Херсонщини в 20-е роки ХХ століття, показує її успіхи і проблеми в боротьбі з преступністю.

Актуальность данной проблемы определяется необходимостью объективного изучения малоизвестных страниц отечественной региональной истории, так и сложностью общественно-политической ситуации в Украине. Поэтому закономерно, что вопросы, связанные с деятельностью правоохранительных органов вызывают большой интерес как в широкой среде, так и среди специалистов.

Основой источниковедческой базы исследования являются документы из фондов Государственного архива Херсонской области, материалы периодических изданий и музея областного управления внутренних дел. Это дало возможность определить главные приоритеты в деятельности милиции, выявить имена и фамилии конкретных участников событий, показать их героизм, проявленный в экстремальных ситуациях.

Много внимания уделено такой сложной проблеме как проявления произвола и жестокость со стороны сотрудников милиции. Автор на основании фактического материала пытается дать объективный ответ на этот вопрос с позиций современного видения прошлого. Изучение и анализ приобретенного в те годы опыта имеет не только познавательное, но и практическое значение для совершенствования работы правоохранительных органов в современных условиях.

Ключевые слова: законодательство, милиция, преступность, бандитизм, арест, документы.

The author examines key trends and forms of police work in Kherson 20 years of the twentieth century, shows her successes and challenges in the fight against crime.

The urgency of this problem is determined by the need of objective study of the little-known pages of Russian regional history and the complexity of the socio-political situation in Ukraine. It is logical that the issues related to the activities of law enforcement agencies are of great interest both in the wider environment, and among professionals.

The basis of the study are researches of sources documents from the State Archives of the Kherson region, materials periodicals and museum district police. This made it possible to identify the main priorities in the activities of the police, to identify specific names of participants in the events, show their heroism in extreme situations.

Much attention is paid to such a complex problem as the manifestation of tyranny and brutality by the police. Author on the basis of factual material is trying to give an objective answer to this question from the standpoint of a modern vision of the past. Study and analysis of the acquired experience in those years has not only cognitive, but also practical value for improving law enforcement in modern conditions.

Key words: law, police, crime, gangsterism, arrest, documents.

УДК 94(477,72)«1941-1944»

*Геннадій Цибуленко**

**СИСТЕМА НАТУРАЛЬНОГО ОПОДАТКУВАННЯ НА ХЕРСОНЩИНІ В
УМОВАХ ОКУПАЦІЇ 1941–1944 РР.**

У статті розкривається процес впровадження та реалізації натурального оподаткування на території Херсонщини в умовах окупації 1941-1944 рр. Показано механізми оподаткування та їх спрямованість.

Ключові слова: *натуральний податок, приватне господарство, худоба, м'ясо, молоко, яйця.*

Ефективна система оподаткування в усі часи та в усіх державах була одним із ключових форматів організації економічного життя. Вивчення досвіду дії різних податкових систем є вагомим внеском у пошук максимально ефективного знаряддя подолання соціальних перешкод і сприяння економічного піднесення. Для сучасної історичної науки актуальним є всебічне дослідження системи оподаткування тоталітарних режимів, котрі діяли на теренах України. Особливої уваги заслуговує менш досліджена податкова система, що діяла в умовах нацистської окупації. Вивчення її дозволить виокремити загальні та особливі риси цих режимів та зрозуміти причини ефективності окупаційного режиму в економічній політиці в умовах війни.

Нами пропонується розглянути один з елементів податкової системи – натуральний податок на приватні господарства сільського населення, що був специфічною системою обов'язкових продаж державі сільгосппродукції. У зв'язку з цим ставиться завдання розглянути процес запровадження натурального податку, його структуру і форми та механізми реалізації.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Херсонської області, що в часи окупації адміністративно входила основним масивом до складу генеральних округів «Миколаїв» і «Крим» та невеличкою північно-східною часткою до генерального округу «Дніпропетровськ» [18, с. 289-290].

* Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету

Територія довгий час перебувала в умовах окупації, що дозволяє виявити основні тенденції розвитку та механізми натуральної податкової системи.

Означена тематика останнім часом знайшла своє відображення в історичних розвідках Г.В. Цибуленка, Л.О. Цибуленко, А.І. Микитюка [17, с. 211]. У них подавались окремі факти використання системи натурального податку на теренах Херсонщини в окупаційний період.

Джерельну базу дослідження становлять матеріали з фонду Державного архіву Херсонської області, а саме фонд р-1520: сільські управи. В цих матеріалах відбито широкий спектр життя окупованого населення Херсонщини [16]. Значний обсяг цих матеріалів становлять документи сільських управ та різних господарсько-адміністративних районних органів, що відображають процес налагодження, модернізації та реалізації натурального оподаткування.

Хронологічні межі охоплюють період з вересня 1941 р. по березень 1944 р., коли на теренах Херсонщини діяли окупаційні структури.

Окупувавши територію сучасної Херсонщини, і запроваджуючи, по мірі просування на схід, органи цивільно-господарської адміністрації, нацистська влада розгорнула широкомасштабне реформування систем землеволодіння та землекористування. Запровадивши нову модель організації сільськогосподарського виробництва через державні та громадські господарства, приватновласницькі присадибні ділянки, хуторські господарства одноосібників та систему оренди (див. детал. [18, с. 304-310]) нова влада впроваджувала систему державної закупівлі сільгосптоварів. Для приватного власника в аграрному секторі економіки було впроваджено натуральний податок, сутність якого полягала у системі обов'язкового продажу частини врожаю державі за право приватновласницької господарської ініціативи.

Ставлячи головним завданням для нових територій поставку до армії та до Німеччині сільгосппродукції окупаційні органи розпочали роботу щодо

створення системи вилучення продуктів. Першим кроком стала робота щодо взяття на облік усіх наявних ресурсів.

З окупацією Правобережної Херсонщини на 31 грудня 1941 р. районні українські національні ради пропонували провести перепис тварин і птиці в усіх господарствах особистого користування – колгоспників, робітників та службовців. Для цього в кожному селищі пропонувалось створити комісію з трьох осіб. У великих населених пунктах, де вважалось, що комісія за день не впорається з переписом, пропонувалось збільшити склад комісії. До комісій повинні були входити: представник ради, спеціаліст у галузі тваринництва, технічний працівник або письменний громадянин (вчитель або ін.). Наголошувалось, що при перепису комісія повинна дотримуватись вимог групування тварин по статево-віковим ознакам. Результати перепису у відповідних формах повинні були надаватися райземуправлінням не пізніше 3 січня 1942 р. [1, арк. 172].

На Лівобережжі в середині січня 1942 р. районні земельні управи за розпорядженням Німецького командування розіслали всім сільським управам пропозицію зробити точний перепис усіх тварин станом на 15 січня. Переписом планувалось охопити велику рогату худобу, овець, свиней, коней, птицю, кролів тощо. Для проведення цієї роботи рекомендувалось мобілізувати рахівників колгоспів та добре грамотних переписувачів. Перепис вимагалось провести протягом 15-16 січня. Відомості по перепису в приватному секторі повинні були підписуватись керівником та рахівником або старостою та секретарем сільської управи. Здати результати перепису вимагалось до райземуправ 17 січня [4, арк. 177]. У цих переписах дуже ретельно виписувались статево-вікові ознаки. Велику рогату худобу розбивали по категоріям: бугаї-виробники, корови, нетелі, молодняк від 6 міс. до 2 років, телята до 6 міс.; малу рогату худобу по категоріям: барани-виробники, вівцематки, ярки, валухи (кастровані барани), ягнята, кози; свиней по категоріям: хряки-виробники, свиноматка, свиноматки

опоросні відгодовані понад 8 міс., підсвинки, поросята. Такі відомості повинні були надаватись щомісяця [1, арк. 176].

Ретельно описувався і виробничий потенціал рослинного виробництва. Обрахуванню підлягали всі насадження в господарстві в незалежності від їх чисельності. До сільгоспкомендатур та райземуправ необхідно було надати результати обліку присадибних та орендних ділянок. Потрібно було вказувати загальну площу, дані про кількість плодоносних дерев та ймовірний врожай з дерева у кілограмах. Також треба було вказувати кількість господарств з кількістю плодоносних дерев менше 5 штук. По виноградникам і насадженням полуниці вимагалось вказувати кількість господарств, що мають менше 50 кущів, загальну врожайність з гектару, а по виноградникам ще й з кожного куща окремо [7, арк. 26].

Прихід нової влади і підготовка до тотального перепису худоби викликали побоювання населення, яке почало, як в радянську колективізацію, її вирізати. Щоб уникнути винищення поголів'я нова влада розпочала впровадження заходів на призупинення незаконного масового вирізання худоби. Вже 7 листопада 1941 р. райради запроваджують заборону на забій тварин. Для цього вимагалось «начальникам колгоспів» (майбутніх громадських господарств) довести до пастухів інформацію про посилення пильнування за худобою і заборону її різати. Особливо вимагалось стежити за тим, щоб худобу не перегодовували, що призводило до її загибелі. За порушення цих вимог на пастухів покладалась персональна відповідальність. Дозвіл на забій худоби був можливий тільки з дозволу ветлікаря. Все м'ясо від забитої худоби необхідно було здати до районних установ [14, арк. 36].

Проте населення продовжувало різати худобу формально користуючись новими вимогами. Так, наприклад, в актах про загибель корів причиною смерті визнавались перегодовування зерном або удавлення качаном капусти [14, арк. 68, 71]. Тому у грудні 1941 р. райуправи на підставі розпорядження воєнної комендатури німецького командування вдруге доводили до відома населення

про категоричну заборону різати худобу. На цей раз формою покарання визначався розстріл [8, арк. 24]. Проте, такі радикальні форми не лякали населення і незаконне вирізання худоби продовжувалось. У січні 1942 р. у поселеннях Прогноївської сільуправи селяни прикривали забій худоби і свиней актами на дорізання та загибель, складеними без представників сільуправи та міліції. Тому Голопристанська райуправа направила до Прогноїв районного ветлікаря для встановлення фактів масового дорізу свиней [8, арк. 68].

Під ніж йшов навіть молодняк (телята, ягнята, поросята), що загрожувало відтворенню поголів'я регіону. Саме тому в березні 1942 р. було категорично заборонено за будь-яких умов різати молодняк. Виняток робили для ягнят породи каракулів, які були не потрібні чи непридатні для розмноження [15, арк. 50].

У цілому окупаційній владі вдалось зупинити цю руйнівну тенденцію. Було чітко організовано систему контролю за забоем у приватному секторі тварин і птиці, за якою акти складались у повній відповідності до вимог. Так, вибраковка двох півнів, непридатних до запліднення, та курки, непридатної до яйце здачі, затверджувалась зоотехніком агроконтори, дільничним зоотехніком та птичницею [11, арк. 32].

Подальшим кроком стало запровадження системи обкладання приватних господарств натуральним податком. Однією зі сфер стали натуральні податки на різні галузі рослинництва. Потреба у картоплі, городині та фруктах у січні 1942 р. призвела до вимоги стимулювати це виробництво. Господарів зобов'язували присадибні ділянки засвоювати максимально під картоплю і різну городину. Фруктові дерева вимагалось пильно доглядати та насаджувати нові. Наголошувалось, що присадибна площа, що не буде використана за цим призначенням, буде вилучатися [2, арк. 97; 15, арк. 50]. До того ж, кожний двір повинен був здати з врожаю за 1942 р. відповідно плану 200 кг картоплі [1, арк. 138; 4, арк. 87].

Влітку 1942 р. розпочинається кампанія щодо організації здачі державі ягід і фруктів. Сільським старостам наказувалось довести до всіх дворів, що мають насадження полуниці план здачі за нормою 10 кг із сотки. Вимагалось також зробити повний обсяг усіх полуничних плантацій. Приховування наявної плантації і невиконання плану здачі розцінювалось як невиконання державних зобов'язань. Для стимуляції полуничної справи продукцію пропонувалось здавати до райторгів по ціні 4 крб. за кілограм. Було також запроваджено у 1942 р. і норми здачі виключно з плодоносних фруктових дерев: з яблуні, вишні, груші по 5 кг, сливи – 2 кг. [5, арк. 17, 144].

Встановлювались і норми натурального податку польових засівів особистого користування населення. Для членів і не членів громадських господарств норми здачі визначались за ступенем трудової участі у господарстві. Норма натуральної здачі зерна і картоплі з двору обчислювалась у карбованцях з 1 га посіву по державних цінах на одного працездатного в залежності від кількості трудоднів зароблених на 1 вересня 1942 р.

Таблиця

Норма натуральної здачі зерна і картоплі у грошовому еквіваленті

[5, арк. 167]

Члени громадських господарств	Не члени громадських господарств	Крб.
Трудодні		1 га
більше 100	більше 50	50
від 66 до 100	від 36 до 50	75
від 36 до 66	від 16 до 36	100
від 15 до 35	від 5 до 15	115
менше 15	менше 5	130

З таблиці видно чітку тенденцію заохочення активно працювати в громадських господарствах, що зменшувало обсяг натурального податку і

збільшувало обсяги вирощеної сільгосппродукції для власного споживання й продажу.

Крім того, враховувався і фактор соціального захисту. Сім'ям вдів, пристарілих та інвалідів надавалась знижка в розмірі від 25% до 40% від суми нарахованої натуральної здачі. Розмір знижки у кожному окремому випадку встановлював сільський староста з послідуєчим затвердженням у сільськогосподарській комендатурі. Робітникам та службовцям, які постійно працювали на підприємствах та в установах, встановлювалась мінімальна норма здачі зерна та картоплина у 50 крб. з 1 га посіву. Натуральні здачі вносилися повністю до 15 листопада [5, арк. 167].

Запроваджувалась на 1942 р. і система натурального податку для орендованих земель. На території Скадовської райуправи Олешківського округу генерального округу Крим за всі посіви, що здійснювались індивідуально громадянами на землях громадських господарств, взятих в оренду, сплачувалась на користь держави натуроплата у розмірі 2/3 врожаю. 1/3 і вся солома залишалась власністю господаря. Не підлягали оплаті посіви, вирощені на закріплених присадибних ділянках та на городах до 0,5 га безсадибних господарств селян, які отримали землю у тимчасове користування.

Порядок сплати за оренду встановлювався наступний:

- сільські управи створювали спеціальну комісію у складі старости сільуправи, старости громади, в якій було здано землю в оренду, і агротехніка означеної громади для визначення врожайності ділянки;
- комісія працювала під керівництвом дільничного агроному, який і затверджував акт по визначенню розмірів врожаю;
- комісія оглядала всі посіви і визначала розміри натуроплати по кожній засіяній культурі, виходячи з квоти держпоставок;
- отриманий в громадському господарстві індивідуальним господарем на засадах взаємоповернення посівний матеріал повертався з власної частки

врожаю. У випадку нестачі на покриття боргу вона покривалася грошима по закупівельним цінам;

- здачі підлягали: ячмінь, овес, просо, кукурудза, сояшник, гірчиця, картопля.

- з баштанових і городніх культур по закупівельним цінам нараховувався обсяг здачі, що покривався однією із перерахованих до здачі культур.

- громадяни, які мали посіви картоплі на орендних і присадибних ділянках, повинні були зберігати у себе врожай до дозволу на здачу державі у обсязі з розрахунку 1 тонна з 1 га [13, арк. 105-105 зв.].

Із березня 1943 року Скадовською райуправою було впроваджено нову регламентацію натурального податку з приватних господарств. З гектару присадибної ділянки і з тимчасово наділеної землі до одного гектару весь врожай вважався власністю господаря. Земля, що засівалась зверх гектару присадибної ділянки, вважалась орендною. З орендної землі 2/3 врожаю після обмолоту обов'язково здавалось в громаду. Розрахунок з господарем за здане зерно здійснювала громада [12, арк. 36]. По Олешківській райуправі термін оренди у 1943 р. визначалася на один сезон і становив 30 % врожаю засіяної культури. Для визначення врожайності посівів теж створювались комісії за участю агрономів [3, арк. 385].

Активно організовувалась на Херсонщині окупаційними органами і натуральна здача в сфері тваринництва. Для чого регламентувались норми і створювалась система заохочення.

З січня 1942 р. на Лівобережній Херсонщині за розпорядженням воєнної комендатури німецького командування збройними силами було виявлено не взятих до цього і взято на облік свиней. Всі виявлені необліковані свині підлягали здачі до контори заготхудоби. Вага свиней повинна була становити не менше 80 кг.

Також на місцеві органи покладался обов'язок розібратись з громадянами, які надалі не могли продовжувати вигодовування свиней через брак кормів.

Вони отримали право, за власним бажанням, за готівку здати свиней до контори Заготхудоба. Вага таких свиней повинна була бути не менше 70 кг. Для збереження можливості мати власні м'ясні продукти таким громадяни дозволялось викупити по одній вівці для забою [8, арк. 69].

Згідно вказівок Держкомісара України від 3 жовтня 1942 р. про забій худоби [2, арк. 7] та розпоряджень Ортскомендатур 25 жовтня по регіону населенню було дозволено різати свиней для власного споживання на нових умовах:

- для одержання дозволу на право забою свині треба було здати до контори Заготхудоби на потреби Німецької армії свиню вагою не менше 90 кг. Під здачу не потрапляли свині, що раніше були заброньовані для Німецької армії;

- здача до контори Заготхудоби корови або бичка права на забій свині не давало;

- дозвіл на забій свині видаватиметься окремим господарям Райуправою тільки за умови наявності квитанції контори Заготхудоби про здачу свині на потреби Німецької армії вагою не менше 90 кг.

За порушення цих правил обіцялись суворі покарання [6, арк. 120].

З середини 1942 р. по округах генерального округу Миколаїв повністю відмінявся забій худоби для власних потреб. Було запроваджено право вирощувати і забивати свиней для власного споживання та продажу. Діяли наступні вимоги. За умови вирощування однієї свині для дерздачі або здавши для потреб армії, господарство мало право вирощувати одну свиню для себе. У разі відсутності другої свині у власника він може скористатись правом забити кабана вагою до 100 кг на обох з другим власником. За умов нестачі кормів дозволялось об'єднання двох господарств для вирощування свині на власні потреби. Вага свині, що підлягала здачі не повинна бути меншою 75 кг. (за іншими даними 80 кг.) Вага свині для власного вжитку не більше 100 кг. За умови перевищення норми лишки теж підлягали здачі у натурподаток. При здачі більшої кількості свиней за кожну додатково до норми власного споживання

додавалось 10 кг. Для тих хто здавав кабана або свиню на відгодівельний пункт «Фонду для армії» надавалось право забивати одного кабана вагою 100-110 кг на трьох власників. Облік і контроль за проведенням забою покладался на старост. Ті хто забивав свиней незаконно позбавлявся права на забій для власних потреб другої свині крім випадків коли м'ясо було здано на потреби армії чи у нього є можливості забезпечити державну м'ясоздачу [1, арк. 142; 2, арк. 96]. Якщо порушення не перекривалось на порушника накладалась найсуворіше покарання і повна заборона забою свиней для власних потреб протягом найближчих 3-х років [15, арк. 51].

Наростання на початку 1943 р. потреб Німеччини у продуктах харчування змусив підсилити систему заохочень щодо вирощування свиней у приватних господарствах. Вартість зданої свинини коливалась у межах 2-2,6 крб. за кілограм [9, арк. 39]. При здачі свині для забезпечення потреб армії вагою не менше 90 кг власнику, крім права на забій однієї свині, обіцялось отримання премії у вигляді наряду на купівлю: 1 кг цукру, 1 кг солі, 0,25 літри горілки і 10 коробок сірників. За здану другу свині господар міг бути наділений районним сільгоспкерівником 0,25 га землі для власного використання за умови його доброї роботи у весняну посівну компанію. При порушенні суворої заборони забою худоби порушникам погрожували штрафом і можливістю втрати садиби і двору [2, арк. 7, 13].

Активно створювалась система і натурального податку з великої рогатої худоби. Тут робота велась по двох напрямках – здача м'яса і молока.

З січня 1942 р. розпочинається планомірна здача худоби для потреб армії. Від господарств вимагають здачу рогатої худоби: корів вагою вище 300 кг середньої вгодованості та овець вище 30 кг. [1, арк. 168]. До контори Заготхудоба здавались різні категорії великої рогатої худоби і молодняку 1940-1941 року народження. Дозволялось для збереження тельних корів обмінювати їх на ялових м'ясних корів. Вага великої рогатої худоби повинна була бути не менше 180 кг. Невиконання здачі худоби у вказані терміни тягнуло за собою

покарання за законами воєнного часу. Для реалізації м'ясоздаті спеціальні комісії громад приймали рішення про примусове вилучення корів у обраних господарств [8, арк. 70, 80].

Для стимуляції відгодовування худоби вводились диференційовані ціни за здану худобу яка за вагою і відгодованістю поділялась на 4 категорії. В залежності від вгодованості худоба категорії Д (вагою до 180 кг) приймалась по ціні 0,7 крб. за кілограм, категорії С – 0,9 крб. за кілограм, В – 12 крб. за кілограм, А – 1,6 крб. за кілограм [9, арк. 8-8 зв., 18].

Гостра потреба у м'ясо-молочних продуктах примушувала місцеві органи влади постійно відстежувати динаміку і стан поголів'я. З серпня 1942 р. розпочинається проведення нового переобліку великої рогатої худоби. Кількісні данні вимагались по наступним категоріям: господарства, що мають худобу, дійних корів, нетелів 1940 року народження, телиць 1941 року народження, бичків 1941 року народження. Необхідно також було надавати інформацію про господарства, що мали дві корови, або корову і телицю 1940-1941 року народження, що не мали худобу і про ті, що здали в худобу у м'ясопоставки [1, арк. 79].

Для нарощування виробництва вводилась заборона на здачу корів в другій половині тільності та з високим добовим надоем молока. До забою приймались виключно ялові телиці, корови браковані (оформлені актами) бички та ті корови, що знаходились в 3-4 місяці тільності або з добовим удоєм молока обсягом 1,5-2 літри [9, арк. 91].

Навчене гірким досвідом радянської влади, відчуваючи нещільність контролю та за наявності можливості торгівлі населення прагнуло приховувати наявність худоби. З приводу цього нова влада на межі 1942-1943 рр. провела перевірку щодо виявлення незареєстрованої худоби. По результатам перевірки було прийнято рішення щодо конфіскації незареєстрованої худоби у 10% господарств [2, арк. 22, 28].

У цілому населення досить активно виконувало м'ясний натуральний податок. Так господарства Борозенської сільської управи (Великоолександрівський район), що нараховувала 2.195 осіб здали великої рогатої худоби та свиней у 1942 р. 57.145 кг. на суму 79.387,6 крб., за перше півріччя 1943 р. 12.973 кг. на суму 20.573,2 крб. [1, арк. 115; 9, арк. 4-156].

З моменту окупації Херсонської області активно налагоджувалась і системи збору молока з приватних господарств (присадибні господарства членів громадських господарств, службовців та робітників). У листопаді 1941 р. значно впали обсяги молока, що здавалося власниками. Першим кроком нової влади щодо виготовлення молокопродуктів стала вимога здавати на маслозаводи 50 % молока [14, арк. 36]. Вже на січень норма здачі молока на удійну корову у домогосподарствах встановлювалась у розмірі 35 л. Для злісних порушників молокоздачі у 1941 р. запроваджувалась штрафна надбавка у розмірі 20 л з корови. Невиконання цих вимог влада розглядала як саботаж постачання Німецької армії.

У квітну було запроваджена нові принципи здачі молока державі. Існуюча до цього часу обов'язкова норма у розмірі 35 літрів з корови на місяць (420 л на рік) скасовувалась і замінювалась обов'язковою річною нормою здачі молоко державі у обсязі 360 л. за умови жирності 3,8%. Зверх річної норми з кожної корови здавалось по 5 л молока на місяць у фонд старости для харчування населення. Також зазначалось, що при перевищенні норми здачі власник отримував підвищену оплату в 90 коп. за літр [5, арк. 96, 167].

Для уточнення плану молокоздачі на друге півріччя 1942 р. було проведено перепис дійних корів та зняття з обліку тих, що вибули. З метою визначення норм здачі у травні, згідно розпорядження Миколаївського комісаріату, організується проведення контрольної перевірки удійності корів. Для цього наказувалось в кожному населеному пункті відібрати високоудійних корів, що перебували в особистому користуванні для проведення з 1 по 10 червня контрольних замірів надоїв. Відповідальність за проведення контрольних замірів

покладалась на старост сільуправ та дільничних зоотехніків. Керівництвом пропонувалось організувати роботу наступним чином. Виділити стійла для удою корів і поділити їх на групи по сорок голів та закріпити за кожною свідомого освіченого обліковця. Облік молока вимагалось вести молокомірами, за їх відсутності літровими та півлітровими банками. Для дотримання термінів контрольного випасу худоби і удою, рекомендувалось залучити свідомого пастуха. Порядок проведення удою повинен бути триразовим: ранковий (о 5-6 годині), обідній (о 11-13 годині) і вечірній (о 18-19 годині). На громадян, які ухилились від контрольного удою, або його приховали накладався штраф у розмірі 300 крб. Після замірів списки необхідно було негайно направляти до райземуправ з зазначенням обсягу удою по етапам і в цілому та вказувати дату розтелення корови [1, арк. 99, 113, 171].

У цілому удійність корів була досить різною. По Борозенській сільській управі вона коливалась у межах 10,75/10,25 – 4,25/3,5 літри на день [1, арк. 42].

Норми здачі молока по районах генерального округу Миколаїв з домогосподарств було встановлено у розмірі 350 л первістки та 700 л з дійної корови. Ціна на здане молоко визначалась у обсязі 0,7 крб. за л при жирності у 3,8%. Для населення яке здавало молоко на Березніговатську та Кочубеївську сироварні з метою заохочення видавались довідки на право отримання сироватки по 2 коп. за літр. Населення, яке здавало молоко на Високопільський маслозавод, з тою ж метою, одержувало 40% віяного молока по 15 коп. за літр [15, арк. 62]. Для районів генерального округу Крим норми здачі було визначено у розмірі 400 л від корови першого отелення та 600 л з дійної корови [4, арк. 144].

Враховуючи річну динаміку надоїв, запроваджувалась диференційована система здачі молока. У першому кварталі власник повинен був здати 100 л, у другому – 150 л, у третьому – 250 л і в четвертому – 100 л. Крім того власники корів повинні були здати у розпорядження сільуправ по 45 л від кожної корови.

Для корів, що отелились вводились скорочені норми здачі молока на рік. Для телиць, що отелилися: у першому кварталі норма становила 500 л, у квітні –

450 л, у травні – 400 л, у червні – 350 л., у липні – 300 л, у серпні – 250 л, у вересні – 200 л, у жовтні – 150 л, у листопаді – 100 л, у грудні – 50 л [6, арк. 170].

Для стимулювання виробництва якісного молока органи влади запроваджували різні механізми. По-перше, категорично наголошувалося щодо заборони фальшування якості молока, за що обіцялась конфіскація корів [5, арк. 126]. По-друге, корова, відібрана у господаря, який ухиляється від виконання плану здачі молока, передавалась іншій особі, яка виявляла готовність виконувати план молокоздачі [6, арк. 170]. По-третє, запроваджувалась система бонусів. Так, виконання плану здачі молока за 1 і 2 чверть року надавались 250 пунктів на кожну корову. Для тих хто здавав молоко зверх плану надавалось 10 пунктів за кожний літр молока [10, арк. 66].

У 1943 р. задля покращення складного становища місцевого населення та зменшення труднощів, що виникли у зв'язку з вилученням худоби для забезпечення військових потреб, Державний комісар України вирішив знизити норму молокоздачі до 550 л з кожної корови пересічної жирності 3,8%. З цього обсягу тепер у першому кварталі здавалось 50 л, у другому – 240 л, у третьому – 200 л і в четвертому – 60 л. Дозволялось за умови здачі в одному кварталі молока більше норми враховувати цей лишок у наступний квартал. За умови невиконання квартальної норми здачі молока її можна було виконати у наступному кварталі.

Також було заявлено про доведення до кожного власника корови твердий план молочного податку на 1943 р. Для тих сімей, які через велике вилучення худоби не забезпечені молоком запроваджувалась система надання молока від громадських господарств або груп по суспільному обробітку землі.

Для активізації здачі молока молокозаводам та збірним пунктам дозволялось відпускати по встановленим цінам молоко продукцію здавачам в кількості 50 % від зданого цільного молока [10, арк. 49-49 зв.].

За умов нестачі техніки і використання в польових роботах корів як тягової сили вводились скорочені норми. Так по Олександршадтському району

(колиш. Великоолександрівський – перейменований 1 травня 1942 р. [18, с. 290]) для корів, що використовувались в сільськогосподарських роботах на відміну від стандартної норми здачі молока у 700 л на рік встановлювались зменшені норми: за 50 днів роботи 650 л, за 75 днів – 600 л, за 100 днів – 550 л, за 125 днів – 500 л, за 150 днів – 450 л [10, арк. 57].

Паралельно з молочним податком тваринництво обкладалось і натуральним податком вовною та шкурами. На 1942 р. натурподаток вовною визначався з розрахунку 1 кг з дорослої вівці і по 0,5 кг з молодняку [5, арк. 141]. Районні управи зобов'язували голів сільуправ довести до населення, що має овець вимоги про здачу вовни, що була настрижена у 1942 р. на заготівельні бази та до Райспоживспілок [4, арк. 7, 9]. Для стимуляції здачі шкір та вовни районними органами старостам надавалось право штрафувати порушників у розмірі 100 крб. [15, арк. 39].

Обкладалась натуральним податком і птахівництво. Податок накладався на птицю і яйця. У лютому 1942 р., згідно розпоряджень окружних сільськогосподарських німецьких комендатур, наказувалось негайно здати яйця за нормою по 4 шт. від кожної курки у домогосподарстві, та по 11 яєць з господарства в яких немає птиці [1, арк. 156]. Заборгованість по натуральним податкам курками і яйцями за четвертий квартал 1941 р. повинна була бути погашеною до 1 березня 1942 р. [2, арк. 126]. У другому кварталі план здачі яєць з кожного індивідуального господарства членів громадських господарств визначався у квітні у розмірі 20 шт., у травні – 30 шт., у червні – 25 шт. Робітники і службовці у другому кварталі натуральним податком на яйця не обкладались [4, арк. 88, 91].

Проте, для вдосконалення системи натурального оподаткування птахівництва та збільшення здач у липні 1942 р., за розпорядженням Генерального комісара Миколаїва, проводився протягом одного дня першого серпня перепис птиці за категоріями: старі і молоді кури та півні, качки, гуси, індики. Для проведення перепису формувались комісії з старости села, члена

сільської управи, члена громадського господарства та досвідченого тваринника. Данні перепису необхідно було надати до 6 серпня районним сільськогосподарським керівникам [1, арк. 80; 15, арк. 12].

Прагнучи максимально отримувати з домогосподарств податок птицею і яйцями влада періодично проводила перевірки. В кінці 1942 р. було вибірково перевірено 10% господарств на предмет незареєстрованої птиці, якої було виявлено у значних обсягах [2, арк. 22, 28].

Для заохочення населення місцева влада, згідно наказу Фюрера «Про управління зайнятих Східних областей» від 17 липня 1941 р., визначила достатньо високі закупівельні ціни для населення у розмірі до 2,3 крб. за 10 штук на період від 1 березня до 15 листопада та до 3,1 крб. за 10 штук на період від 16 листопада до 28 лютого, в той час коли ціна на яйця на ринку була встановлена у розмірі до 5 крб. за 10 штук [2, арк. 105]. По Голопристанській райуправі прийом яєць проводився по ціні 4 крб. за 10 шт. При тому, гроші представниками торгівельно-заготівельної контори сплачувались на місці під час здачі яєць [8, арк. 141].

Описавши всі категорії птиць на Херсонщині на підставі наказу Генерального Комісару України, план здачі яєць на 1942 р. для домогосподарств було визначено у розмірі 40 шт. з кожної курки несучки. На 1943 р. ця норма була збільшена до 50 шт. Всі недоїмки за 1942 р. повинні були бути погашеними до 1 травня 1943 р. [2, арк. 8, 93].

Паралельно розпочалась робота по налагодженню інкубаторів для забезпечення населення молодняком. Для цього у лютому в с. Велика-Олександрівка планувалось терміново створити інкубаторну станцію. Приватним господарствам, що мали курей пропонувалось здати по 12 штук яєць. Оплата за здані яйця планувалась видачею курчат в кількості 50% від зданого обсягу яєць з доплатою за виробничі виплати. Проте, справа не налагоджувалась і тому через те, що інкубаторна станція працювала в обмеженому режимі господарям рекомендувалось самостійно розводити молоду

птицю [1, арк. 141; 15, арк. 50]. В середині 1943 р., через нестачу кормів знову питання вигодовування курчат було покладено на приватних господарів.

Проте окупаційні органи на 1943 р. визначили одним з завдань створення умов стабільного розвитку птахівництва для чого планувалось збільшити поголів'я курей вдвоє. Одним з базових майданчиків цієї програми повинні були стати селянські господарства. Для стимуляції цієї роботи визначалась норма здачі до заготівельного пункту курей або молодняк півнів за умови, що кожний півень буде мати вагу не менше 0,8 кг. у обсязі 3,5 кг з господарства. Кожне господарство повинно було мати не менше 5 курей для виконання норми здачі птиці. Поголів'я гусей планувалось збільшити в четверо. Для цього на наступний рік наказувалось залишити половину молодняку для розмноження. Домогосподарствам, що вигодовували і курей і гусей обіцялась пільга при здачі норми гусей курей не здавати. Планувалось також в два рази збільшити поголів'я качок, а за наявності кормів і більше. Розведення індиків в присадибних господарствах взагалі не обмежувалось [2, арк. 103].

На кінець 1943 р. через втрату територій та наявність фронту була розроблена нова програма натурального оподаткування птахівництва в індивідуальних господарствах та стимуляція розведення птиці на період вересень 1943 р. – серпень 1944 р. За розпорядженням Олександрштадського гебітскомісара від 31 липня 1943 р. встановлювалась нова норма здачі яєць у обсязі 260 штук з кожного двору. Ця кількість розподіляється таким чином: вересень 1943 р. – січень 1944 р. – 12 %, лютий – березень – 15 %, квітень – 23 %, травень – 22 %, червень – 13 %, липень серпень – 15 %. За кожні здані 10 яйце планувалось надавати премію у розмірі 5 бонусних пунктів, за 1 кг живої ваги гусей або індиків – 25 пунктів, курей або качок – 20 пунктів. Будь-який продаж чи обмін яєць у дворах, на дорогах та площах, або в інших місцях було заборонено [10, арк. 50, 66].

Підпало під обкладання натуральним податком в домогосподарствах і бджільництво. Здача меду державі ретельно контролювалась. В літку 1942 р. в

власників бджіл виникли проблеми через неспроможність виконати план податку медом і воском у зв'язку з загибеллю частини бджолородин в взимку 1941/1942 рр. та потраплянням до реєстраційних списків зайвих або слабких бджолородин. Для вирішення проблеми було прийнято рішення про проведення додаткової перевірки стану приватних пасік. До прийняття рішення, господар пасіки не звільнявся від виконання попереднього плану [1, арк. 92; 8, арк. 138].

На 1942 р. по генеральному округу Крим норма здачі меду з власників бджіл до 5 родин по 5 кг за кожен бжолородину, за кожен наступну бжолородину по 7 кг. З кожної бжолородини норма здачі воску по 200 гр. [5, арк. 143]. В районах генерального округу Миколаїв система оподаткування була більш диференційованою. За кожні перші два вулики треба було здавати по 5 кг з кожної бджоло родини, 3 по 5 вулик – по 6 кг, з наступних вуликів по 7 кг. Та враховуючи гостру потребу в меді, органи влади збільшили його планову здачу. Для приватних власників пасік, які мали більше 3 бжолородин встановлювалась надбавка у 2 кг для кожної бжолородини. Ціна за зданий мед визначалась у розмірі за 1 кілограм 7,50 крб. за 1 сорт і 6,50 крб. за 2 сорт. Віск теж треба було здавати по 200 гр. з кожного вулика, але тільки з тих де бжолоридини перезимували. За заготівлю меду і воску відповідальність покладалась на завідуючих овочезаготівельними пунктами. Вони повинні були повідомляти районного сільськогосподарського коменданта про кількість прийнятого товару щомісяця [2, арк. 80, 56; 15, арк. 32].

Таким чином ми можемо констатувати, що окупаційна влада вже в ході поглинання території чітко здійснювала організацію системи натурального оподаткування приватного виробника. Було проведено ретельний та диференційований облік всіх складових виробництва домогосподарств. Протягом перших місяців кінця 1941 р. – початку 1942 р. було визначено перші форми натурального податку на земельні наділи, тваринницький та пташиний ресурс.

Першочерговим завданням для нової влади стала боротьба щодо зупинення стихійного вирізання худоби населенням після тотальної реєстрації та

визначення норм податку на худобу. З організацією чіткої фіксації майна та перевірок, запровадження суворої відповідальності та застосування жорстких форм покарання (штрафи, конфіскації, розстріл), місцеві органи влади всерівно періодично стикались з спробами приховування худоби і птиці від оподаткування та невиконання норм натуральних податків.

Паралельно з цим влада активно запроваджувала різні заохочувальні механізми, що забезпечували стимуляцію розвитку та збільшення господарського потенціалу приватних господарств. Для цього використовувались достатньо високі ціни за здану натуральну продукцію, система бонусів за перевищення норм, право на розширення обсягів використання власної продукції та отримання вторинного продукту після переробки, диференційовані норми натурального податку для активних працівників в громадських господарствах, вилучення певних категорій худоби та птиці з під натурального оподаткування та заміна важливих для домогосподарств продуктивних тварин на непродуктивних.

Усвідомлюючи гостру потребу в харчових товарах, органи влади намагались максимально сприяти збільшенню вироблення сільгосппродукції в присадибних господарствах. З цією метою постійно впроваджувались обов'язкові форми натурального податку, що змушували селян розвивати тваринницьку та птахівницьку складові своїх господ. Для полегшення такої роботи влада організувала інкубаторні станції. З іншого боку, важкий стан приватного виробництва в умовах війни, зумовлював впровадження владою певних соціальних та справедливих критеріїв оподаткування. Надавались пільги для працюючих на підприємствах і установах сільських жителів, які вели одноосібні господарства, для родин. З метою збереження позитивної динаміки розвитку поголів'я і збільшення рослинницької продукції влада чітко визначала норми оподаткування в залежності від продуктивних можливостей землі, рослин, тварин і птиці: рівень надоїв, несучість, врожайність, вага, вгодованість,

розподіл за станом вагітності та народження молодняку, участь у господарських роботах в якості тяглової сили, хвороби.

Усі ці заходи сприяли нарощуванню виробництва, навіть за важких умов окупаційного режиму і достатньо високих норм держзобов'язань. На Херсонщині приватні господарства активно нарощували виробництво на присадибних ділянках та орендних землях, забезпечували нарощування поголів'я птахів різних категорій та худоби і свиней, про, що свідчать, попри наявні заборгованості, високі показники виконання задачі державі продукції по натуральному податку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. Р–1520 : Сільські управи Херсонщини (періоду нацистської окупації). – Оп. 1. – Спр. 2 – Розпорядження, обіжники Олександрштадської повітової та районної управ. – 197 арк.

2. ДАХО. – Ф. Р–1520 : Сільські управи Херсонщини (періоду нацистської окупації). – Оп. 1. – Спр. 1 – Накази, обіжники, оголошення гебітскомісара Олександрштадського округу. – 140 арк.

3. ДАХО. – Ф. Р–1520 : Сільські управи Херсонщини (періоду нацистської окупації). – Оп. 1. – Спр. 100 – Постанови, обіжники Олешківської райуправи, сільгоспкомендатури. – 414 арк.

4. ДАХО. – Ф. Р–1520 : Сільські управи Херсонщини (періоду нацистської окупації). – Оп. 1. – Спр. 17 – Накази, постанови, обіжники, відозви Генічеської райуправи, агроконтори. – 210 арк.

5. ДАХО. – Ф. Р–1520 : Сільські управи Херсонщини (періоду нацистської окупації). – Оп. 1. – Спр. 18 – Накази, розпорядження, обіжники Голопристанської райуправи. – 222 арк.

6. ДАХО. – Ф. Р–1520 : Сільські управи Херсонщини (періоду нацистської окупації). – Оп. 1. – Спр. 19 – Розпорядження, постанови, обіжники

Голопристанської райуправи про проведення сільгоспробіт, ремонтних робіт. – 209 арк.

7. ДАХО. – Ф. Р–1520 : Сільські управи Херсонщини (періоду нацистської окупації). – Оп. 1. – Спр. 20 – Розпорядження, обіжники Голопристанської райуправи та листування з нею. – 154 арк.

8. ДАХО. – Ф. Р–1520 : Сільські управи Херсонщини (періоду нацистської окупації). – Оп. 1. – Спр. 24 – Накази, постанови, обіжники Голопристанської райуправи, райземуправи. – 286 арк.

9. ДАХО. – Ф. Р–1520 : Сільські управи Херсонщини (періоду нацистської окупації). – Оп. 1. – Спр. 5 – Документи (накази, відомості, акти, списки) про здачу населенням худоби. (Борозенська сільська управа). – 170 арк.

10. ДАХО. – Ф. Р–1520 : Сільські управи Херсонщини (періоду нацистської окупації). – Оп. 1. – Спр. 6 – Обіжники, оголошення Олександрштадського гебітскомісара та райуправи. – 128 арк.

11. ДАХО. – Ф. Р–1520 : Сільські управи Херсонщини (періоду нацистської окупації). – Оп. 1. – Спр. 71 – Листування з колгоспами, обцинними господарствами.. – 283 арк.

12. ДАХО. – Ф. Р–1520 : Сільські управи Херсонщини (періоду нацистської окупації). – Оп. 1. – Спр. 73 – Накази, розпорядження, обіжники Скадовської райуправа. – 244 арк.

13. ДАХО. – Ф. Р–1520 : Сільські управи Херсонщини (періоду нацистської окупації). – Оп. 1. – Спр. 74 – Розпорядження Верховного коменданта Криму; накази, обіжники Скадовської райуправи, райземуправи. – 186 арк.

14. ДАХО. – Ф. Р–1520 : Сільські управи Херсонщини (періоду нацистської окупації). – Оп. 1. – Спр. 8 – Розпорядження, постанови, обіжники, оголошення Національної Української ради. – 71 арк.

15. ДАХО. – Ф. Р–1520 : Сільські управи Херсонщини (періоду нацистської окупації). – Оп. 1. – Спр. 9 – Накази, розпорядження, вказівки Великоолександрівського гебітскомісара. – 62 арк.

16. Цибуленко Г. В. Окупаційний режим за матеріалами фонду р-1520 – сільські управи державного архіву Херсонської області / Г. В. Цибуленко // Культурологічний вісник : Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Вип. 29. – Запоріжжя : Просвіта, 2012. – С. 15–20.

17. Цибуленко Г. В. Формування нової податкової системи на Херсонщині в умовах окупації 1941–1944 рр. / Г. В. Цибуленко // Scriptorium Nostrum. – 2014. – № 1. – С. 210–225. [Електронний ресурс] : [сайт] / Херсонський державний університет. Наукові збірки. – Режим доступу: sn.kspu.edu.

18. Цибуленко Г. В. Херсонщина в умовах геополітичних трансформацій ХХ ст. / Г. В. Цибуленко // Херсонщина від найдавніших часів до сьогодення / Л. О. Цибуленко [та ін.]. – Херсон : ПП «Вишемирський», 2014. – С. 247–335.

В статье раскрывается процесс введения и реализации натурального налогообложения на территории Херсонщины в условиях оккупации 1941–1944 гг. Показаны механизмы налогообложения и их ориентация.

Ключевые слова: *натуральный налог, частное хозяйство, скот, мясо, молоко, яйца.*

The article reveals the process of implementation and realization of the natural resources' taxation in the area of Kherson under the occupation regime during 1941 till 1944. The natural resources' taxation of rural population's private farms is studied. It was the specific system of compulsory sale of agricultural products to the state. The analysis of materials made possible to identify the main mechanisms of its organization and improving effectiveness. Occupation authorities conducted a total enumeration of livestock, poultry, fixed the size of smallholdings, it also had taken measures to stop the slaughter of livestock and poultry and introduced rules that prevented its destruction in the future. The establishment of tax amount of different components of private households was conducting with the considering of the actual productiveness and the social status of the household. The livestock sector's tax dimensions were changing toward the forcing of farmers to develop this area. Preferential rules and different types of bonuses were implemented to encourage the production increase. It made possible to get scarce goods and to increase farmer's consumption rates.

Key words: *the taxation of natural resources, the private sector, occupation authorities, livestock, meat, milk, poultry.*

УДК 94(477):329.71 «1989/2010»

*Микола Зеркаль **

**ЗМІНИ ПОЛІТИКИ ВИЩИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ
В ГАЛУЗІ ОСВІТИ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН (1990-2000-І РОКИ)**

Розглянуті основні напрямки діяльності вищих органів державної влади України по розбудові освітнього простору етносів. Дана проблема висвітлена в контексті етнонаціональної, гуманітарної, освітньої політики незалежної держави.

Ключові слова: *освіта, політика, Президент України, Кабінет міністрів України, Державний комітет у справах національностей та міграції, Міністерство освіти і науки України, постанова.*

Самостійність України створила умови для розвитку системи освітніх закладів не лише етнічних українців, а також і національних меншин які проживали в Україні. В системі вищих органів державної влади утворилась відносно організована структура управління процесами в етнонаціональному середовищі.

Завдання наукового осмислення державної, громадської підтримки розвитку мовного простору етноменшин у цих умовах виступають сьогодні як першочергові. Навіть тепер ця важлива проблематика в Україні перебуває на стадії початкового висвітлення. Метою і завдання даної розвідки полягають у показі, узагальненні проблем становлення системи вищих органів державної влади щодо освіти етнічних меншин, забезпечення етномовної орієнтації учнів загальноосвітніх шкіл. Деякі аспекти цієї проблеми одержали фрагментарне висвітлення в роботах В. Шкварця [5, с. 327-338], Л. Хрящівської [1, с. 318-321], О. Белікова [3, с. 318-321; 6, с. 19], В. Наулка, Я. Калакури, О. Курінного, М. Панчука, В. Котигоренка, Д. Табачника, Г. Москаля, В. Вороніна, Р. Чілачави, В. Євтуха [10, с. 9], Н. Макаренко [9, с. 15], Т. Пилипенко, Л. Нагорної [7, с. 111], О. Майбороди, Ю. Римаренка, О. Картунова,

* Доктор історичних наук, професор кафедри джерелознавства, історіографії історії та спеціальних історичних дисциплін Навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського

С. Кисельова, А. Колодія, І. Кресіної, В. Лісового, Г. Палій, Ю. Саєнка, Т. Рудницької, О. Реєнта [13, с. 97], Ю. Лихача [8, с. 22].

Вони здебільшого присвячені етнонаціональній структурі українського суспільства, сучасному стану етноменшин, освітній політиці держави, особливостям процесів етнічного відродження. Особливе значення мала розробка українськими вченими концептуальних підходів до аналізу в цілому етнокультури як саморегульованої системи, сфери реалізації людських цінностей, теорії етносу тощо. Водночас проблеми етномовної відповідності громадян України, процедури оновлення і удосконалення змісту освіти, формування ефективного механізму діяльності ланок вищих органів державної влади по організації вивчення мов потребували спеціального комплексного вивчення, системного та критичного аналізу.

До таких ланок відносились: Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин; Уповноважений з прав людини Верховної Ради України; Адміністрація Президента України при Управлінні внутрішньої політики; Відділ з питань освіти, культури та охорони здоров'я Кабінету Міністрів України; Державний комітет України у справах національностей та міграції; Державний комітет Автономної Республіки Крим у справах національностей та депортованих громадян при Раді Міністрів АРК; Управління (відділи) у справах національностей, міграції та релігій при обласних, Київській та Севастопольській міських державних адміністраціях; Міжнародна організація з міграції (Представництво в Україні); Український Центр Прав Людини; Відділ етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України; Інститут народознавства НАН України; Центр вивчення проблем народонаселення при Національному університеті «Києво-Могилянська академія»; Інститут держави і права НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

Практичне здійснення державної етнонаціональної політики відбувалося на основі спеціальних програм. Зокрема, Державної програми відродження й розвитку освіти національних меншин на 1994 – 2000 роки.

На основі указу Президент України від 9 грудня 1995 р. «Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури України» була підготовлена Програма відродження таких об'єктів, як мечеть Селіма у Феодосії, костел Іоанна Хрестителя в с. Мушієве Березівського району на Закарпатті, синагога «Золота Роза» у Львові, татарська вежа в Острозі [12, с. 407]. Етноспільноти, як суб'єкти етнополітичного процесу, отримали можливість активно формувати освітню політику держави. Так, указом Президента України від 26 липня 2000 року права Ради представників організацій національних меншин при Президентові України набули нового змісту. Відповідно до нових завдань Рада мала:

- готувати пропозиції щодо формування державної етнонаціональної політики, забезпечення прав національних меншин України, їх участі в державотворенні;
- аналізувати стан, тенденції та перспективи етнонаціонального розвитку України, становище в середовищі національних меншин;
- розглядати проекти законів, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, цільові програми, затверджені органами центральної виконавчої влади, які стосуються національних меншин України, та готувати пропозиції щодо їх вдосконалення;
- вносити в установленому порядку пропозиції з питань етнокультурного розвитку національних меншин, що потребують правового регулювання;
- розробляти та подавати на розгляд пропозиції з питань застосування в Україні міжнародних договорів, згода на обов'язковість прийняття яких надана Верховною Радою України;

– вносити пропозиції щодо організації проведення всеукраїнських та міжнародних конференцій, форумів, симпозіумів з питань національних меншин України [12, с. 22]

У 2003 р. Адміністрація Президента України спільно з держкомнацміграції вивчили досвід роботи Закарпатської обласної державної адміністрації щодо забезпечення прав і задоволення культурно-просвітницьких потреб етноменшин. З метою сприяння національно-культурному розвитку етнічних спільнот Президент України В.Ющенко 25 лютого 2008 р. підписав указ «Про проведення у 2008 році Року міжкультурного діалогу в Україні».

Для забезпечення ефективнішого правового регулювання державою етнонаціональних процесів та на виконання Указу Президента України В. Януковича «Про додаткові заходи з облаштування кримських татар, інших осіб, депортованих за національною ознакою, та їх нащадків, які повернулися чи повертаються на постійне місце проживання в Україну» від 14 травня 2010 р., доручення Прем'єр-міністра України М.Азарова від 07.05.2010 р., з урахуванням завдання, визначеного пунктом 22 доручення Президента України від 30 квітня 2010 р. Держкомнацрелігій розробив проект Закону України «Про Концепцію державної етнонаціональної політики України». 1 листопада 2010 р. його було схвалено на засіданні Урядового комітету з питань екології, молодіжної політики, культури, спорту і туризму.

Кабінет Міністрів України 15 серпня 1992 р. постановою «Про спеціалізовані редакції для випуску літератури мовами національних меншин України», випуск такої літератури покладав на Державний комітет України по пресі на замовлення Комітету у справах національностей при КМУ. Вищеназвані редакції мали створюватися при провідних видавництвах і випускати літературу болгарською, гагаузькою, грецькою, єврейською, польською, німецькою, словацькою і чеською мовами [12].

Реалізуючи право громадян незалежно від національності на інформацію, уряд створював умови для вільного заснування друкованих засобів масової

інформації (преси і телерадіоорганізацій), від 23 вересня 1997 р. «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» встановлював адресну допомогу тим державним засобам масової інформації, які цілеспрямовано сприяють розвитку мов та культур національних меншин [3].

3 червня 1994 р. Уряд затвердив «Державну програму відродження і розвитку освіти національної меншини на 1994 – 2000 рр.», передбачив розробку концепції освіти національних меншин як складову загальної концепції етнополітичної держави [6, с. 407].

Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи, пов'язані з поверненням кримських татар до Кримської АРСР» від 28 січня 1992 р. передбачила утворення Республіканської комісії у справах депортованих народів Криму. На неї покладалися функції щодо координації роботи державних органів України та Кримської АРСР щодо життєзабезпечення депортованих з цієї території. Фінансування заходів мав здійснювати Фонд депортованих народів Криму, утворений постановою уряду 14 березня 1992 р. Політична напруга в Кримській АРСР у той час обумовила ухвалення постанови ВРУ «Про підсумки роботи делегації Президії Верховної Ради України в Кримській АРСР» від 6 лютого 1992 р., яка зобов'язувала КМУ прискорити створення ефективно діючої державної структури для реалізації програми депортованих народів. У цей же період Радою Міністрів Кримської АРСР розробила програму повернення до 2000 р. близько 70 тисяч осіб з числа депортованих. У червні 1992 р. при уряді Кримської АРСР було утворено Управління у справах депортованих громадян, а до кінця того ж року аналогічні відділи починали діяти на рівні районних державних адміністрацій. На потреби повернення цих національних меншин КМУ у 1992 р. виділив 109,6 млн. крб., а на 1993 р. планувалося виконання обсягів робіт на суму майже 2 млрд. крб. [9, с. 438].

Економічна ситуація того періоду не дала можливості це реалізувати, однак проблема депортованих національних меншин продовжувала перебувати

в полі зору української держави. Це підтвердив Указ президента України від 14 квітня 1994 р. «Про заходи щодо вшанування пам'яті жертв депортації в Криму». Вперше в історії незалежної держави її глава офіційно засудив цей злочин радянського режиму. Уряду доручалося розробити та подати пропозиції щодо правового регулювання добровільного повернення в країну депортованих осіб різних національностей та поновлення їх прав.

У контексті реалізації Програми діяльності Кабінету Міністрів України «Відкритість, дієвість, результативність», Розпорядження Адміністрації Президента України «Про заходи щодо підтримки діяльності національно-культурних товариств» 18 листопада 2003 р. Держкомнацміграції за участю Асоціації національно-культурних об'єднань, очолюваної народним депутатом України О.Фельдманом, провели Асамблею національних меншин. В її роботі взяли участь близько 1 тис. національно-культурних товариств представники Верховної Ради, Адміністрації Президента, Кабінету Міністрів, міжнародних організацій, відомі політичні та громадські діячі, засоби масової інформації. В ході Асамблеї обговорено актуальні питання функціонування меншин, окреслено шляхи їхньої співпраці з владними структурами, намічено пріоритетні заходи щодо відродження мовної освітньої культурної та етнічної самобутності на перспективу. За результатами роботи Асамблеї було прийнято резолюцію [4, с. 165].

25 травня 2007 р. Кабінет міністрів України схвалив Комплексні заходи з реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин та розвитку культур національних меншин України на період до 2010 року.

Центральним органом виконавчої влади, який безпосередньо опікувався розвитком освітнього простору етноменшин, було Міністерство України у справах національностей, створене Указом Президента України від 26 квітня 1993 р. на базі Комітету у справах національностей при КМУ. При цьому слід підкреслити суттєве порушення Закону 1992 р., яке продовжувалося і в наступні роки – було утворене Міністерство у справах національностей та

міграції. Нормальній діяльності міністерства не сприяли його неодноразові реорганізації. За період 1995 – 1997 рр. ухвалено Укази Президента України і постанова уряду, згідно з якими прямо чи опосередковано здійснювалися структурні і функціональні зміни, у тім числі керівництва. Наслідком цього, зокрема, стало закріплення за міністерством не властивих йому функцій – міграції, біженців, депортованих, мови, релігії, що позначилося на збільшенні чисельності працівників.

З невідомих причин у другій половині 1995 р. здійснено фактичну ліквідацію міністерства. Пізніше ідея ліквідувати на той час Державний комітет України у справах національностей та міграції знову набула актуальності. Переважила думка про необхідність ліквідації даного органу виконавчої влади з передачею його функцій міністерствам юстиції, внутрішніх справ, культури і мистецтв. Це знайшло своє правове відображення в Указі Президента України від 15 грудня 1999 р. «Про зміни в структурі центральних органів виконавчої влади». Реалізація цього Указу виявилася досить тривалою в часі. КМУ постановою від 4 квітня 2000 р. створив у складі Міністерства юстиції Державний департамент у справах національностей та міграції. Указом Президента України від 31 липня 2000 р. внесені зміни до «Положення про Міністерство юстиції України», за яким воно стає головним органом у системі центральних органів виконавчої влади і зобов'язане відтепер реалізовувати державну політику і з питань міжнаціональних відносин. Нарешті, уряд 4 серпня 2000 р. затвердив «Положення про Державний департамент у справах національностей та міграції». Він характеризувався як урядовий орган державного управління, що діяв у складі Міністерства юстиції і підпорядковувався йому. Державний департамент у справах національностей та міграції успадкував абсолютну більшість завдань і функцій своїх попередників, їх досвід і недоліки [4, с. 382-386].

Остаточо, його було утворено 13 вересня 2001 року на базі Державного департаменту у справах національностей та міграції, що діяв у складі

Міністерства юстиції України. Таке підвищення статусу цілком виправдане, потребувало подальшого його підвищення з наданням більш широкими повноваженнями і переданням більш вагомих функцій.

Держкомітет, як орган виконавчої влади, вів повсякденну роботу в таких напрямках: аналізував тенденції розвитку й діяльності етноспільнот; узагальнював етнополітичні відносини у суспільстві; вивчав практику застосування законодавства і пропозиції щодо вдосконалення та розроблення нових законів стосовно до національної сфери; доводив до державного керівництва інформацію про стан справ у середовищі етноспільнот, розподіляв кошти та ресурси, що їх надавала держава на потреби національно-культурних товариств та їх представників.

За посередництвом комітету Українська держава брала участь у міжнародному співробітництві у сфері міжнаціональних відносин, розширювала українських громадян за межами держави. Цей орган здійснював державну функцію в запобіганні проявам національної винятковості, нетерпимості до громадян будь-якої національності, а також розпалювання ворожнечі й ненависті на національному чи релігійному ґрунті. Комітет здійснював координацію діяльності всіх причетних до етнонаціональної політики установ, організовував проведення відповідних наукових досліджень, визначав їх основні напрямки.

Протягом 1992 – 2001 рр. попередниками Держкомітету було підготовлено понад 70 проектів нормативно-правових актів, у тому числі 35 постанов Кабінету Міністрів, 18 міждержавних договорів, 10 указів та розпоряджень Президента України [11, с. 34]. Із восьми підготовлених законопроектів прийнято лише два. Значна частина їх мала декларативний характер і потребувала суттєвого доопрацювання.

26 грудня 2008 р. Державний комітет своїм наказом обласним державним адміністраціям дав доручення вжити заходів для розробки й ухвалення регіональних програм із розвитку культур національних меншин в областях, в

яких такі програми відсутні. Це було зроблено з метою упорядкування роботи в цьому напрямку, підвищенню координуючої ролі місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у сфері захисту прав національних меншин.

Діяльність щодо забезпечення захисту прав мовних груп України Держкомнацрелігій здійснював відповідно до Конституції України, законів і нормативно-правових документів у сфері державної мовної політики та з урахуванням міжнародних норм і практики у цій сфері. При визначенні стратегії діяльності Комітетом враховувався сучасний фактичний стан мов в Україні та потреби мовних груп.

Одним із механізмів правового забезпечення захисту мовних прав і потреб носіїв мови стала Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, ратифікована Україною 15 травня 2003 р. На час ратифікації Хартії Україною було визначено 13 мов (білоруська, болгарська, гагаузька грецька, єврейська, кримськотатарська, молдавська, німецька, польська, російська, румунська, словацька та угорська), які підпадали під захист цього документа. Однак, аналізуючи сучасний стан і перспективи існування мов в Україні, необхідно зауважити на небезпеці зникнення з мовної карти країни караїмської та кримчацької мов, які реально перебували на межі зникнення з огляду на малу кількість носіїв цих мов і необхідності вжиття з боку держави ефективних заходів задля захисту і сприяння розвитку цих мов. Перший крок у цьому напрямі зроблено Державним комітетом у справах національностей та релігій. 16 листопада 2010 р. Комітетом було проведено круглий стіл на тему «Європейська хартія регіональних мов або мов меншин в Україні: сьогодення і перспективи». Для роз'яснення основних положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, ратифікованої у травні 2003 р. з Верховною Радою України, з ініціативи Адміністрації Президента України та за участю Держкомнацміграції, інших центральних органів виконавчої влади у містах

Києві, Ужгороді, Одесі, Харкові та Дніпропетровську було проведено регіональні семінари для засобів масової інформації.

Підсумовуючи, зауважимо, що впродовж всього періоду незалежності вищими органами виконавчої та законодавчої влади приділялась пильна увага мовному питанню етнонаціональних меншин.

Сьогодні вкрай важливим є питання створення системи навчання, освіти та виховання етнонаціональних меншин в межах єдиної території України, враховуючи що під час останніх виборів Президента України в 2010 р. мовне питання було одним з головних. Регіоналізм в Україні зараз є об'єктивною реальністю. Існуючі територіально-регіональні економічні розбіжності підсилюються новою хвилею європейської економічної кризи, що, поряд з іншими факторами (етнічною структурою населення, історичними традиціями, конфесійною належністю, техногенними розходженнями тощо), відбиваються на особливостях політичних інтересів, освітніх національних школах.

З метою гармонізації мовних відносин центральними органами виконавчої влади розроблено проект пакета документів для створення Ради – дорадчого органу з питань мовної політики, яка функціонуватиме при Кабінеті Міністрів України. У структурі Держкомнацміграції було створено сектор з питань розвитку та функціонування мов національних меншин. Аналіз набутого досвіду практичної діяльності системи органів вищої державної влади повинен допомогти у напрацюванні пропозицій щодо практичного втілення міждержавних угод та європейського досвіду в Україні.

У 2005 р. Державний комітет України у справах національностей та міграцій спільно з Міністерством освіти підготувало положення про функціонування недільних шкіл (центри освіти національних меншин), направлене до місцевих адміністрацій, щоб представники національно-культурних товариств, які мали бажання відкрити недільні школи, мали можливість їх відкрити.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. // Рівненський державний гуманітарний університет. – Рівне, 2010. – 333 с.
2. Беліков О. В. Циганське населення України (XVI – XX ст.). Автореф. дис. канд. пед. наук : спец. 07.00.01 – «Історія України» // О. В. Беліков. – Донецьк, 2003. – 23 с.
3. Беліков О. В. Стан релігійності населення і перспективи розвитку міжконфесійних та етнокультурних відносин в Україні (за даними соціологічного дослідження Донецького державного інституту штучного інтелекту. Травень 2000 року) / О. В. Беліков, Н. Ю. Белікова, О. С. Туренко // Українське релігієзнавство. – 2001. – № 17. – С. 62–74.
4. Волга О. Для національних меншин України / О. Волга // Урядовий кур'єр. – 1992. – 2 жовтня.
5. Гуманітарно-економічні дослідження : матеріали науково-практичної конференції. – Миколаїв : Вид. відділ МННІ ОНУ імені І. І. Мечникова, 2009. – 408 с.
6. Євтух В. Українські ідентичності та перспективи взаємодії України з європейськими та трансатлантичними структурами / В. Євтух // Наукові записки Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – Випуск 2 (46). – Київ, 2010. – 287 с.
7. Куц Ю. О. Етнополітичні державотворчі процеси в Україні : управлінський аспект / Ю. О. Куц. – Х., 2002. – 204 с.
8. Лихач Ю. Актуальні проблеми законодавчого забезпечення прав національних меншин в Україні / Ю. Лихач // Наукові записки Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – Випуск 3 (47). – Київ, 2010. – 392 с.
9. Макаренко Н. Регіональний вимір національної ідентичності : витоки й модерні виклики (південноукраїнський формат) / Н. Макаренко // Наукові

записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – Вип. 3 (47). – К., 2010. – 392 с.

10. Міжнаціональні відносини в Україні : стан, тенденції, перспективи / Д. В. Табачник, Г. Г. Москаль, В. М. Воронін та і.н. – К. : Етнос, 2004. – 584 с.

11. Міжнаціональні відносини і національні меншини України : стан та перспективи / Р. Ш. Чілачава, Т. І. Пилипенко (упорядник). – К. : Голов. спец. ред., літ. мовами нац. меншин України, 2004. – 384 с.

12. Питання Ради представників громадських організацій національних меншин : Указ Президента України від 22 липня 2000 р. // Офіційний вісник України. – 2000. – № 3. – С. 18–26.

13. Реєнт О. Соборність та проблеми специфіки регіонів України / О. Реєнт // Регіональна історія України. – Вип. 1. – 2007. – С. 97.

14. Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917 – 2000) / Л. Рябошапко. – Львів, 2001. – 484 с.

Рассмотрены основные направления деятельности высших органов государственной власти Украины по перестройке образовательного пространства этносов. Данная проблема освещена в контексте этнонациональной, гуманитарной, образовательной политики независимого государства.

Ключевые слова: образование, Президент Украины, Кабинет министров Украины, Государственный комитет по делам национальностей и миграций, Министерство образования и науки, постановление.

The independence of Ukraine created the conditions for the development of educational institutions not only ethnic Ukrainian, as well as ethnic minorities living in Ukraine. In the system of higher state authorities was formed in a relatively organized management structure ethnonational processes in the environment.

Objective scientific understanding of the state, public support for space development language etnomenshyn serve today as a priority in these conditions. Even now the important issues in Ukraine are at the stage of initial coverage. The purpose and objectives of exploration are at the show, a synthesis of the problems of a system of public higher education authorities concerning ethnic minorities, ensuring ethnolinguistic targeting students in secondary schools. The author made a systematic analysis of the formation and development of legislative acts of Ukraine on the status of national minorities, guaranteeing their rights to

education, to education in the national language, the preservation of traditions and cultural hdobutkiv in terms of multi-ethnic Ukrainian society. At the same time he made a comparative analysis of actual implementation at the regional level of educational programs of national minorities. In summary, we note that throughout the period of independence, the highest executive and legislative authorities , paid for attention to the issue of linguistic ethnic minorities.

Today is extremely important to the creation of the system of education, education and education of ethnic minorities in Ukraine within a single territory, during the recent presidential elections in Ukraine in 2010. The language issue was one of the principal. Regionalism in Ukraine is an objective reality. Existing territorial and regional economic differences are amplified by a new wave of European economic crisis, along with other factors (ethnic structure of the population, historical traditions and religious affiliation, technological differences, etc.) reflected on the specifics of political interests, national educational schools. To harmonize linguistic relations central authorities draft documents for establishment of the Council - an advisory body on language policy, which will operate under the Cabinet of Ministers of Ukraine. The structure of the State Committee was established sector on the development and functioning of languages of national minorities. Analysis gained practical experience of the system of higher government should help in working out proposals for practical implementation of international agreements and European experience in Ukraine. Policy Issue on the education of national minorities has become particularly acute today because of the terrorist attacks of 13 November 2015. Paris civilians by terrorists with numerous human victims. It is integral to the creation of multi-ethnic environment and religious way can be found to prevent and prevent such anti-human actions.

Key words: *the education, the politics, the President of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, Nationalities and Migration Committee of Ukraine, Ministry of Education and Science of Ukraine, the resolution.*

УДК 39+94 (477.65) «1940.../...1990»

*Олександр Ломака**

**ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНІЧНИХ ПРОЦЕСІВ
НА КІРОВОГРАДЩИНІ
В КІНЦІ 40-х – НА ПОЧАТКУ 90-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ**

Наведено напрями дослідження джерельної бази етнічних процесів на теренах сучасної Кіровоградської області, які відбувалися в другій половині ХХ століття. Охарактеризовано численні фонди архівних установ та управління статистики, що дозволило ввести в науковий обіг значний обсяг як неопублікованих, так і опублікованих статистичних матеріалів.

***Ключові слова:** джерельна база, етнічні процеси, авторські польові дослідження, Державний архів Кіровоградської області, Архів наукових фондів рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М.Т. Рильського, Головне управління статистики в Кіровоградській області, Всесоюзні переписи населення.*

Усебічне, комплексне дослідження етнічних процесів – соціально-демографічних, етнодемографічних, культурних, мовних – у Кіровоградській області наприкінці 40-х – початку 90-х років ХХ століття передбачає об’єктивний аналіз архівних документів, критичний аналіз наявних історичних праць з цієї тематики, відповідної наукової літератури з етнографії, демографії, статистики, етнології, географії, джерелознавства, мовознавства, економіки тощо. Таке усвідомлення науковцями невід’ємності та цілісності етнодемографічних, соціальних, етнічних, соціально-економічних та культурно-політичних структурних змін у суспільстві, взаємозв’язку між усіма соціальними процесами сприятиме здійсненню ґрунтовних досліджень як в етнологічній, так і в інших сферах історичної науки.

Дослідження етнічних процесів в Кіровоградській області можливе завдяки наявним у вітчизняній літературі ґрунтовним дослідженням як радянських, так і вітчизняних науковців, таких як: етнографів А.П. Пономарьова [23], В.І. Наулка [22] та ін., сучасних істориків-краєзнавців С.В. Проскурової [24] та С.І. Шевченка [27].

* Кандидат історичних наук, викладач Кіровоградського інституту державного та муніципального управління Класичного приватного університету

Ця стаття має на меті проаналізувати наявні на даний момент джерела, які характеризують етнічні процеси, що відбувалися на території Кіровоградської області в другій половині ХХ століття.

Комплексне дослідження етнічних процесів на Кіровоградщині в другій половині ХХ століття передбачає використання таких груп джерел:

- польові етнографічні матеріали автора;
- архівні документи;
- опубліковані документи;
- неопубліковані статистичні дані;
- опубліковані статистичні матеріали.

У 2011 – 2014 роках проведені самостійні польові етнографічні експедиції до Олександрівського, Маловисківського, Новомиргородського, Знам'янського, Кіровоградського районів Кіровоградської області, в села: Бовтишка, Злинка, Розумівка, Велика Виска, Івангород, Красносілля, Димино-Михайлівка, Цвітне, Ружичеве, Стара Осота, Сабліно, Нова Осота, Триліси, Українка, Михайлівка, Єлисаветградка і сел. Олександрівка, сел. Нове, м. Новомиргород. За допомогою методів етнографічного дослідження, а саме: опитування, анкетування та інтерв'ю у різного віку респондентів – під час дослідження регіону були опитані респонденти (опитування проводилось за складеним авторським запитальником), які пам'ятають ситуацію, що склалася в області після закінчення Великої Вітчизняної війни до розпаду Радянського Союзу, щодо демографічної, етнодемографічної та лінгвістичної ситуації, міжетнічних стосунків (міжетнічних шлюбів) українців з представниками інших національностей краю. Етнографічні дослідження дозволили, по-перше, особисто оцінити наслідки міграції сільського населення до міста, яка стала масово з другої половини ХХ століття (демографічна ситуація); по-друге, з'ясувати причини та наслідки укладання шлюбів між представниками українського етносу та іншими національностями, що мешкали на цій

території; по-третє, дослідити та схарактеризувати етнолінгвістичну ситуацію як серед міського, так і сільського населення краю [1].

Таким чином, польовий етнографічний матеріал, зібраний для вивчення етнічного складу населення Кіровоградської області в зазначений період, має вагоме значення для всебічного розгляду проблем етнічних процесів.

Використані архівні документи – одне з головних джерел дослідження. Опрацьовано та використано архівні документи фонду П-429 «Кіровоградський обком компартії України м. Кіровоград» *Державного архіву Кіровоградської області (ДАКО)*, які репрезентують матеріали протоколів, постанови бюро обкому, інформацію з різних питань, пов'язаних із проблематикою дослідження (політики щодо вирішення «національного питання» на Кіровоградщині) [4]; матеріали опису фонду Р-3083 «Комітет радіоінформації при виконкомі Кіровоградської обласної Ради депутатів трудящих» [5], Р-3175 «Відділ народної освіти виконкому Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих» [6], що висвітлюють питання мовної ситуації, яка склалася в Кіровоградській області в досліджуваній період; матеріали фонду Р-3191 «Кіровоградське обласне управління статистики. Сектор статистики населення та демографії» [7], які містять раніше невідому інформацію та дозволили детально висвітлити тенденції динаміки чисельності населення області, міграції, переселення, чисельність зареєстрованих шлюбів, в тому числі і міжетнічних, адміністративно-територіальні зміни в Кіровоградській області у другій половині ХХ століття. Данні фондів дозволили дослідити тенденції та зміни як етнодемографічного, етносоціального характеру населення Кіровоградщини, так і лінгвістичні трансформації в усіх сферах суспільного життя області, а саме: зміни чисельності україномовного та російськомовного населення міст і сіл; причини та наслідки поширення російської мови в промисловій та сільськогосподарській сферах виробництва краю; а також вивчити та схарактеризувати нормативну базу щодо політики радянської влади в галузях державної влади, освіти, культури, ЗМІ.

Зібрані та опрацьовані архівні матеріали дали можливість залучити до наукового обігу значну частину джерел Державного архіву Кіровоградської області, які раніше були невідомі широкому загалу, а також систематизувати та класифікувати опрацьований матеріал у виданих наукових публікаціях.

Також завдяки Архівним науковим фондам рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М.Т. Рильського були опрацьовані матеріали етнографічних, фольклорних експедицій провідних наукових співробітників інституту по районах Кіровоградщини. Цінними архівними матеріалами є документи *Архіву наукових фондів рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М.Т. Рильського*, а саме: фонди 8-3 «Інститут українського фольклору. Матеріали експедицій» [17], 8-4 «Інститут українського фольклору. Збірки окремих осіб» [18], 8-6 «Інститут українського фольклору. Окремі записи» [19], 8-7 «Інститут українського фольклору. Колективні збирачі» [20], 14-5 «ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. Експедиції» [21], в яких зосереджено значні матеріали численних етнографічних, фольклорних експедицій у різні райони Кіровоградської області, зібрані як працівниками інституту, так і окремими збирачами. Окрім документів, використані записи збирачів (як письмові, так і на електронних носіях), фольклористів, етнологів за часів Української РСР і незалежної України. У цих фондах містяться матеріали чисельних експедицій до Кіровоградської області, які безпосередньо торкаються теми дослідження, зокрема розвитку етномовної ситуації в області. Вивчення матеріалів фондів дає можливість дослідити питання впливу мов тієї чи іншої національності на мову спілкування місцевих жителів та природу походження наявних у мові діалектів та виразів.

Важливі документи віднайдено у фондах Головного управління статистики в Кіровоградській області. Більшість матеріалів управління, що характеризують особливості проведення та обробки матеріалів переписів, їхні публікації, мають гриф «для службового користування». Фонди містять також додаткові статистичні дані, одержані по ним результати та законодавчі рішення і

постанови, які вміщують детальну інформацію про чисельність населення, міграції, укладання шлюбів, кількість осіб інших національностей, що мешкають в області та мовну ситуацію в області з 1959 до 1989 рр. Слід зауважити, що ця інформація (як друкована, так і письмова) раніше не була введена до наукового обігу та не публікувалася [2; 3; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 26].

Крім наведених архівних документів, у дослідженні також використано опубліковані, як у науковій літературі (монографіях з демографії), так і в статистичних збірниках, документи [14; 15; 16].

Важливим джерелом дослідження стали неопубліковані статистичні матеріали, зокрема, матеріали переписів населення 1959, 1970, 1979, 1989 років, опрацьовані в Головному управлінні статистики в Кіровоградській області, які містять більш детальну, порівняно з тією, що була представлена в різноманітних статистичних збірниках, виданнях матеріалів Всесоюзних переписів населення, інформацію з грифом «для службового користування» [2; 9; 10; 11; 13; 26] та відображають динаміку чисельності етнічного складу населення, особливості їх розвитку та розселення етнічних груп у межах як області, так і Української РСР в цілому.

Статистичний матеріал, опублікований обласним управлінням статистики, незначний за своїм обсягом. У ньому містяться відомості Всесоюзних переписів населення по Кіровоградській області, зокрема, дані про осіб, що мешкали на цій території, місце їх проживання, мову, національну приналежність, статистичні дані про зміну чисельності населення області, питому вагу населення області порівняно із попередніми переписами населення, а також статистичний матеріал, який наведено у формі таблиць, про чисельність окремих національних груп Кіровоградської області, сільського та міського населення, населення міст обласного підпорядкування та районів щодо окремих національностей, складу населення за рідною мовою та їхню кількість [2; 3; 8; 9; 10; 11; 12; 13].

Одним із основних джерел дослідження є Всесоюзні загальні переписи населення (1959, 1970, 1979, 1989 рр.). Значущість цього джерела полягає у тому, що вони надають інформацію щодо етнодемографічних, етносоціальних, етнолінгвістичних та інших важливих ознак населення, зокрема, й у Кіровоградській області. Досліджуючи переваги і недоліки Всесоюзних переписів населення, І.В. Субботіна зазначає, що «переписи населення є найбільш значущим і складним видом статистичних досліджень, який потребує ретельної підготовки та організації... Слід наголосити, що кожне питання у програмах переписів має точно визначену методологічну основу» [25, с. 27 – 30]. Так, наприклад, підсумки перепису 1970 року були опубліковані у семи томах за темами (а не за союзними республіками, як у 1959 році).

Більшість документів, таблиць та інших матеріалів Головного статистичного управління Кіровоградської області мають гриф «для службового користування» [2; 9; 10; 11; 13; 26]. Це зумовлено, як зазначає В.І. Субботіна, тим, що «систематизовані таблиці за темами перепису, які не ввійшли до збірника, були розіслані статистичним управлінням з грифом «для службового користування». На відміну від попереднього перепису, всі опубліковані дані були пораховані на дату проведення перепису» [25, с. 39]. Подібна ситуація склалася і з результатами перепису населення 1979 року: опрацювання матеріалів Всесоюзного перепису було завершено вже за два роки, але підсумки видані протягом 1989 – 90-х років. Ці документи, видані у 10-ти томах (публікувалися за темами), отримали лише працівники статистичних відділів республік з грифом «для службового користування». Подібне зібрання для широкого загалу було надруковане дев'ятьма роками пізніше [12].

Матеріали Всесоюзного перепису населення за 1989 рік внаслідок розпаду СРСР повністю опубліковані не були, обмежений тираж видання був призначений лише для службового користування [13].

Отже, дослідження Всесоюзних переписів населення (1959, 1970, 1979, 1989 рр.) дозволяє здійснити аналіз і визначити основні тенденції руху населення Кіровоградської області Української Радянської Соціалістичної Республіки у досліджуваний період.

Значний обсяг різноманітної статистичної інформації з досліджуваної тематики містять періодичні статистичні щорічники і довідники: «Народне господарство Кіровоградської області. Статистичний збірник» [14], «Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник» [15], «Демографічний щорічник України» [16] тощо. Суттєвим недоліком цих джерел є нерегулярність їх виходу та стислість відомостей, тому таку статистичну інформацію можна використовувати як додаткову, яка часто відсутня у підсумках переписів населення в області.

Детально аналізуючи джерела досліджуваного періоду, варто виокремити головні напрями дослідження всього комплексу питань етнічних процесів на Кіровоградщині в 40-х – початку 90-х років ХХ століття: етнодемографічні, етносоціальні, етнолінгвістичні дослідження етнічних процесів; вивчення етнокультурного життя національних меншин краю, міжетнічних стосунків населення області.

Отже, основу дослідження складає різноманітний комплекс джерел. Це авторські польові етнографічні та архівні експедиційні матеріали, опубліковані та неопубліковані документи і статистичні матеріали, що висвітлюють весь спектр етнодемографічних, етносоціальних та етнолінгвістичних процесів у Кіровоградській області у зазначений період.

Актуальним, на наш погляд, залишається видання раніше не введених до наукового обігу як статистичних, так і архівних матеріалів та ґрунтовне дослідження цих документів етнологами, демографами, соціологами, мовознавцями, економістами, географами, культурологами і політологами з метою всебічного аналізу етнодемографічного, етносоціального та етнолінгвістичного складу населення області за радянської доби в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Архів кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка. – Ф. 29 «Етнічні процеси в Центрально-українському регіоні в кін. 40-х – поч. 90-х рр. ХХ ст. (на матеріалах Кіровоградської області)» 2011 – 2013 рр. – П.1.
2. Всесоюзная перепись населения 1959 г. Таблицы 3, 4 : Распределение населения по национальности и родному языку по Кировоградской области (городское и сельское население – оба пола) / Для служебного пользования. – ЦМСС. – 1960. – 7 с.
3. Державний комітет УРСР по статистиці : Населення української УРСР (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К, 1990. – 287 с.
4. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф. П-429. Кіровоградський обком компартії України. 1948 – 1983 рр.
5. ДАКО. – Ф. Р-3083. Комітет радіоінформації при виконкомі Кіровоградської обласної Ради депутатів трудящих. 1951 – 1990 рр.
6. ДАКО. – Ф. Р-3175. Відділ народної освіти виконкому Кіровоградської обласної ради депутатів трудящих. 1949 – 1990 рр.
7. ДАКО. – Ф. Р-3191. Кіровоградське обласне управління статистики. Сектор статистики населення та демографії. 1959 – 1978 рр.
8. Держкомстат УРСР : Кіровоградське обласне управління статистики : Населення Кіровоградської області (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – Кіровоград, 1991. – 208 с.
9. Динамічні ряди основних показників розвитку народного господарства УРСР / Сектор статистики культури, населення, охорони здоров'я Кіровоградської області / Для службового використання. Рукопис. – 1973. – 73 с.
10. Динамічні ряди основних показників розвитку народного господарства УРСР / Сектор статистики культури, населення, охорони здоров'я

Кіровоградської області / Для службового використання. Рукопис. – 1983. – 93 с.

11.Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Таблицы 3, 4. Распределение населения по национальности и родному языку по районам. – Статистическое управление Кировоградской области / Для служебного пользования. – Ед. хр. № 522. – 1960. – 156 с.

12.Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. – Т. IV. – Национальный состав населения СССР. Ч. II. – Распределение населения отдельных национальностей СССР по полу, возрасту, языку, уровню образования и состоянию в браке. – Май : Типография Главмехсчета ЦСУ СССР, 1972. – 558 с.

13.Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. / Распределение населения по национальности, родному языку и второму языку народов СССР по Кировоградской области. Таблицы 9 с и 10 с (абсолютные данные). Для служебного пользования, экз. № 13. – М. : Государственный комитет СССР. – 1989. – 106 с.

14.Народне господарство Кіровоградської області. Статистичний збірник. – Кіровоград : Кіровоградське обласне видавництво, 1957. – 196 с. ; Народне господарство Кіровоградської області. Статистичний збірник. – Донецьк: Статистика, 1966. – 276 с.

15.Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник. – К. : Державне статистичне видавництво, 1957. – 535 с.

16.Населення України, 1992 рік : Демографічний щорічник / Міністерство статистики України / Відп. за випуск О. М. Гладун та І. В. Вакуловська. – К. : Техніка, 1993. – 238 с.

17. Наукові архівні фонди рукописних матеріалів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – НАФРМФ ІМФЕ). – Ф. 8–3. Інститут українського фольклору. Матеріали експедицій. 1937 – 1939 рр.

18. НАФРМФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Ф. 8–4. Інститут українського фольклору. Збірки окремих осіб. 1938 – 1941 рр.
19. НАФРМФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Ф. 8–6. Інститут українського фольклору. Окремі записи. 1938 – 1941 рр.
20. НАФРМФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Ф. 8–7. Інститут українського фольклору. Колективні збирачі. 1939 – 1941 рр.
21. НАФРМФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – Ф. 14–5. ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Експедиції. 1948 – 2008 рр.
22. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк) / Всеволод Иванович Наулко. – К., 1975. – 274 с.
23. Пономарьов А. П. Етнічність та етнічна історія України / Анатолій Петрович Пономарьов. – К. : Либідь, 1996. – 272 с.
24. Проскурова С. В. Німецька етнічна меншина на території Кіровоградщини (XVIII – XX сторіччя) / С. В. Проскурова // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія : Історичні науки. – Випуск 13. – Кіровоград, 2010. – С. 27–34.

Приведены направления исследования источников этнических процессов на территории современной Кировоградской области, которые происходили во второй половине XX века. Охарактеризованы многочисленные фонды архивных учреждений и управления статистики, которое позволило ввести в научный оборот значительный объем как неопубликованных, так и опубликованных, статистических материалов.

Ключевые слова: *источники, этнические процессы, авторские полевые исследования, Государственный архив Кировоградской области, Архив научных фондов рукописей и фонозаписей ИМФЕ им. М.Т. Рильского, Главное управление статистики в Кировоградской области, Всесоюзные переписи населения.*

The article presents the research directions of sources of ethnic processes on the territory of modern Kirovograd region that took place in the second half of the twentieth century. Characterized funds numerous archival institutions (State Archives of Kirovograd region (DAKO) Archive manuscripts and scientific foundations Phonorecordings Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology M. T. Ril'skogo (IMFE the name of M.T. Ril'skogo) are rare and data contained in documents of the

Main Department of Statistics in the Kirovograd region, which allowed to enter into scientific circulation a significant amount of both unpublished and published statistical data. An important source in the study of ethnic processes on the territory of modern Kirovograd region is conducted by the author independent field ethnographic expeditions by region Kirovograd region in 2011 – 2014 years, which helped to get first-hand objective and unbiased information from eyewitnesses that these processes experienced during this period. The logical conclusion of the above-mentioned study was the formation of a separate fund number 29 "Ethnic processes in Central Ukrainian region in the late 40's – early 90s of the twentieth century (on materials of Kirovohrad region)" Archives of the Department of Ethnology and Local History Department Taras Shevchenko National University of Kyiv, which included copyright materials research.

Key words: *researches of sources, ethnic processes, author field researches, Record office of the Kirovohrad area, Archive of scientific funds of manuscripts, and fonozapisiv of IMFE the name of M.T. Ril'skogo, Main administration of statistics in the Kirovohrad area, All-union censuses of population.*

УДК 94 (477): 930.25 «19»/ «20»

*Наталія Кузовова**

**ІНФОРМАТИЗАЦІЯ АРХІВНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ (1991-2014 рр.):
ІСТОРИЧНІ ТА ПРАВОВІ АСПЕКТИ**

Статтю присвячено здобуткам сучасної української та світової архівної науки та документознавства у галузі інформатизації архівної справи та документознавства. Особлива увага звертається на методи й технології, що виявили себе життєздатними та ефективними в практиці архівної роботи та діловодної служби у незалежній Україні. Вивчається процес формування нормативно-правової основи для інформатизації в архівній справі та діловодстві. Досліджуються проблеми та перспективи теоретичного і практичного розвитку цього напрямку.

Ключові слова: архівна справа, комп'ютерні технології, документознавство, електронний документообіг.

Для характеристики процесів впровадження інформаційних технологій в архівну справу та діловодство в архівознавстві використовують поняття **інформатизація архівної справи** (в Україні введено у науковий обіг Я.Калакурою [2, с. 172]), у документознавстві – **електронне діловодство** (Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» [9, с. 275]).

Згідно з «проектними» Основними правилами роботи державних архівних установ України (К., 2004), **інформатизація архівної справи** – це комплекс організаційних, науково-методичних та технологічних заходів, що забезпечують створення за єдиними методологічними та методичними засадами взаємопов'язаних інформаційних технологій в архівній справі, формуванні національних архівних інформаційних ресурсів [17, с. 223].

Вивчення досвіду інформатизації архівної справи свідчить про її позитивний розвиток у нашій державі, дозволяє високо оцінити досвід, отриманий українськими архівістами в практичній діяльності, пов'язаній з інформаційними технологіями.

* Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету

Плідною *науковою розробкою* проблем інформатизації архівної справи в Україні займаються УНДІАСД, Укрдержархів, архівні установи. Результати роботи їх провідних фахівців (С. Кулешова, Ю. Забенька, Г. Боряка тощо) представлені науковими публікаціями теоретичного та практичного характеру, відображені у нормативно-правових та науково-методичних документах [3, 5, 12, 15, 16].

Статті у вітчизняних та зарубіжних періодичних виданнях: журналах, газетах, Інтернет-виданнях демонструють інтерес суспільства, що безупинно зростає, до інформатизації архівної справи та діловодства. Їх автори досліджують перспективи інформатизації та проблеми, що стоять на заваді широкому впровадженню інформаційних технологій: від політичних та правових до культурних та психологічних.

Матеріали сайтів представлені передусім офіційним веб-порталом Укрдержархіву «Архіви України», що зосереджує необхідну інформацію з інформатизації архівної справи та діловодства, містить нормативно-правову та науково-методичну базу та корисні посилання з даних питань. Саме на цьому сайті науковці України та світу очікують побачити зведену базу даних «Електронний фондний каталог», що стане інформаційним проривом у створенні довідкового апарату до документів НАФ та рушійною силою подальшого розвитку не лише архівознавства та документознавства, а й історичної науки.

Як вже зазначалося, вагомий внесок у розробку основних понять інформатизації архівної справи зробив Я. Калакура, який присвятив відповідний розділ у своєму першому в історії незалежної України підручнику «Архівознавство». Він акцентував увагу на важливому значенні інформатизації як для розвитку архівної науки та практики, так і для успішного розвитку сучасної історичної науки, намітив основні шляхи впровадження інформатизації в архівістику. На жаль, попри те, що з часу першого видання минуло понад 15 років, більшість проблем на шляху інформатизації архівної справи, про які писав

науковець, залишаються не вирішеними. Проте цей підручник має величезне значення для зміни свідомості архівістів, роблячи архіви більш відкритими та демократичними.

Нормативно-правова база інформатизації архівної справи складається з декількох груп:

1 група – нормативні акти, якими регулюється інформаційний простір у нашій державі: Конституція України, Закони України, акти Президента України та Кабінету міністрів України, накази Міністерства юстиції України та Державної архівної служби України тощо.

2 група представлена положеннями, порядками, інструктивними матеріалами та методичними рекомендаціями, що конкретизують процеси, пов'язані з інформатизацією в архівній справі та діловодстві, в тому числі міжнародними стандартами, дотримання яких важливе для нашої держави як члена Міжнародної ради архівів (далі – МРА).

В Основному законі України (**ст. 17, 31, 32, 34, 54**) визначено статус та значення інформації в сучасному українському суспільстві [13].

Так, у ст. 17 **Конституції України** зазначається – захист *інформаційної безпеки* є однією з найважливіших функцій держави, справою всього Українського народу. Право особи на *захист таємниці листування* гарантується у ст. 31. Ст. 32 не допускає *збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу* без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. У ст. 34 кожному гарантується *право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію* усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для

запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно або для підтримання авторитету й неупередженості правосуддя.

У ст. 54. громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності.

Частиною інформаційного середовища є Національний архівний фонд – важлива складова культурних цінностей нашого суспільства. Згідно з Конституцією України (ст. 54) *культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність*, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, що знаходяться за її межами.

Закони України регулюють основи інформаційної діяльності архівних установ. Це Закон України «Про інформацію» (1992 р.) [6, с. 650], «Про Національний архівний фонд та архівні установи» (1993 р.) [7, с. 81], «Про Національну програму інформатизації» (1998 р.) [10, с. 181], «Про електронний цифровий підпис» (2003 р.), [8, с. 276], «Про електронні документи та електронний документообіг» (2003 р.) [9, с. 275], «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» (2007 р.) [11, с. 102] тощо.

Так, у Законі України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» зазначено, що **«архівний документ – документ незалежно від його виду, виду матеріального носія інформації, місця, часу створення і місця зберігання та форми власності на нього, що припинив виконувати функції, для яких був створений, але зберігається або підлягає зберіганню з огляду на значущість для особи, суспільства чи держави або цінність для власника також як об'єкт рухомого майна»**. Частиною довідкового апарату названо **бази даних**. У ст. 1 документи **НАФ** визначаються як **частина інформаційних ресурсів суспільства** [7, с. 81].

Ст. 31 зобов'язує архівні підрозділи державних органів, органів місцевого самоврядування, державних і комунальних підприємств, установ та організацій після закінчення строків тимчасового зберігання документів НАФ, **в тому числі електронних**, передати їх у порядку, встановленому Міністерством юстиції України, на постійне зберігання відповідно до центральних державних архівів України, галузевих державних архівів, місцевих державних архівних установ або архівних відділів міських рад [7, с. 81].

У Законі України «Про Національну програму інформатизації» архівні документи визначаються як *інформаційний ресурс* – сукупність документів у інформаційних системах (бібліотеках, архівах, банках даних тощо). Згідно з ним, головною метою Національної програми інформатизації є створення необхідних умов для забезпечення громадян та суспільства своєчасною, достовірною та повною інформацією шляхом широкого використання інформаційних технологій, забезпечення інформаційної безпеки держави [10, с. 181].

Окреме місце посідає програма «Архівна та рукописна україніка» – проект з виявлення, обліку, опису архівних документів і рукописних книг та створення національного банку інформації по документальних джерелах з історії України, ініційований низкою провідних наукових установ: Національною бібліотекою України ім. В. І. Вернадського, Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Головним архівним управлінням України (нині – Укрдержархів) тощо.

Цей проект розроблено для створення багаторівневої та багатофункціональної інформативної системи з пошуку, збирання та використання інформації про документи Національного архівного фонду як на території України, так і за її межами. Після реалізації навіть невеликої частки від задуманого суттєво збагатилася джерельна база вітчизняної історичної науки, на законодавчому рівні отримало визначення поняття «архівна україніка».

З результатами проекту можна ознайомитись на сайті Укрдержархіву у розділі «Архівна україніка», а з 2007 р. засновано Центральний державний архів зарубіжної україніки, який узяв на себе деякі функції програми.

Окремими нормативними актами регулюються різні сторони архівної справи та діловодства, пов'язані з інформатизацією: постанова Кабінету Міністрів України «Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади», постанова Правління Національного банку України «Про затвердження Положення про порядок формування, зберігання та знищення електронних архівів у Національному банку України і банках України» тощо.

Друга група джерел представлена нормативно-методичними документами, що розкривають практичну сторону застосування інформаційних технологій в архівній справі та діловодстві.

А саме це питання було докладно висвітлено в Основних правилах роботи державних архівів України, але не увійшло до остаточного варіанту Правил роботи архівних установ України (К., 2013), через, як пояснюють їх укладачі, «відсутність нормативів та достатнього досвіду роботи архівних установ з електронними документами». Цей недолік планується усунути за допомогою окремих нормативно-правових актів [23, с. 8]. Проте в усьому цивілізованому світі інформаційні технології стали невід'ємною частиною життя суспільства і архівів у ньому. Тому інформатизація має сприйматися органічною частиною архівної справи в Україні також, а, отже, регулюватися у загальному порядку, разом з іншими видами архівної роботи, невіддільно від них.

Потребу в подальшому розвитку нормативно-правової та науково-методичної бази підтверджує те, що жоден з чинних нормативних актів не охоплює поняття інформатизації в архівній справі в цілому, здебільшого торкаючись або окремих напрямів архівної справи, або діяльності певних груп юридичних осіб.

Найбільшу вагу серед них мають «Порядок зберігання електронних документів в архівних установах», Порядок функціонування веб-сайтів органів виконавчої влади тощо [19, с. 1324; 20, с.1324; 18].

Меншу частку складають методичні рекомендації та проекти методичних документів, розробка та впровадження яких незавершені – Презентація «Побудова галузевої інформаційної системи» (матеріали семінару від 7 грудня 2007 р. (Ю. Забенько, Київ, 2007), методичні рекомендації щодо найменування файлів оцифрованих аркушів архівних документів (проект, версія 0.2) (Ю. Забенько, Київ, 2007), Методичні рекомендації щодо комп'ютеризації роботи архівних відділів райдержадміністрацій і міських рад з установами – джерелами формування НАФ у зоні їх комплектування (Н. Кузовова, Херсон, 2005) [8] тощо.

Більше дізнатися про проблеми та перспективи розвитку галузі допоможе історичний екскурс та періодизація інформатизації архівної справи в Україні.

Інформатизація архівної справи в Україні невіддільна від світової історії зародження та розвитку архівів, формування архівних систем, тенези світової архівознавчої думки. Великий вплив на інформатизацію архівної справи в Україні справили відповідні процеси, що відбувалися у світі, передусім, у тих державах, що займають провідні позиції щодо розвитку інформаційних технологій.

Тому в основі періодизації курсу знаходяться важливі зміни в інформатизації архівної справи України та світу:

I етап – 1960-ті рр. – 1990 р. – розвиток комп'ютерних технологій та впровадження їх у роботу архівних установ у вигляді пофондових каталогів (США, Велика Британія, Канада, СРСР). Створення першого бібліотечного й архівного формату MARC (Machine-readable cataloguing) на початку 1960-х рр. бібліотекою Конгресу США відбулося із поширенням перших електронних каталогів. Цей формат постійно розвивається, на сьогодні в США вже діє версія MARC21 [1].

Архівісти багатьох країнах світу почали створювати аналогічні продукти: у Великій Британії – UKMARC, Канаді – CANMARC, Австралії – AUSMARC, що базувалися на MARC, але містили певні відмінності та відображали традиції кожної країни щодо каталогізації бібліотечних й архівних фондів.

У 1970-х рр. постала проблема міжнародного обміну, котрому заважали відмінності у форматах. У 1978 р. на форумі у Таорміні (Італія, Сицилія) за участю ЮНЕСКО вирішено створити загальний комунікативний формат (CCF). Перше керівництво з його застосування з'являється у 1984 р. Проте вже у 1987 р. IFLA (Міжнародна федерація бібліотечних асоціацій та установ) визнала своїм офіційним форматом UNIMARC, а CCF з 1991 р. припинив свій подальший розвиток через появу нових видів документів, що не вписувалися у його просту форму (А. Хопкінсон, експерт з форматів з бібліотеки Мілдсекського університету (Великобританія)).

У кінці 1980-х рр. в СРСР, до складу якого входила архівна система України, розпочато створення електронного каталогу фондів – Центрального фондового каталогу (ЦФК) Державного архівного фонду СРСР (ДАФ СРСР) та автоматизацію ділових процесів установ, спираючись на досягнення радянської кібернетики. Всесоюзним науково-дослідним інститутом документознавства та архівної справи (м. Москва) розроблено відповідні методичні рекомендації, яким утім бракувало прикладного характеру через недостатнє впровадження автоматизації в архівну справу та ділові процеси.

У цей час Головархів УРСР надав інформацію про українські архівні фонди, які вважалися частиною ДАФ СРСР, для наповнення електронного ЦФК. Однак через розпад Радянського Союзу цей проект не був завершений.

Процеси автоматизації діловодства стикнулися з недосконалістю комп'ютерної техніки та брак кваліфікованих працівників для роботи з нею.

II етап – 1991–1990-ті рр. характеризується впровадженням інформаційних технологій в архівну справу незалежної України.

Створення продуктів на базі радянських ЕОМ не набуло поширення. Оскільки робота зі складання довідників сама по собі надзвичайно трудомістка, електроні довідники мали розроблятися системно, у вигляді архівного інформаційного ресурсу, базуючись на здобутках світової науки в цьому напрямку. Україна як член МРА (з 1948 р.) залучилася до світового досвіду та підключилася до розробки нових архівних інформаційних ресурсів.

Аналізуючи труднощі, з якими стикнулися українські архівісти, реалізуючи цей проект в незалежній Україні, можна дійти висновку, що технологічні проблеми були лише невеликою його частиною. Головним пріоритетом для українських архівістів стає створення адекватної вторинної архівної інформації та вдосконалення існуючого довідкового апарату в цілому.

Порушення основних принципів архівного описування, сформульованих світовою спільнотою, у сторону політизації та ідеологізації за радянських часів негативно відобразилося на якості довідкового апарату. Значна частина фондів була засекреченою. Після розсекречення створення довідкового апарату до них потребувало напруженої роботи. Тільки за таких умов новий український інформаційний продукт став би потрібний науці та суспільству.

Таким чином, першим кроком стало створення нормативно-правової бази інформації, прийняття Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» (1993 р.), започаткування програми Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна україніка» тощо.

У 1994 р. створено Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, нині – Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства (далі – УНДІАСД). Його співробітникам належить низка публікацій теоретико-методологічного, методичного, оглядового характеру, що складають фундамент подальшого розвитку національної архівної інформаційної системи [3, 5].

У цей час архівні установи починають створення електронних пошукових баз даних для задоволення потреб користувачів архівної інформації (бази даних

«Вигнані до Німеччини», «Репресовані» тощо), а підприємства усіх форм власності використовують комп'ютерну техніку для автоматизації ділових процесів.

Цей важливий практичний досвід поряд із законотворчою та науково-методичною діяльністю державних органів влади та безпосередньо архівних установ створив фундамент для побудови національної інформаційної системи на початку нового ХХІ століття.

III етап – з 2000 р. – по сьогоднішній день – початок створення національної архівної інформаційної системи України.

Започатковано серією публікацій Г. Боряка, Ю. Забенька тощо у Віснику Державного комітету архівів України під загальною назвою «Архіви України в Інтернеті» [4]. У них надана інформація про стан інформатизації архівів у 1990-х рр. (Г. Боряк), загальні відомості з історії виникнення та розвитку Інтернету (Ю. Забенько), заходи УДНДІАСД у галузі автоматизації архівної справи з початку утворення інституту (В. Ляхоцький). Необхідність підведення підсумків попереднього етапу була зумовлена потребою у нових, рішучих діях щодо інформатизації.

Першим кроком стало відкриття веб-порталу Державного комітету архівів України у 2000 р. (з оголошенням рішення колегії Держкомархіву України від 25 жовтня 2000 р. «Про затвердження структури офіційного Web-сайту Держкомархіву України» від 3 листопада 2000 р. № 63).

Для повноцінного функціонування ресурсу його було необхідно наповнити суспільно-затребуваною інформацією. Крім нормативно-правової бази та інформації про систему архівних установ, заплановано розмістити на ньому архівні бази даних.

У 2001 р. згідно із рішенням колегії державного комітету архівів України від 17 січня 2001 р. «Про створення баз даних на зарубіжні документи історико-культурної спадщини України та документи іноземного походження з історії України» було започатковано створення архівних баз даних.

Двома роками раніше затверджено Порядок здійснення централізованого державного обліку документів історико-культурної спадщини, що знаходяться за кордоном, та документів іноземного походження, що стосуються історії України (наказ № 67 від 11 листопада 1999 р., зареєстрований Міністерством юстиції 29 листопада 1999 р.). Це спонукало архівні установи складати картки обліку на документи зарубіжної україніки, що зберігаються у їхніх фондах, фондувати копії таких документів, зроблених ще за радянських часів, та реєструвати нові надходження з-за кордону.

Ця картотека у майбутньому має скласти відповідний ресурс на сайті, що має безперервно поповнюватися за рахунок знахідок істориками документів архівної україніки за кордоном та міжнародного співробітництва. Проміжні результати цієї роботи представлені на сайті у розділі «Архівна україніка».

Паралельно розпочато створення електронного фондового каталогу – бази даних на всі фонди, що зберігаються в архівах України. Програмний продукт передбачав створення, наповнення, супровід, модифікації локальних баз даних, системи передавання даних, оперативне, ефективне і коректне експортування даних з інших, існуючих на тепер в архівних установах баз, даних облікового типу. З поетапним розвитком системи до неї можуть інтегруватися численні тематичні, видові та інші локальні бази даних.

На даний момент **облікові бази даних, створені на базі електронного фондового каталогу, функціонують у всіх державних архівах.** Однак розміщення хоча б пробної версії електронного фондового каталогу на сайті Укрдержархіву невиправдано запізнюється.

Широке застосування комп'ютерної техніки дозволило архівам накопичити значну кількість цифрових документів: відео, аудіо та цифрових копій документів НАФ. У 2003 р. XXXII Генеральна конференція ЮНЕСКО прийняла Хартію про збереження цифрової спадщини, у якій визнано, що цифрова спадщина є частиною культурного надбання людства [24].

Україна відгукнулася на міжнародну ініціативу серією нормативно-правових актів стосовно електронних документів. Серед них Закони України «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про електронний цифровий підпис», «Порядок зберігання електронних документів в архівних установах» тощо [8, 9, 19].

У 2007 р. було створено Центральний державний електронний архів України (ЦДЕА України). Саме на нього покладено вирішення проблем із збереженням цифрової спадщини в Україні: від розробки правої бази та координації діяльності архівних установ до безпосередньо забезпечення збереженості.

Водночас, зроблено важливі кроки щодо легалізації програмного забезпечення, що в свою чергу легалізує програмні продукти, створювані архівами з його допомогою, починаючи від електронного діловодства, закінчуючи архівними базами даних.

Не зважаючи на це, рівень комп'ютеризації архівів в Україні не високий: не всі робочі місця архівістів обладнані комп'ютерною технікою, відсутні штатні програмісти, архівісти не мають достатньої підготовки для експлуатації вже створених програмних продуктів, архіви користуються відкритими інформаційними ресурсами, що створює загрозу для захисту інформації.

Нормативно-правова база, створена в Україні, та галузеві стандарти дозволяють створювати якісний інформаційний ресурс. Але закони та стандарти не діють самі по собі, для їх реалізації необхідна свідомо ініціатива архівістів та громадськості. Як не запровадиться в Україні електронний документообіг лише через прийняття відповідного закону, якщо в ньому не буде зацікавленості зі сторони суб'єктів, так і архівні ресурси не будуть створюватися лише за наявності комп'ютеру, Інтернету та інструкцій. Інформатизація має стати обов'язковою частиною роботи архівіста.

Отже, від усвідомлення життєвої необхідності та невідкладності інформатизації архівної справи усіма учасниками залежить її успішне майбутнє.

Переконливим аргументом на користь інформатизації стане знання сучасними архівістами переваг, що вона надає, а також шляхів нейтралізації реальних ризиків, що існують при її впровадженні.

На даний момент поширеним видом інформаційних ресурсів на сайтах українських архівів є електронні версії довідкового апарату: путівників, анотованих реєстрів фондів, описів, списків фондів тощо. Це важливий позитивний крок для поширення архівної інформації та доступності її для користувачів.

Але путівники мають тенденцію застарівати, оскільки надходження нових фондів та їх поповнення – процес безперервний. Тому інформація про нові надходження може бути недосяжною для користувача електронних ресурсів. Цю проблему можуть вирішити лише електронні бази даних, що постійно оновлюються, такі як електронний фондний каталог, що має системоутворюючий потенціал метабази даних.

Важливим електронним ресурсом є Інтернет-виставки, розміщені практично на всіх сайтах українських архівів з актуальних питань нашої історії. Вони дають можливість дистанційно ознайомитись з цінними архівними документами широкому загалу, при цьому не вимагають великих витрат часу та коштів для створення. Поки що вони є далеко не рівнозначною заміною повнотекстових баз даних, які успішно почали створювати зарубіжні архіви.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Henriette D. Avram Machine-Readable Cataloging (MARC) Program ; Marcel Dekker, Inc. – New York, 2003.
2. Архівознавство. Підручник / під ред. Я. Калакури. – К., 1998.
3. Боряк Г. В. Національна архівна спадщина України та Державний реєстр «Археографічна україніка» : Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи / Геннадій Боряк. – К., 1995. – 348 с. ; Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна Україніка» і комп'ютеризація

архівної справи в Україні : Зб. наук. праць. – К., 1996. – Вип. 1 : Інформатизація архівної справи в Україні : Сучасний стан та перспективи / Геннадій Боряк. – 308 с.

4. Вісник Державного комітету архівів України. Вип. 3 : липень – вересень 2000 р. / Режим доступу до документа : <http://www.archives.gov.ua/Publicat/Visnyk/index.php?3>

5. Дубровіна Л. А. Основні положення концепції комп'ютеризації архівної справи в Україні / Л. А. Дубровіна // Студії з архівної справи та документознавства. – 1998. – Том 3. – С. 6–17.

6. Закон України «Про інформацію» від 2 жовт. 1992 р. № 2657–XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.

7. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» від 13 грудня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 11. – С. 81.

8. Закон України «Про електронний цифровий підпис» від 22 трав. 2003 р. № 852–IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 36. – Ст. 276.

9. Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22 трав. 2003 р. № 851–IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 36. – Ст. 275.

10. Закон України «Про Національну програму інформатизації» від 4 лют. 1998 р. № 74/98–ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 27/28. – Ст. 181.

11. Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007 – 2015 роки» від 9 січ. 2007 р. № 537–V // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 12. – Ст. 102.

12. Кисельова А. Веб-сайт Державного комітету архівів України: історія, реалії, перспективи / А. Кисельова // Архіви України. – 2003. – № 4–6. – С. 129.

13. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

14. Кузовова Н. Методичні рекомендації щодо комп'ютеризації роботи архівних відділів райдержадміністрацій і міських рад з установами – джерелами формування НАФ у зоні їх комплектування / Н. Кузовова. – Херсон : Державний архів Херсонської області, 2005. – 27 с.

15. Кулешов С. Г. Документознавство : Історія. Теоретичні основи / С. Г. Кулешов ; Український держ. НДІ архівної справи та документознавства, Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв. – К. : [s. n.], 2000. – 161 с. – Б. ц.

16. Лавренюк А. Центральний державний електронний архів України : пошук відповідей на виклики часу / А. Лавренюк // Архіви України – 2008. – Вип. 1–2. – С. 67–71.

17. Основні правила роботи державних архівів України / Державний комітет архівів України, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. – К., 2004. – 334 с. (Схвалено колегією Держкомархіву України від 3.02.2004, протокол № 2).

18. Порядок застосування електронного цифрового підпису органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями державної форми власності : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовт. 2004 р. № 1452 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 44. – Ст. 2894.

19. Порядок зберігання електронних документів в архівних установах : затв. наказом Держкомархіву України від 25 квіт. 2005 р. № 49 : зареєстр. в М-ві юстиції України 7 черв. 2005 р. за № 627/10907 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 23. – Ст. 1324.

20. Порядок функціонування веб-сайтів органів виконавчої влади : затв. наказом Державного комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України, Державного комітету зв'язку та інформатизації України 25.11.2002 N 327/225 (z1021-02)

Держкомархіву України від 25 квіт. 2005 р. № 49 // Режим доступу до документа : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1022-02>.

21. Постанова Кабінету Міністрів України «Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади» // Офіційний вісник України – 2002. – № 2. – Ст. 57.

22. Постанова Правління Національного банку України «Про затвердження Положення про порядок формування, зберігання та знищення електронних архівів у Національному банку України і банках України» від 12 вер. 2006 р. № 357 (zareestrovano v ministertsvi yustitsii Ukraini 3 zhovtnya 2006 r. za № 1089/12963 // Режим доступу до документа : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1089-06>.

23. Правила роботи архівних установ України / М-во юстиції України, Держ. архів. служба України, Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства ; упоряд. : Л. А. Кисельова, Ю. А. Прилепішева, Т. П. Прись, С. В. Сельченкова ; за заг. ред. Н. М. Христової. – К., 2013. – 243 с.

24. Хартия ЮНЕСКО о сохранении цифрового наследия, принята 15 октября 2003 года // Режим доступу до документа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/digital_heritage_charter.shtml

Статья посвящена достижениям современной украинской и мировой архивной науки и документоведения в области информатизации архивного дела и документоведения. Особое внимание обращается на методы и технологии, проявивших себя жизнеспособными и эффективными в практике архивной работы и делопроизводственной службы в независимой Украине. Изучается процесс формирования нормативно-правовой основы для информатизации в архивном деле и делопроизводстве. Исследуются проблемы и перспективы теоретического и практического развития этого направления.

Ключевые слова: архивное дело, компьютерные технологии, документоведение, электронный документооборот.

The article is devoted to the achievements of modern Ukrainian and world archival science and documentation in the field of information Archives and Documentation. Special attention is paid to methods and technologies that have proved viable and effective in practice, archival work and record keeping services in

independent Ukraine. We study the history of the local databases of different types, management, accounting, problem representation and search them online. Attention is drawn to the creation of Internet resources of central and local archives to meet the needs of businesses and individuals in archival information. We study the formation of legal framework for information in archival affairs and record keeping. Special attention is paid to the legal principles of information Ukrainian society, because it is part of the archival resources of national information resources. These include the Law of Ukraine «On electronic documents and electronic document» and «On electronic digital signature» adopted in 2003. The investigating to the problems and prospects of theoretical and practical development of this area in archives, and in record keeping processes.

Key words: *archival work, computer technology, clerical work, electronic document management.*

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 355/359(=512.1)

Ярослав Пилипчук*

РОДОПЛЕМІННА СТРУКТУРА ДАШТ-І-КИПЧАК

У цій статті розглянута етнімія та історична географія західної частини Дашт-і-Кипчак. Великі вождівства у цій частині Дашт-і-Кипчак виникали завдяки діяльності окремих харизматичних вождів. Після смерті Боняка у Північно-Західному Надчорномор'ї замість одного утворилось чотири ханства. Племена кунун, орунгут, бадай, кітан-оба очолювались власними вождями. Плем'я дурут з'явилося у Північно-Західному Надчорномор'ї достатньо пізно. Найбільш складну структуру на Нижній Наддніпрянщині мало вождівство лукоморських кипчаків. У його склад входило кілька родів та племен (Алтун-оба, Арслан-оба, Іт-огли, Дженгер, Урус-оба). У цьому вождівстві з часом змінився правлячий клан. У деяких вождівствах змінився правлячий клан. Необхідно зауважити, що на лівому березі степової Наддніпрянщини кочували племена бурдж-огли, улаш-огли, карабар-огли. У Донецькій конфедерації плем'я кай було замінено племенем токсоба. Підпорядкований статус займали племена куч-оба, таргіл-оба і деякий час дурут. Єльтук (Ельтут)-оба кочувало поблизу від Волзької Булгарії та Рязанського князівства і було частиною вождівства Шаруканідів. Вождівства на Північно-Західному Надчорномор'ї та Наддніпрянщині майже завжди збігалися з кордонами володінь окремих племен. Донецька конфедерація була найбільшим квазіімперським об'єднанням у східноєвропейських степах. Можливо локалізувати володіння племен чертан та елан у Поволжі та Надураллі. Родоплемінна структура вождівства йємеків та ільбарі відома у загальних рисах. Їх землі знаходились між сибірською тайгою та Сир-дар'єю та Балхашем, та від Уралу до Іртиша. Внаслідок міграції початку XII ст. ільбарі домінували серед східних кипчаків. Їм підпорядковувались племена східнокипчацькі токсоба, іт-огли, дурут, ал-арс, бурдж-огли, а також манкур-огли, байаут, урані, йугур. Кочів'я племені кангли знаходились у Надараллі.

Ключові слова: кипчаки, історична географія, етнімія, кордони, плем'я.

Одним з найбільш цікавих питань історії кипчаків є етнімія та історична географія Дашт-і-Кипчак. Історичну географію Дашт-і-Кипчак досліджували К. Кудряшов та Д. Расовський. Їх напрацювання торкалися головним чином

* Кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу Євразійського степу Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України

питань кордонів Дашт-і Кипчак [8; 21; 22]. Проте на даний момент їх праці вже є застарілими. Етнонімія Дашт-і-Кипчак досліджувалась багатьма дослідниками. Й. Марквартом на початку ХХ ст. у своїй книзі навів перелік кипчацьких племен [15]. О. Пріцак дослідив етнонімію кипчаків, які кочували на території степової Наддніпрянщини (племена бурдж-огли, улаш-огли, ыт-огли, урус-оба) та історію клану кай [20]. П. Голден дослідив у окремих студіях такі питання, як: історія так званих «диких половців» (племена токсоба та дурут), історію кипчаків у Грузії, історію племені Урус-оба, історію кімаків та йемеків. У окремій студії розглянута етнонімія Дашт-і Кипчак [28; 29; 30; 31; 32; 33]. Б. Кумековим у окремих статтях проаналізував етнонімію як східних, так і західних кипчаків. У узагальнюючій статті він стисло розглянув етнічну номенклатуру Дашт-і Кипчак [11; 12; 13]. І. Мандокі-Конгур [35; 36] та І. Башкі [27] дослідили історію кипчаків у Угорщині. Дослідники дослідили кипчацьку та загалом тюркську етнонімію та антропонімію в Угорщині. У окремій студії І. Мандокі-Конгур присвятив увагу племені улаш-огли. Завданням цієї статті є дослідження родоплемінного складу конфедерацій та історичної географії кипчацьких вождівств у Дашт-і-Кипчак. Новизною даного дослідження є спроба ототожнити певні племена з конкретними вождівствами та визначити місця кочування кипчацьких племен.

Поблизу від Дунаю знаходилось ханство Боняка. Вперше Боняк був згаданий під час подій 1091 р. Його воїни допомогли ромеям перемогти печенігів під Левуніоном. Боняк очолював одне з кипчацьких вождівств, котре володіло територіями поблизу Дуная. Після смерті Боняка його вождівство розпалося на кілька менших конфедерацій [20, с. 35-40, 243-244]. Одним з таких вождеств було ханство племені кунун. Логічно висловити припущення, що плем'я кунун це плем'я кун, котре прийшло у Європу, коли його переслідувало плем'я кай [23, с. 541; 37, р. 29-30]. С. Кляшторний вважає, що плем'я кун відносилось до племен теле [6, с. 136]. У арабських джерелах племена дурут та кунун (knn) названі окремо та їх ототожнення неможливе [23, с. 541; 32, р. 114]. Пізніші

арабські автори знали про плем'я кумангу (Qmngu, Qumanlu), але не знали про дурут [15; 11, с. 124-125; 32, р. 115].

У Ібн Халдуна у переліці кипчацьких племен згадувалось плем'я кунун. У Ан-Нувайрі згадувалось плем'я котян. Ібн Дукмак згадував цей етнонім у формі кутн. У нас нема підстав вважати котан та кунун одним й тим самим племенем [23, с. 541; 12]. Прочитання етноніма як кенен прийнято у Й. Маркварта та К. д'Оссона. Іншу форму (кунун) використовували П. Пелльо та В. Тізенгаузен [12]. Легендарним предком усіх казахів вважається Котан. Б. Кумеков вважає, що Котян це не плем'я киданів, а форма чоловічого імені у тюрків [12]. У Криму є ойконіми Бек-Кутан та Бек-Котан-Конрат. Кутан-аул зафіксований у Дагестані. У Сурхандар'їнському окрузі є ойконім Бей-Котан. Цей етнонім є й у башкирів і він зшаданий як бікатін. У Азербайджані зафіксовані ойконіми Котанли (Котанлу) та Хараба-Котанлу [1, с. 137-138]. Етнонім котян згаданий Ан-Нувайрі швидше відповідає Кітанопі, котрий згаданий при описі подій 1103 р. Кітан-опа був вождем одного з кланів у складі «лукоморських кипчаків» [32, р. 113].

Серед племен, що переселились до Угорщини, І. Мандокі-Конгур, окрім Olás, Csertán, Kór, Borcsol, називав ще Pöncsuk и Kőncsög [35]. У Угорщині також зафіксована місцевість Kőncsög [1, с. 139]. Що стосується етноніма Kőncsög (Kuncheg), то його можна ототожнити безпосередньо з племенем кунун [23, с. 541]. І. Башкі вважає етнонім Kuncheg (Küncheg, Küncheg) близьким та тотожним Kőncsög. Кумчегом називали вождя клана племені чертан [27, р. 53]. Плем'я кунун було тісно пов'язано з Угорщиною та можливо кочувало поблизу її кордонів.

Плем'я урунгут займало території Береганського степу, поряд з бададжами. Згадка про бададжів (bdâj) та урунгутів (wrgwnkqwt) після перемоги монгольських військ над Улакутом (Другим Болгарським царством) роблять можливою таку локалізацію володінь цих племен [24, с. 38; 32, р. 109, 116]. Плем'я урунгут П. Голден називав Orungqut [32, р. 116]. Плем'я бададж

американський дослідник вважає кипчацьким. У Ахсікенті цей етнонім був зафіксований у формі *Bâdâu* чи *Bâdân* [32, p. 109].

Дурут чи дурт арабських джерел були відомі слов'янам як тертробичі [23, с. 541; 5, с. 641; 32, p. 112]. Б. Кумеків вважає, що дурут були присутніми як у східній, так і західній частині Дашт-і-Кыпчак. Його точку зору прийняли С.Кляшторний та Т. Султанов [6, с. 218]. Етнонім дурут можна співставити з родом тертоул племені аргин Середнього Жузу казахів, родом тортул племені найман та кірей того ж Середнього Жуза, родами тартули та турт-оул у узбеків, ойконімом Дортлар та гідронімом Тертерчай у Азербайджані [1, с. 136-137]. Дурути зафіксовані у Угорщині у формі етноніма *Törtel*. Одного з вбивць Ласло IV Куна звали *Turtel* (*Turtule*, *Törtél*) [27, p. 50-51].

У XIII ст. на території степів Дніпровського Правобережжя знаходились кочів'я племені дурут. Але ще наприкінці XII ст. це плем'я не було впливовим. Уперше воно було згадано при описі похода Ігоря Святославича проти кипчаків. Тертробичі (дурут) були союзниками Кончака Отроковича у битві на річці Каялі [19, с. 163; 5, с. 641]. Насправді відомим вождем цього племені був тільки Котян [19, с. 168-169]. На правому березі Дніпра дурут з'явилися пізніше ніж іт-огли. Відкочівка племені дурут з Дніпровського Лівобережжя на правий берег була причиною ворожнечі між дурут та токсоба [23, с. 541-542].

У Північному Надчорномор'ї та Західному Надазов'ї знаходились володіння «лукоморських кипчаків». Їхня ставка знаходилась на річці Сутінь (Молочна) у Західному Надазов'ї. Також була згадана «Ітларева чадь» [20, с. 34]. Цей етнонім можна ототожнити з племенем іт-оба. Воно згадано у різних формах у арабських джерелах. Як іт-оба чи 'ytbâ це плем'я знав Ад-Дімашки, як 'tb â – Мубарак-шах, як йета чи уtâ – Ан-Нувайрі, йеті-оба – Ібн Дукмак, сета чи stâ – Ібн Халдун, йітоба чи іетіоба – Абу Хайан [23, с. 541; 11, с. 118-119; 15; 32, p. 113]. Б. Кумеків запропонував кілька інших форм назв цього етноніма: для Ан-Нувайрі – іті, для Ібн Дукмака – іта, Абу-Хайана – атба, Ахмада ат-Тіні – іітаба, Ад-

Димашки – ісба [12]. О. Прицак вважав, що це плем'я називалось іт-огли [20, с. 179-181].

У 1093 р. Тугоркан переміг Святополка у битві на річці Стугні та спустошив місцевості на Дніпровському Правобережжі поблизу Києва [20, с. 36; 5, с. 209-215; 14, с. 218-225; 18, с. 18-19, 202]. Тугоркан разом з Боняком брав участь у перемозі над печенігами під Левуніоном у 1091 р. [20, с. 35-36, 244]. Остання згадка про нього датована 1096 р., коли контратака русов призвела до смерті Тугоркана, котрий взяв в облогу Переяслав [20, с. 37; 5, с. 219-229]. Можна висловити припущення, що Тугоркан належав до іт-огли та «лукоморців». Інший відомий вождь «лукоморців» Кобяк через кілька десятиліть після Тугоркана здійснював набіги на Русь [19, с. 158; 5, с. 568, 618-623]. У літописах також згадувались вожді Тогли, Акуш та Кобан Урусобич [20, с. 180-181; 5, с. 671-677]. Іт-огли кочували як на правому, так і на лівому березі Дніпра, у пониззі цієї річки.

У вождівстві «лукоморців» існувало кілька кланів, котрі претендували на лідерство. Навіть під час подій 1103 р. можна переконатись, що вони не були монолітним політичним союзом. Одні вожді входили у «партію війни», а Урусоба наполягав на перемовинах. Кочів'я урусоба входили у склад «лукоморських половців». Мубаракшах згадував урус-оба як плем'я Urus (wtws) [32, р. 120]. Ад-Дімашкі згадував про кипчаків ал-арс (є ще форма al-Urus) [15]. Походження цього етноніму пов'язано з ал-арсіа [30, р. 40-46; 32, р. 120-121]. Б. Кумеків вважає, що ал-арс це тюркизовані алани, котрі було пов'язані з регіоном Надаралля та Амудар'ї [11, с. 122].

Ми висловлюємо припущення, що Урусобичі, вказані у слов'янських джерелах, отримали назву від імені вождя Урусоби. Це ім'я могло походити від al-Urus, Urus та ал-арс. Урусобичі це не плем'я, а клан у складі племені. Алтун-опа також могло бути іменем вождя та назвою клана [14, с. 277-279; Новгородская первая летопись, 1950, 19, 203; 5, с. 252–256; Golden 1990, 40-46; 32, р. 108, 120-121]. Клан Урусоби став домінуючим серед «лукоморців» у останній

чверті XII ст. [20, с. 40, 180-181; 19, с. 56; 14, с. 277-279; 18, с. 19, 203; 5, с. 252-256, 671-677; 30, р. 33-34].

У 1103 р. руси вбили кипчацьких вождів Бельдуза, Кічіга, Кітанопу, Асупа, Куртку, Ченегрепу, Сурьбаря, Урусобу. Серед кипчацьких вождів згадувався Арслан-оба. П. Голден вважає, що це ім'я могло позначати й клан. О. Пріцак вважав можливим, що Ченегрепа очолював плем'я Jenger. П. Голден вважає, що Ченегрепа це окремий кипчацький клан. Назва цього племені похідне від Āenegir-ара, Āengir-ара, Āengir-ра [20, с. 40; 32, р. 108, 111, 113].

Одним з найбільш відомих кипчацьких племен було плем'я бурдж-огли (бурдж-оглу, бурдж-огла) про яке повідомляли арабські єгипетські хроністи. Це плем'я було одним з провідних племен західної частини Дашт-і-Кипчак. Кочів'я цього племені знаходились поблизу від Дніпра, на лівому березі річки [23, с. 541; 15; 11, с. 119; 32, р. 110]. Ібн Халдун згадував етнонім бурдж-огли у формі бурдж-огла [23, 541]. Як Borcsol це плем'я відоме у угорських джерелах [35]. Етнонім бурдж-огли згадується як рід берш (бірюч, берч) у племені алчін Молодшого Жуза казахів та рід борчі (борши) племені аргин Середнього жуза казахів. У Грузії було місто Борчало (тепер це місто Марнеулі) [1, с. 133-134].

У 1162 р. вождем бурдж-огли був Беглюк, тесть князя Ростислава [20, с. 182; 5, с. 521-522]. У 1167 р. чи 1168 р. Ярослав Всеволодович напав на кочів'я Беглюка [5, с. 532; 20, с. 182]. У 1170 р. руси напали на бурдж-огли та здобули їх ставку у «Чорному Лісі» [19, с. 154; 5, с. 538-541]. У 1177 р. бурдж-огли здійснювали похід у землі «Чорних Клобуків» і здобули шість міст берендеїв [5, с. 603-605]. У 1183 р. бурдж-огли разом з улаш-огли, іт-огли та кулобичами планували здійснити похід на Русь, але руси випередили кипчаків і здійснили превентивний набіг [5, с. 632; 19, с. 147]. У 1185 р. бурдж-огли у союзі з токсоба (племенем Кончака) воювали проти князя Ігоря [5, с. 646; 19, с. 165]. У 1193 р. бурдж-огли атакували Переяславщину [5, с. 675-679; 19, с. 148-150].

Серед племен, котрі мігрували до Угорщини, варто згадати про Olás та Kóg. Угорські документи згадували про кумана Деметрія з племені улаш. Етнонім

улаш логічно співставити з літописними улашевичами [36; 20, с. 183-184; 32, р. 120]. Улаш називалось село поблизу Анкари та так називався один з кланів байандурів. Володіння Olás у Угорщині знаходились між річками Кереш та Тиса, у комітатах Heves-Újvár та Külső-Szolnok [36; 27, р. 46-47].

Qor/Qol (Kor/Kol) угорських джерел можна ототожнити з карабарогли (калабаали) [41; 20, с. 178-186; 32, р. 115; 35]. Ібн Халдун згадував про плем'я калабаали [23, с. 541]. Ан-Нувайрі ще згадував про форму карабарогли [23, с. 541; 12]. Колобичі згадувались у галицько-волинському літописі [5, с. 632, 641]. Б. Кумеків вважає, що тюркська назва цього племені звучало як кулаба-огли [11, с. 120; 13, с. 481]. І. Башкі пов'язує Qor (Kor) з qoqr (жалюгідний), а Qol (Kol) з qul (раб) [27, р. 46]. Рідкісні згадки про колобичів у літописах дозволяють припустити, що це було другорядне плем'я, котре знаходилося у зоні впливу іншого племені [32, р. 115].

Найбільш відомою конфедерацією кипчаків було донецьке об'єднання, котре очолювалось Асенем та Шаруканом. Одною з найбільш помітних фігур у історії цього вождівства був Шарукан, котрий переміг русів у битві на річці Альта у 1068 р. [20, с. 32; 14, с. 167-172; 18, с. 17, 186-191; 5, с. 156-161]. Под 1082 г. упомянуто о смерті Асеня [20, с. 240; 14, с. 205; 5, с. 196]. Доля Шарукана невідома від 1068 до 1107г. Можна висловити припущення, що походи 1078 р. на Переяслав [14, с. 200; 18, с. 18, 201; 5, с. 190-191] та 1079 р. на Воїнь [14, с. 204; 18, с. 18, 201; 5, с. 195-196] здійснив не Шарукан, а Асень з племені кай [20, с. 239-246].

Під час походів у степи Володимир Мономах та Олег Святославич уклали союз з Аєпами (синами Асеня та Гиргеня, правителями племені кай) за допомогою династичних шлюбів (сини Рюриковичів одружились на доньках кипчацьких вождів) [20, с. 241; 14, с. 282-283; 5, с. 258-259]. Останній раз Шарукан згадується у 1107 р., коли його воїни та війська Боняка були переможені дружиною русів у битві на Сулі [20, с. 41; 14, с. 281-282; 5, с. 258-259]. За припущенням Г. та Я. Федорових, влада у вождівстві донецьких

кипчаків перейшла до брата Шарукана Сугра. Отрок потрапив на Північний Кавказ не як втікач, а як правитель улусу. Після смерті Сугра влада перейшла до Сирчана. Від Сирчана влада перейшла до Отрока. Спадкування влади у донецькому об'єднанні тривалий час здійснювалось за давньотюрській схемі – від дядька до плеїніка [25, с. 231-242; 5, с. 716].

Серед племен Дешт-і-Кипчак часто згадувалось плем'я токсоба. Про нього знали Ібн Дукмак, Абу Хайан та інші арабські вчені. Абу Хайан знав його як токус-оба (токуз-оба) [11, с. 118-119; 23, с. 540-541]. П. Голден наводить такі форми назви цього племені: tqsbâ для ад-Дімашкі, tqsbâ (Toqsoba) для Ан-Нувайрі та Абу Хайана, tgsbâ (Toğsoba) для Ібн Халдуна [32, р. 119]. Б. Кумеков висловив припущення, що токсоба домінували тільки на заході західноєвразійських степів [Кумеков 1990, 127]. П. Голден відносить токсоба до «диких половців» [28, р. 299-300, 305-307; 32, р. 119-120]. Етнонім токсоба зафіксований у ойконімії Крима (Буюк-Токсоба та Кучук-Токсоба), у Молдавії (у формі Таксобени) у Унгенському районі. Підрозділ токсоба був у роді байбакти клана байули племені алчін Молодшого Жуза казахів. Також він існував у киргизів племені саяк. Ураном узбецьких та каракалпацьких кипчаків був Токсаба [1, с. 132-133]. Про токсоба більш усього відомо з арабських джерел [11, с. 118-119, 127; 23, с. 540-541; 15]. У 1152 р. токсоба разом з іншими кипчаками (отперлюеве) були союзниками Юрія Довгорукого [5, с. 455; 28, р. 299-300]. Токсоба домінували в Донецькій конфедерації кипчаків [28, р. 305-307]. Під їхньою владою знаходились і інші племена. На жаль, відновити етнонімію донецьких кипчаків дуже складно.

До племені токсоба відносилась династія Шаруканідів [32, р. 119-120; 28, р. 299-300, 305-307]. Син Шарукана Отрок прославився своїми перемогами у Грузії. Щоб полегшити собі боротьбі з Аспичами Сирчан закликав Отрока допомогти йому проти ворогів. У галицько-волинському літописі збереглась розповідь про повернення Отрока у рідні степи. Це був переказ на зразок дастанів. За даними літописця Сирчан надіслав до Отрока гудця тобто степового

кобзаря. Той співав для Отрока кипчацьких пісень, а також приніс для нього траву «Євшан» для того щоб хан на чужині згадував про Батьківщину [5, с. 716].

Можна висловити припущення, що за допомогою батирів Отрока Шаруканіди перемогли Асенів (Каєпичів). Вже у 1160 р. каєпичі згадувались поряд з берендеями у складі «Чорних Клобуків», а це значило, що війна з Шаруканідами для Каєпичів (Аєпичів) була програна [5, с. 507]. Ці події також змінили розстановку сил у Донецькому об'єднанні. Якщо до Отрока влада передавалась від дядька до племінника, то починаючи з Отрока влада передавалась від батька до сина. Сирчан був замінений Отроком. Від Отрока влада перейшла до його сина Кончака, а від Кончака до Юрія Кончаковича [5, с. 716].

Великим ханом-об'єднувачем, котрий консолідував значну частину кипчаків, став Кончак. Вперше він з'явився у анналах історії, коли напав на Переяславську землю у 1172 р. [5, с. 548, 555]. У 1174 р. Кончак разом з Кобяком здійснив похід, пограбувавши околиці Срібного та Баруча. Коли до них наблизилась військова русів, кипчаки відступили за Ворсклу [19, с. 157; 5, с. 568-570]. Похід 1179 р. був спрямований проти Переяславського князівства [5, с. 612-613; 19, с. 157]. У 1180 р. військо Кончака та Ігоря Святославича зіткнулись з дружиною Рюрика та були переможені у битві поблизу Чорторії [5, с. 618-624; 19, с. 158]. У 1183 р. Кончак бажав напасти на Русь, але не здійснив своїх планів, дізнавшись про концентрацію військ русів [19, с. 158-159; 5, с. 628-634]. У 1184 р. руси здійснили рейд на Хорол та взяли у полон мусульманського військового інструктора кипчаків [19, с. 159; 5, с. 634-636].

Ольговичі наважились на похід проти кипчаків у 1185 р. [19, с. 160-164; 5, с. 636-651; 14, с. 397-398]. Але князь Ігор Святославович не врахував ряд факторів. Поразки консолідували, а не роз'єднували кипчаків. У 1183 р. загинув Кобяк, старий союзник Кончака [5, с. 628-634]. Похід у степи повинен був занепокоїти кипчаків. За цих умов Кончак як політик організував широку коаліцію, у яку окрім токсоба увійшли племена іт-огли, тарголове, бурдж-огли, улаш-огли та дурут [19, с. 163; 5, с. 641, 644].

Об'єднане кипчацьке військо отримало перемогу на Каялі, що зміцнило авторитет Кончака. У 1185 р. Кончак атакував Римов, а у 1187 р. здійснив напад на прикордонні володіння Русі [19, с. 165-166; 5, с. 648, 653]. Але після цих походів Шаруканіди вже не воювали з русами [5, с. 716, 740-741]. Юрій Кончакович приєднав до своїх володінь землі «дербентських кипчаків». Кипчацький вождь Гюрге (у летописі Юрій Кончакович це Гюргю Кончакович, а у ан-Насаві Гюрге) у 20-х рр. XIII ст. здійснив спробу оволодіти Дербентом [16, с. 220; 17, Глава 77; 5, с. 716, 740-741].

Серед маловідомих племен Дашт-і-Кипчак було плем'я тарголове (Targıl). Вони були союзниками Кончака у 1185 р. Також було відомо про плем'я чи клан Tagew, вождем котрого був Азгулуй [5, с. 644; 32, р. 119]. Небагато було відомо про кучебичів. Їх вождь Судимір прийняв християнство. Кучебичі, на думку П. Голдена, эце күй-оба [32, р. 114]. П. Голден вважає, що Mekrütі це кипчацьке плем'я bkwrty. Цікаво, що ім'я Bekrütі/Bekrüte носив один з кипчацьких вождів, котрий протистояв військам Берке. Володіння цього племені дослідник локалізував між Кримом та Північним Кавказом [32, р. 116].

Наддніпрянські кочівники влітку кочували поблизу Сули. Більшість їхніх «веж» знаходилось у районі річки Орель. Цей регіон поряд с басейном Сіверського Дінця часто атакували руси. Взимку кочівники відкочовували на узбережжя Азовського моря. Їхні зимовники також знаходились у районі «Великого Луга» поблизу Хортиці. Річка Хортиця називалась Протолчею. Від Протолчі за чотири денних переходів можна було потрапити у басейн річки Сут-Су (Молочної), де знаходився один з головних таборів кипчаків. У 1103 р. шлях русів йшов від Кічкаської переправи вздовж Конки і за течією її притоки Карачекрак до річки Молочної [22, с. 170-171; 8, с. 91-92, 94, 131].

Багато «веж» кипчаків знаходилось між річками Орель та Самара. Самара була відома русам як «Снопород», а Орель як «Угол» [22, с. 171-172; 8, с. 92, 96-99]. Поблизу від Самари у половині денного переходу від «Синього ліса» знаходились караули кипчаків. Ставка знаходилась поблизу самого «Блакитного

лісу». «Блакитний ліс» знаходився між Самарською лукою, гирлом Самари та селом Голубовка [8, с. 99-102]. Там знаходились «вежы» племені улаш-оглі. «Чорний ліс» займали бурдж-оглі. Д. Расовский відносив ці території вже до «лукоморських кипчаків», але вказівка на Урусобичів (один з правлячих кланів «лукоморських кипчаків») на Івлі (Інгульці) свідчить, що лукоморцями були власне Урус-оба та Іт-оглі, котрі кочували на території Нижньої Наддніпрянщини [22, с. 174-175].

Шлях з володінь бурдж-оглі йшов через території улаш-оглі до Орелі. Перейшовши Інжир-брод на Орелі, кочівники просувались до Ворскли. «Вежы» Шарукана, Отрока, Кончака та Юрія Кончаковича знаходились на Торі та Сухому Торці. Крім того, велика кількість кочівників була зафіксована на Бахмуті, Сухому та Чорному Жеребці [22, с. 172-173]. У басейн Сіверського Дінця спрямовували свої походи Дмитро Іворович у 1109 р., Ярополк у 1120 р. та Ігор Святославич у 1185 р. [8, с. 133].

Зимівники токсоба та ельтукове, котрих Д. Расовський називав донецько-донськими половцями, знаходились, як на узбережжі Азовського моря та у пониззі Дона, так і у басейні Сіверського Донця, середній течії Оскола та Дона, між гирл Хопра та Калитви. Влітку кочівники підходили максимально близько до кордонів Русі і на Дніпровському Левобережжі їх “вежы” знаходились на Сальниці та Суюрлії [22, с. 169].

Одним з найбільш відомих кипчацьких племен було плем'я чертан (шортан, джортан). Ібн Халдун згадував плем'я чертан як джерсан. У Ан-Нувайрі зустрічалась форма джузнан [23, с. 541; 32, р. 112]. Ад-Дімашкі та Фахр ад-Дін Мубаракшах знали його як Ozur-Şortan [15; 32, р. 112]. Б. Кумеков називає інші форми назви цього племені. Для Ан-Нувайрі джзіан, для Ібн Халдуна – джарсан, для Ібн Дукмака – джуртан. У науковій літературі ще зустрічаються форми джузнан, джерсан, джезнан, джерсак [12]. Б. Кумеков стверджує, що найбільш правильною формою назви цього племені є джортан (шортан) [12; 13, с. 479]. Також часто згадуються інші форми назви племені: чуртан, чертан та шортан

[15; 32, p. 112; 41; 38, p. 57; 32, p. 112; 34, old. 55]. З племені чертан походила Ержебет (донька кипчацького хана Сейхана) [38, p. 52, 77-78; 40, p. 99, 103]. Топоніми з етнонімом чертан зафіксовані у Татарстані та Башкортостані. Річка, котра впадає у Великий Узень, називається Şertanla. Татарське поселення Şertanla відоме у Саратовській області [27, p. 45]. Логічно припустити, що до монгольського завоювання це плем'я кочувало поблизу від Волзької Булгарії, на волзькому лівобережжі.

У літописах згадувались кипчаки-ельтукове. Уперше, про них було згадано під 1146 р. галицько-волинським літописцем [5, с. 339]. Можливо, ця назва походила від імені вождя. З літописів нам відомий Ельтут (брат Кончака) [5, с. 623]. Єльтукове було російською назвою кипчацького об'єднання, котре кочувало поблизу від Рязанського, Черніговського та Новгород-Сіверського князівств, а також по сусідству з Волзькою Булгарією. Володіння цього племені знаходились у верхній течії Сіверського Донця, Швидкої Сосни та Дона. Єльтукове мали бути частиною Донецької конфедерації кипчаків [4, с. 495]. В. Іванов вважає, що власне там, у басейнах Дона, Хопра та Медведиці знаходились володіння ельтукове. Їх північні кордони позначені кам'яними скульптурами по річкам Бітюг та Хопер. Схожі на них пам'ятники знайдені на території Саратовської та Самарської областей [4, с. 495].

Поки-що неможливо локалізувати володіння племені Ilonsuk [32, p. 112-113]. Степи навколо села Bugac називали illancs-pusza, а саме село Illancs-falu. У Татарстані зафіксовано село Yılançik(ovo). У Башкортостані є село Yılanlı. Місцевість Žılanšik знаходиться у Казахстані, як і річка Zılan. Одне з башкирських племен має назву елан (Yılan). Можливо Ilonsuk прийшли до Угорщини під час монгольських завоювання з територій між Волгою та Уралом. Більшість топонімів пов'язані власне з цим регіоном [9, с. 362; 27, p. 45-46].

Анджуогли (анджигалі), згадані у хроніці Ібн Дукмака, були відомі як огли у Ібн Халдуна та анджогли у Ан-Нувайрі [15; 23, с. 541; 11, с. 120; 32, p. 112-113]. М. Аристов, Т. Жданко та Б. Кумеків ототожили анджогли з казаським племенем

канджігали. Б. Кумеков відносить анджогли до племен західної частини Дашт-і-Кипчак [Кумеков 1993].

У переліку племен Ад-Дімашки згадані племена бечана и кара-боклю. Б. Кумеков вказує ці етноніми у формах караборіклі та базанак [15; 13, с. 479-481]. Кара-борклю чи караборіклі можна ототожнити «Чорними Клобуками». Ібн Халдун знав це плем'я як Qara-börkli. Плем'я бечана (bjnh) було віднесено ад-Димашки до кипчаків, хоча самі печеніги, як і «Чорні Клобуки», кипчаками не були [15; 32, р. 115, 118]. Ад-Дімашки зафіксував також плем'я під назвою V.zânkî чи V.zângî [15; 32, р. 110-111]. У переліку кипчацьких племен ад-Дімашки вказані не тільки власне кипчацькі племена, але й тюркські племена, котрі кочували на території Дашт-і-Кыпчак. Арабський географ вказував, що у його переліку були тільки найвідоміші племена, а самих їх було безліч [15].

Цікавим питанням є ідентифікації племені барат [15]. Ад-Дімашки згадував його як brt. У Ахсікенті це плем'я згадано як bwrt (burat, böret). Цей етнонім ще можна читати як barat, beret, burat, böret, bürüt. П. Голден вважає також можливими форми baraq, buraq, boraq. Американський дослідник вважає brt племенем у складі конфедерації канглів [32, р. 109]. За гіпотезою Б. Кумекова brt це дурут [11, с. 122].

За даними ад-Дімашки, у східній частині Дашт-і Кипчак кочували так звані «хорезмійські кипчаки»: бергу (баргу), токсапа (токсоба), ітапа (іт-оба), ілеріс (іль-арс, ал-арс), бурдж-оглу, мінчур-оглу (манкур-оглу), йімак, барат. Хорезмійські кипчаки ад-Димашки й були східними кипчаками. Цікаво, що серед цих етнонімів не знайшлось місця для канглів, котрі очевидно склали окрему конфедерацію племен. Частина етнонімів конфедерації східних кипчаків була схожа на етнічні найменування східноєвропейських кипчаків. Стосовно йімаків (йємеків) ад-Дімашки повідомляв, що вони вже стали хорезмійцями, тобто вони прийняли іслам та активно взаємодіяли з населенням Хорезма [15].

Укладач Лаврентіївського літопису знав йємеків як «Половцы Емякове» [14, с. 389]. Ад-Дімашки та Абу Хайан називали це плем'я тільки під назвою

уemek/уімак [32, р. 121]. У 1184 р. кипчаки-йємеки взяли участь у поході на Булгар як союзники Андрія Боголюбського [14, с. 389-390; 5, с. 625-626].

Б. Кумеков зробив припущення, що бергу (баргу) – це плем'я ель борілу [Кумеков 1990, 120; Кумеков 1993]. Стосовно ідентифікації етноніму ольберлік з якимось з кипчацьких вождівств серед вчених немає одностайності. О.Пріцак вважав їх правлячим племенем у донецькій конфедерації племен [20, с. 43]. Т.Оллсен вважав їх групою східних кипчаків між Волгою та Уралом [26, р. 5-24]. П.Голден вважав їх монголономним племенем та одним з найбільш впливових кланів у Дашт-і-Кипчак [29, р. 5-29; 2, с. 477]. П. Голден ототожнює з ольберлі плем'я орперлюеве (отперлюеве), котр згадано у галицько-волинському літописі [28, р. 300, п. 27]. Мубаракшах та Рашид ад-Дін називали його ольберлік (ölberlig, ölberlik, al-barlyk) [24, с. 35; 29, р. 13]. У Джузджані наводиться форма ölberli. Абу Хайан згадував цій етнонім у формі ölberli. Схожа назва цього племені була у Ібн Халдуна та ан-Нувайрі. У ад-Дімашкі цей етнонім згаданий у формі ölberlü [29, р. 13, 14]. Нізам ад-Дін Шами згадував про плем'я ііл-бори (ель-борі) [12]. Форми елберлі, ілбарі, ільборі використовували К. д'Оссон, Й.Маркварт та С. Ахінжанов. Б. Кумеков вважає правильною форму ель-борілі [12].

Серед східних кипчаків було присутнє плем'я урані, про яке згадували Фахр ад-Дін Мубаракшах та Рашид ад-Дін. П. Голден наводить такі варіанти назви цього племені, як Uraп та Ören. Американський дослідник вважає їх частиною конфедерації, до якої входили байаути, йємеки та ольберліки [32, р. 117-118]. Серед східних кипчаків також було плем'я йугур (Yuğur, Uyğur). Про нього згадували Баха ад-Дін ал-Багдаді та Ахсікенді [32, р. 121].

Загадковим залишається походження племені манкуроглу. В арабських джерелах згадується гора Манкур [15]. П. Голден пропонує читати етнонім манкур-огли як Mingüz-oglu [32, р. 116]. Б. Кумеков вважає, що це кипчацьке плем'я, що кочувало поблизу гори Манкур [11, с. 123]. Серед кипчацьких племен, які були названі ал-Дімашкі, Б. Кумеков називає уз та таг [13, с. 479]. В.

Спіней припускає, що таг називались Тог [39, р. 235]. Існує також імовірність того, що тог це – Тағ Үҫқут, Тағ Ваҫқұрт, Tug Ваҫқұрт. Серед башкірів є клан tawlı. У будь-якому разі цей етнонім позначав горян [32, р. 120].

Описуючи історичну географію західноєвразійських степів епохи кипчацької експансії необхідно коротко відобразити ситуацію з степовими кочів'ями. Кордони йємеків Д. Расовський реконструював наступним чином: східний кордон це Іртиш, а на півдні природними кордонами були гори Тянь-шань та озеро Балхаш. Землі на річці Талас знаходились під контролем йємеків, як і місто Сигнак. Цілком можливо, що кордоном хорезмійців з кипчаками була Сирдар'я [21, с. 73-74].

Влітку кипчаки-йємеки кочували по Ішиму, Тоболу, Нурі, Ілеку, Сари-Су, а взимку знаходились поблизу Балхашу та Сирдар'ї. З зимівників на Мангистау та Устюрті кипчаки-кангли мігрували на Ембу, Сагиз, Уїл, Хобду, Яїк (Жайик, Урал). З надкаспійських степів кипчаки відкочовували у долину Волги у район сучасної Саратовської області, Великого та Малого Узенів, передгір'їв Уралу [13, с. 474]. Невідомо наскільки далеко на схід знаходились їх володіння. Ми припускаємо, що кангли кочували від Аральського моря до Уралу та Емби. Їх володіння знаходились у пониззі Сирдар'ї [3, с. 118-122].

У цій статті розглянута етнонімія та історична географія Дашт-і-Кипчак. Відмінністю кипчацьких вождівств Східної Європи була велика розпорошеність. Після смерті Боняка у Північно-Західному Надчорномор'ї замість одного утворилось чотири ханства. Племена кунун, орунгут, бадай, кітан-оба очолювались власними вождями. Плем'я дурут з'явилося у Північно-Західному Надчорномор'ї достатньо пізно. Найбільш складну структуруна Нижній Наддніпрянщині мало вождівство “лукоморських кипчаків”. У його склад входило кілька родів та племен (Алтун-оба, Арслан-оба, Іт-огли, Дженгер, Урус-оба). У цьому вождівстві з часом змінився правлячий клан. Замість кланів Тугоркана та Алтунопи до влади прийшов клан Урусоби. Необхідно зауважити, що на лівому березі степової Наддніпрянщини кочували племена бурдж-огли, улаш-огли, карабар-огли. У Донецькій конфедерації плем'я кай було замінено

племенем токсоба. Підпорядкований статус займали племена куч-оба, таргіл-оба і деякий час дурут. Лествична система передачі влади було замінена спадкуванням влади від батька до сина. Єльтук (Ельтут)-оба кочувало поблизу від Волзької Булгарії та Рязанського князівства і було частиною вождівства Шаруканідів. Донецька конфедерація була найбільшим квазіімперським об'єднанням у східноєвропейських степах. Можливо локалізувати володіння племені чертан у Поволжі. Землі вождівства йємеків та ільбарі знаходились між сибірською тайгою та Сир-дар'єю та Балхашем, та від Уралу до Іртиша. Внаслідок міграції початку XII ст. ільбарі домінували серед східних кипчаків. Їм підпорядковувались племена східнокипчацькі токсоба, іт-огли, дурут, ал-арс, бурдж-огли, а також манкур-огли, байаут, урані, йугур. Кочів'я племені кангли знаходились у Надараллі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бушаков В. А. Тюркская этноэкономика Крыма / В. А. Бушаков // Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Специальность 10. 02. 06. Тюркские языки. – М. : Академия Наук СССР Институт языкознания Академии Наук СССР, 1991. – 265, 104 с.
2. Голден П. Формирование кумано-кипчаков и их мира / П. Голден // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Вып. X. – Симферополь, 2003. – с. 458–480
3. Джиованни де Плано Карпини. История монгалов. Вильгельм де Рубрук. Путешествие в Восточные страны / Пер. с лат. А.И. Малеина. Ред., вступит. ст. и примеч Н.П. Шастиной. – Москва, 1957. – 270 с.
4. Иванов В. А. Кипчаки в восточной Европе / В. А. Иванов // История татар. – Т. 2 : Волжская Булгария и Великая Степь. – Казань, 2006. - С. 492–503
5. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – Москва, 1962. – XVI, 938, 87, IV с.

- 6.Кляшторный С. Г. Государства и народы евразийских степей / С. Г. Кляшторный, Т.И.Султанов. – Санкт-Петербург, 2004. –368 с.
- 7.Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь / М. Ф.Котляр. – Київ, 1998. — 336 с.
- 8.Кудряшов К. В. Половецкая Степь / К. В. Кудряшов. – Москва, 1948. – 168 с., 3 л., карт.
- 9.Кузеев Р. Г. Происхождение башкирского народа / Р. Г.Кузеев. – Москва, 1974. – 571 с.
- 10.Кумеков Б. Е. Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам / Б. Е. Кумеков. –Алма-Ата, 1972. – 156 с.
- 11.Кумеков Б. Е. Об этническом составе кипчаков XI – нач. XIII вв. по арабским источникам / Б. Е. Кумеков // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. – Вып. 2. – Москва, 1990. – С. 118–130.
- 12.Кумеков Б. Е. Об этнонимии кипчакской конфедерации западного Дешт-и-Кипчака XII – начала XIII века / Б. Е. Кумеков // Известия АН Республики Казахстан. – № 1. – Алматы, 1993. – С. 58–70.
- 13.Кумеков Б. Е. Кипчаки : хозяйство, общественный строй, племенной состав / Б. Е. Кумеков // История татар. – Т. 2 : Волжская Булгария и Великая Степь. – Казань, 2006.– С. 472–481.
- 14.Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку // Полное собрание русских летописей. – Т. 1. – Москва, 1962. – VIII, 578 с.
- 15.Маркварт И. О происхождении народа куманов. 2002. Веб-сайт Великая степь. [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://steppe-arch.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml> – Назва з екрану.
- 16.Насави 1973 – Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны / Пер. с араб., пред., коммент., прим. и указатели З. М. Буниятова. – Баку, 1973. – 450 с.

17.Насави 1996 – Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны (Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны) / Изд. критич. текста, пер. с араб. пред., коммент., прим. и указатели З. М. Буниятова. – Москва, 1996. Веб-сайт Восточная литература. [Электронный ресурс]. Режим доступа.<http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext4.htm>,<http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frametext5.htm> – Назва з екрану.

18.Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва, 1950. – 640 с.

19.Плетнева С. А. Половцы / С. А. Плетнева. – Москва, 1990. – 208 с.

20.Пріцак О. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім» / О. Пріцак. – Київ, 2008. – 360 с.

21.Расовский Д. А. Половцы. III. Пределы «поля половецкаго» / Д. А. Расовский // Seminarium Kondakovianum/Анналы института им. Н. П. Кондакова. – Вып. 9. – Прага, 1937. – С. 71–85.

22.Расовский Д. А. Пределы «поля половецкаго» / Д. А. Расовский // Seminarium Kondakovianum / Анналы института им. Н. П. Кондакова. Сборник статей в честь А. А. Васильева. – Вып. 10. – Прага, 1938. – С. 155–178

23.Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / В. Г. Тизенгаузен. – Т. I : Извлечения из сочинений арабских. – Санкт-Петербург, 1884. – XVI, 563, [1] с.

24.Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / В. Г. Тизенгаузен. – Т. II : Извлечения из персидских сочинений. – Москва – Ленинград, 1941. – 305 с.

25.Федоровы 1978 – Федоров Я. А., Федоров Г. С. Ранние тюрки на Северном Кавказе / Я. А.Федоров, Г. С. Федоров . – Москва, 1978. – 296 с.

26.Allsen T. Prelude to the Western Campaigns : Mongol Military Operations in the Volga-Ural Region / Th. Allsen // Archivum Eurasiae Medii Aevi. – Vol. III. – Wiesbaden, 1983. – 5-29

27. Baski I. On the Ethnic Names of the Cumans of Hungary/ I. Baski // Kinship in the Altaic World. Proceedings of the 48th PIAC. – Wiesbaden, 2006. – P. 43–54.

28. Golden P. B. The Polovci Dikii / P. B. Golden // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. III–IV. (1979/1980). – Cambridge (Mass.) : Harvard University Press, 1979/1980. – P. 296–309.

29. Golden P. B. Cumanica II: The Ölberli : The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian Nomadic Clan / P. B. Golden // Archivum Eurasiae Medii Aevi. – Vol. VI. (1986–1987). – Wiesbaden, 1988. – P. 5–29

30. Golden P. B. Cumanica III: Urusoba / P. B. Golden // Aspects of Altaic Civilization. – Vol. III. (Uralic and Altaic Series. Vol. 145). – Bloomington, 1990. – P. 33–46

31. Golden P. B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East / P. B. Golden. – Wiesbaden, 1992. – 483 p.

32. Golden P. B. Cumanica IV : The Cumano-Qıpçaq Clans and Tribes / P. B. Golden // Archivum Eurasiae Medii Aevi. – Vol. IX (1995–1997). – Wiesbaden, 1997. – P. 16–29.

33. Golden P. B. Notes on the Qıpçaq Tribes: Kimeks and Yemek / P. B. Golden // The Turks. – Vol. I. – Ankara, 2002. – P. 660–670.

34. Horváth F. A csengelei kunok ura és népe / F. Horváth. – Budapest, 2001. – 356 Old.

35. Mándoky-Kongur I. A hantos-széki kunok / I. Mándoky-Kongur // Székesfehérvár évszázadai. № 2. Középkor. Székesfehérvár, 1972. Веб-сайт Terebess. [Електронний ресурс]. Режим доступу. <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/kunhantos.html> – Назва з екрану.

36. Mándoky-Kongur I. A kunok ulas törzse és törökségi kapcsolatai / I. Mándoky-Kongur // Jászkunság XXII. № 1–2. Szolnok, 1976. Веб-сайт Terebess. [Електронний ресурс]. Режим доступу. <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/kunulas.html> – Назва з екрану.

37. Minorsky V. Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India / V. Minorsky. – London, 1942. – 170, 53 p.

38. Paloczi-Horvath A. Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe Peoples in Medieval Hungary / A. Paloczi-Horvath. – Budapest, 1989. – 141 p.

39. Spinei V. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century / V. Spinei. – Cluj-Napoca, 2003. – 546 p.

40. Vasary I. Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365 / I. Vasary. – Cambridge UK., 2005. – XVI, 230 p.

41. Zimonyi I. History of the Turkic speaking peoples in Europe before Ottomans. 2007. Веб-сайт Уппсальського університету. [Електронний ресурс]. Режим доступу. <http://www.Lingfil.uu.se/afro/turkiskasprak/ip2007/Zimonyi I.P. pdf> – Назва з екрану.

В данной статье рассматривается этнонимия и историческая география Дешт-и-Кыпчак. Большие вождества в западной части Дешт-и Кыпчак возникали благодаря деятельности отдельных харизматических вождей. После смерти Боняка в Северно-Западном Причерноморье вместо одного образовалось четыре ханства. Племена кунун, орунгут, бадай, китан-оба возглавлялись собственными вождями. Племя дурут появилось в Северо-Западном Причерноморье достаточно поздно. Самую сложную структуру в Нижнем Поднепровью имело вождество лукоморских кыпчаков. В его состав входило несколько родов и племен (Алтун-оба, Арслан-оба, Ит-оглы, Дженгер, Урус-оба). В некоторых вождествах со временем изменился правящий клан. Вождества на Северо-Восточном Причерноморье и на Поднепровье почти всегда совпадали с границами владений отдельных племен. Необходимо отметить, что на левом берегу степного Поднепровья кочевали племена бурдж-оглы, улаш-оглы, карабар-оглы. Донецкая конфедерация была наибольшим квазимперским объединением в восточноевропейских степях. В Донецкой конфедерации племя кай было сменено племенем токсоба. Подчиненный по отношению к ним статус занимали племена куч-оба, таргил-оба и некоторое время дурут. Ёльтук (Ёльтут)-оба кочувало поблизу від Волзької Булгарії та Рязанського князівства і було частиною вождівства Шаруканідів. Возможно локализовать владения племен чертан и йылан в Поволжье и Приуралье. Родоплеменная структура вождества йемеков и ольберликов известна в общих чертах. Их земли находились между сибирской тайгой и Сырдарьей и Балхашем, от Уралу до Иртыша. Вследствии миграции начала XII в. иильбари доминировали среди восточных кыпчаков. Им подчинялись восточнокыпчакские токсоба, ит-оглы,

дурут, ал-арс, бурдж-оглы, а также манкур-оглы, байаут, урани, йугур. Кочевья племени канглы находились в Приаралье.

Ключевые слова: кипчаки, историческая география, этноним, границы, племя.

This paper deals with ethnonymic and historical geography of Dasht-i-Qipchaq. Large chiefdoms in this part of the Dasht- i Qipchaq emerged through the activity of some charismatic leaders. After the death Bonyak in the Northwest Black Sea Region was formed instead of one four khanate. Tribes of Kunun, Orungqut, Baday, Qitan-oba headed by their own leaders. Tribe durut appeared in the North-West Black Sea littoral rather late. The most complex structure in the Lower Dnieper little chiefdoms Lukomorian Kipchaks. It consisted of a few clans and tribes (Altun-oba, Arslan-oba, It-ogli, Jenger, Urus-oba). Some chiefdoms eventually changed the ruling clan. Chiefdoms at Northwestern Black Sea Region and Dnieper almost always coincide with the boundaries of domains of individual tribes. It should be noted that on the left bank of Dnieper steppe tribes roamed Burg-oglo, Ulash-ogli, Karabar-ogli. Donetsk quasi-imperial confederation was the largest union in the Eastern-European plains. In Donetsk confederation tribes kai has been replaced by a tribe toksoba. Subordinate to ruling the status of tribes was Kuch-oba, Targil-oba and some time Durut. Eltuk (Eltut)-oba occupied places nearby od Volga Bulgaria that Ryazan principality and was a part of domains of Sharukanids. Possible to localize ownership tribes and chertan yilan in the Volga and Ural regions. Tribal structure of chiefdom of Yemeks and Olberlig known in general terms. Their lands were sybrskoyu between taiga and Syr- Darya and Lake Balkhash, and from the Urals to the Irtysh. As a result of migration in the XII century ilbari dominated among the eastern Qipchaqs. They obeyed vostochnokypchakskie toksoba IT ogli, durut, al-ARS, Burj ogli and Mankur-ogli, Bayaut, Urani, Yugur. Qangli tribe occupied areas in the Aral Sea region.

Key words: *Dasht-i-Qipchaq, historical geography, ethnonymic, borders, tribe.*

МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 477.92

*Мойсієнко Іван Іванович**,
*Суднік-Войциковська Барбара***,
*Дембіч Івона****,
*Шапошникова Анастасія*****

ЗБЕРЕЖЕННЯ ФІТОРІЗНОМАНІТТЯ НА КУРГАНАХ В ХЕРСОНСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Наведені результати дослідження 52 курганів розташованих на території Херсонської області як рефугіумів степової флори в агроландшафті півдня України. В цілому флора курганів налічує 464 види судинних рослин, які відносяться 258 родів 63 родин. Серед них переважають аборигенні степові рослини, в тому числі відмічено 24 види що підлягають охороні (созофіти).

Ключові слова: *фіторізноманіття, збереження курганів, Херсонська область.*

Мета дослідження – показати роль курганів Херсонщини як рефугіумів степової флори.

Об’єкт дослідження – фіторізноманіття курганів Херсонської області.

Предмет дослідження – раритетне фіторізноманіття курганів та їх роль як рефугіумів степової рослинності.

Кургани – давні поховальні пам’ятки, обов’язковим елементом яких є куполоподібний земельний насип. Курганні поховання на Херсонщині була дуже поширені в минулому, вони споруджувалися протягом пізнього енеоліту, бронзового віку, раннього залізного віку та середньовіччя. Кургани є дуже характерним елементом степової частини України, який добре відрізняє нашу,

* Доктор біологічних наук, професор кафедри ботаніки Херсонського державного університету

** Доктор біологічних наук, професор кафедри екології рослин та охорони довкілля Варшавського університету

*** Докторант кафедри екології рослин та охорони довкілля Варшавського університету

**** В.о. старшого наукового співробітника НПП «Джарилгацький», Херсонський державний університет

зокрема від Європейських держав. За різними оцінками на Херсонщині тепер відомо близько 5 тисяч курганів (Д. Сікоза, *in colloquio*). Більшість з них належать кочовим племенам кіммерійців, скіфів, сарматів, печенігів, половців, ногайських татар та ін.; ще раніше їх спороджували представники ямної, катакомбної, зрубної та ін. культур (Мал. 1.1.; 1.2.) [2, 430 с.].

Добре відомою є археологічна цінність курганів, однак в умовах тотальної розораності кургани набули також великого природоохоронного значення. До масового розорювання території кургани Херсонщини, як і півдня України в цілому, сторіччями були оточені цілинною степовою рослинністю, що сприяло формуванню на них близького до природного степового рослинного покриву. У ході освоєння степів протягом останніх двох століть на більшості курганів (особливо невеликих) степова рослинність була знищена (в основному розорюванням), або ж знищені самі кургани. Однак частина курганів, особливо крупних, ніколи не розорювались і на них зберігся степовий рослинний покрив, який різко відрізняється від оточуючої їх, переважно сегетальної, рослинності. Таким чином, сьогодні кургани виступають рефугіумами степового біологічного різноманіття в агроландшафті Херсонщини.

На території Херсонщини нами було ретельно досліджено 52 кургани (по 26 для смуги пустельних та справжніх типчакково-ковилових біднорізотравних степів (Мал. 2.1; 2.2) на території Бериславського, Білозерського, Горностаївського, Нововоронцовського, Голопристанського і Скадовського районів (таблиця 1). Дослідження проводились спільно з Варшавським університетом починаючи з 2004 року (в основному у 2004-2006 рр.)^{*}. [8, с. 142-144; 9, 123 с.; 10, с. 16-24; 11, с. 18-20; 17, с. 39-47; 18, с. 1-12; 19, с. 5-35; 20, с. 5-34]. Для вивчення відбирались кургани з найбільш добре збереженим рослинним покривом. В ході дослідження для кожного кургану склалися 5 списків флори,

^{*} На разі ми продовжуємо дослідження фіторізноманіття курганів, але за іншою методикою, тому дані по нових курганах є неспівставними з отриманими раніше. В цій статті ми лише додамо нові виявлені в Херсонській області на курганах созофіти.

у відповідності з кількістю виділених нами на кургані мікроекотопів, з визначенням частоти трапляння та рясності кожного виду.

Таблиця 1. Локалізація та розміри досліджених курганів

№	Локалізація (найближчий населений пункт)	Довгота (E)	Широта (N)	Висота (м)	Діаметр (м)
1	2	3	4	5	6
ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ					
Зона Пустельних степів					
Голопристанський район					
*D1	Індустріальне	32 ⁰ 07'26.9"	46 ⁰ 20'29.7"	10	90
D2	Іванівка	32 ⁰ 08'31.6"	46 ⁰ 22'08.4"	8	80
D3	Іванівка	32 ⁰ 09'00.2"	46 ⁰ 22'03.9"	4,5	45
D4	Іванівка	32 ⁰ 08'59.1"	46 ⁰ 22'10.1"	4	35
D5	Іванівка	32 ⁰ 05'53.0"	46 ⁰ 21'59.0"	5,5	60
D6	Очаківське	32 ⁰ 01'30.5"	46 ⁰ 20'54.3"	6	55
D7	Краснознам'янка	31 ⁰ 56'20.0"	46 ⁰ 20'02.6"	3,5	40
D8	Краснознам'янка	31 ⁰ 56'30.2"	46 ⁰ 20'06.8"	4	45
D9	Садове	32 ⁰ 10'59.0"	46 ⁰ 22'13.3"	6	50
D10	Іванівка	32 ⁰ 10'15.8"	46 ⁰ 23'05.1"	8	90
D11	Іванівка	32 ⁰ 04'25.0"	46 ⁰ 22'36.8"	5	40
D12	Пам'ятне	32 ⁰ 12'19.0"	46 ⁰ 23'00.0"	6	60
D13	Пам'ятне	32 ⁰ 12'27.1"	46 ⁰ 23'00.3"	4,5	40
D14	Пам'ятне	32 ⁰ 13'08.1"	46 ⁰ 22'49.5"	6	55
D15	Пам'ятне	32 ⁰ 12'52.4"	46 ⁰ 24'01.9"	3	25 x 40
D16	Чулаківка – Пам'ятне	32 ⁰ 16'31.6"	46 ⁰ 21'48.5"	7	80
D17	Іванівка	32 ⁰ 09'33.0"	46 ⁰ 22'55.4"	3,5	35
D18	Новочорномор'я	32 ⁰ 16'44.1"	46 ⁰ 11'14.1"	6	65
D19	Новочорномор'я	32 ⁰ 15'45.6"	46 ⁰ 11'27.6"	7	80
D20	Новочорномор'я	32 ⁰ 15'58.9"	46 ⁰ 11'05.9"	4,5	50
D21	Новочорномор'я	32 ⁰ 16'44.1"	46 ⁰ 11'11.5"	9	80
D22	Новочорномор'я	32 ⁰ 14'41.5"	46 ⁰ 10'37.3"	4	45
D23	Очаківське	31 ⁰ 50'24.0"	46 ⁰ 19'20.5"	4,5	65
D24	Очаківське	31 ⁰ 57'16.9"	46 ⁰ 20'22.6"	3	40
D25	Вільна Дружина	32 ⁰ 04'56.8"	46 ⁰ 21'15.7"	6	75
Скадовський район					
D26	Лазурне	32 ⁰ 29'01.9"	46 ⁰ 05'52.4"	3	35

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5	6
Зона Справжніх типчакowo-ковилowих (біднорізнотравних) степів					
Бериславський район					
P1	Милове – Суханове	33°37'10.7"	47°04'47.9"	6	60
P2	Республіканець	33°39'02.8"	47°01'38.4"	7,5	70
P3	Вірівка	33°11'43.3"	46°51'45.4"	7	80
P4	Львовe	33°07'25.2"	46°47'19.9"	6,5	80
P5	Новоберислав	33°27'20.0"	46°52'31.7"	4,5	45
P6	Новоберислав	33°27'48.7"	46°53'13.3"	5,5	55
P7	Новоберислав – Зміївка	33°30'45.3"	48°53'58.0"	5	60
P8	Зміївка	33°35'20.2"	46°54'20.8"	7	75
P9	Зміївка – Червоний Маяк	33°35'06.5"	46°54'44.4"	4	50
P10	Новокаїри	33°37'04.1"	47°03'05.8"	7,5	70
P11	Новокаїри	33°37'05.4"	47°03'04.7"	4	35
P12	Новокаїри – Червоний Яр	33°33'31.0"	47°04'36.0"	6	70
P13	Новокаїри – Червоний Яр	33°34'08.7"	47°04'22.3"	4	35
Білозерський район					
P14	Інгулець	32°50'19.0"	46°45'50.4"	4,5	50
P15	Зорівка	33°01'40.1"	46°45'17.6"	6	70
P16	Томина Балка	32°17'17.4"	46°37'42.1"	5	60
Горностаївський район					
P17	Каїри	33°42'24.1"	46°53'25.1"	5	60
P18	Каїри	33°42'40.3"	46°53'22.4"	4	50
P19	Каїри	33°43'11.1"	46°53'18.6"	6,5	80
P20	Каїри	33°42'47.0"	46°51'01.9"	5,5	80
P21	Каїри	33°41'38.6"	46°53'50.8"	6	60
P22	Каїри	33°46'36.3"	46°54'01.9"	7	75
Нововоронцовський район					
P23	Михайлівка	33°55'44.7"	47°17'48.3"	3,5	40
P24	Михайлівка	33°55'44.7"	47°17'48.3"	6,5	80
P25	Золота Балка	33°56'08.3"	47°21'22.8"	5	60
P26	Гаврилівка	33°49'29.9"	47°14'33.2"	6	70

У результаті дослідження на 52 курганах в Херсонській області було виявлено 464 види судинних рослин, які відносяться 258 родів 63 родин. За виключенням *Ephedra distachya* L. (*Pinophyta*) всі вони належать до відділу *Magnoliophyta*. Провідними родинами флори є *Asteraceae* (79 видів, або 17,0 % від загальної кількості видів), *Poaceae* (49, або 10,6 %), *Fabaceae* (36, або 7,8 %), *Brassicaceae* (28, або 6,0 %), *Chenopodiaceae* (25, або 5,4 %), *Caryophyllaceae* (23,

або 5,0 %), *Lamiaceae* (22, або 4,7 %), *Rosaceae* (19, або 4,1 %), *Scrophulariaceae* (18, або 3,9 %), *Boraginaceae* (13, або 2,8 %). Найбільш поліморфними родами флори є *Veronica* (10 видів, або 2,2 % від загальної кількості видів), *Artemisia*, *Astragalus*, *Trifolium* (8, або 1,7 %), *Achillea*, *Galium* (7, або 1,5 %), *Allium*, *Carex*, *Euphorbia*, *Medicago*, *Gagea*, *Potentilla*, *Verbascum* (6, або 1,3 %).

На роль курганів як рефугіумів природного фіторізноманіття вказують наявність значної частки аборигенних, несинантропних, степових та раритетних видів. Більшість видів рослин виявлених на курганах є аборигенними (349, або 75,0 %), в тому числі 207 видів (44,6 %) належать до несинантропних. До степових (тобто, таких які мають фітоценотичний оптимум в угрупованнях класу *Festuco-Brometea*, та близьких синтаксонів *Galietales veri*, *Festucetalia vaginatae*, *Polygono-Artemisietea*) належить 217 видів, або 46,8 %.

На курганах Херсонщини виявлено 24 раритетних види [3, 32 с.; 12, с. 79-88; 15, 608 с.; 16, 346 с.], в тому числі включені до світового Червоного списку, Європейського Червоного списку, Червоної книги України (III видання), додатків Бернської конвенції та конвенції CITES, Червоного списку Херсонської області (Таблиця 2). Також на курганах виявлено низку рідкісних, що потребують охорони, угруповань, включених до Зеленої книги України (1987) – *Amygdaletea nanii*, *Stipetea capillatae* та *Stipetea lessingiana* (Мал. 3.1.; 3.2.; 3.3). Раритетне фіторізноманіття в різних типах степів представлено не рівномірно. У флорі курганів біднорізнотравних типчаково-ковилових степів виявлено 18 раритетних видів рослин і усі 3 раритетні угруповання. Натомість у флорі курганів пустельних степів налічується тільки 10 раритетних видів та 1 угруповання (*Stipetea capillatae*). Лише у флорі біднорізнотравних типчаково-ковилових степів відмічено 14 видів (*Amygdalus nana*, *Astragalus borysthenticus*, *Astragalus dasyanthus*, *A. pallescens*, *Ephedra distachya*, *Eremogone rigida*, *Galium volhynicum*, *Hyacinthella leucophaea*, *Phlomis hybrida*, *Prangos odontalgica*, *Ranunculus scythicus*, *Stipa lessingiana*, *S. ucrainica*, *Tulipa biebersteiniana*); полинових – 6 (*Allium regelianum*, *Anacamptis picta*, *Muscari neglectum*, *Senecio*

borysthenicus, *Tulipa schrenkii*, *Quercus robur*); і тільки 4 види (*Cerastium ucrainicum*, *Dianthus lanceolatus*, *Linaria biebersteinii*, *Stipa capillata*) трапляються у флорі обох смуг.

Багатшим у флористичному відношенні виявилась флора курганів в смузі біднорізнотравних типчаково-ковилових степів. На 26 курганах тут виявлено 355 видів судинних рослин, які відносяться до 209 родів та 51 родини. Серед них: аборигенних рослин – 248 видів (70,5 %), не синантропних – 137 видів (38,9 %); степових – 199 видів (65,7 %); раритетних – 18 видів (5,1 %). Флора курганів пустельних степів при такій же кількості курганів поступається за кількістю видів в цілому, тут відмічено 305 видів судинних рослин, які відносяться до 192 родів та 48 родин, та степових (124 види (41,0 %), раритетних (10 видів (3,3 %) рослин зокрема. Натомість виявилась менш синантропізованою (аборигенних рослин – 236 видів (77,0 %); несинантропних – 120 видів (39,0 %). Менша синантропізація флори курганів пустельних степів пов'язана з менш інтенсивним використанням території на якій розташовані кургани, частина з них в приморській смузі цих степів розташована серед пасовищ, тоді як всі кургани в біднорізнотравних типчаково-ковилових степах розміщуються серед сільськогосподарських полів.

Таблиця 2. Представленість созофітів флори курганів Херсонської області у списках раритетних видів

№	Назва виду	Світовий Червоний список	Європейський Червоний список	Червона книга України	Бернська конвенція	Конвенція CITES	Червоний список Херсонської обл.
1.	<i>Allium regelianum</i> A.Becker ex Iljin	+	+	+	+		
2.	<i>Amygdalus nana</i> L.						+
3.	<i>Anacamptis picta</i> (Loisel.) R.M.Bateman			+		+	
4.	<i>Astragalus borysthenicus</i> Klokov		+	+			
5.	<i>Astragalus dasyanthus</i> Pall.	+	+	+			
6.	<i>Astragalus pallescens</i> M.Bieb.	+					
7.	<i>Cerastium ucrainicum</i> Pacz. Ex Klokov						+
8.	<i>Dianthus lanceolatus</i> Steven ex Rchb.	+	+				
9.	<i>Ephedra distachya</i> L.						+
10.	<i>Eremogone rigida</i> (M.Bieb.) Fenzl	+					
11.	<i>Galium volhynicum</i> Pobed.		+				
12.	<i>Hyacinthella leucophaea</i> (K.Koch) Schur						+
13.	<i>Linaria biebersteinii</i> Besser	+					
14.	<i>Muscari neglectum</i> Guss. Ex Ten.						+
15.	<i>Phlomis hybrida</i> Zelen.		+				
16.	<i>Prangos odontalgica</i> (Pall.) Herrnst. & Heyn						+
17.	<i>Quercus robur</i> L.						+
18.	<i>Ranunculus scythicus</i> Klokov**						+
19.	<i>Senecio borysthenicus</i> (DC.) Andr. ex Czern.		+				
20.	<i>Stipa capillata</i> L.			+			
21.	<i>Stipa lessingiana</i> Trin. & Rupr.			+			
22.	<i>Stipa ucrainica</i> P.Smirn.			+			
23.	<i>Tulipa biebersteiniana</i> Schult. & Schult. f. s.l.			+			
24.	<i>Tulipa schrenkii</i> Regel			+			
Всього		6	7	9	1	1	8

** У зв'язку з оновленням Червоного списку Херсонської області список созофітів регіонального рівня було змінено і *Ranunculus scythicus* виключено з нового видання.

У ході подальших досліджень рослинного покриву курганів нами було виявлено низку нових созофітів. Під час дослідження курганів в Бериславському районі було виявлено наступні види, що включені до Червоної книги України: *Astragalus henningii* (Steven) Klokov і *Cymboschasma borysthena* (Pall. ex Schldtl.) Klokov & Zoz. та Червоного списку Херсонської області *Limonium platyphyllum* Lincz. і *Prangos odontalgica* (Pall.) Herrnat. et Heun. та в Нижньосірогозькому районі *Sedum purpureum* (L.) Schult. Також, у зв'язку з оновленням Червоного списку Херсонської області перелік созофітів флори курганів регіонального рівня поповнився такими раніше відомими видами, як *Jurinea salicifolia* Grun. та *Hyacinthella leucophaea* (K.Koch.) Schur. Загалом же кількість созофітів, зафіксованих на курганах Херсонської області, зросла до 30 видів.

Показники біорізноманіття по окремим курганам також вищі для смуги типчаково-ковилових степів. На окремих досліджених курганах в типчаково-ковилових степах виявлено від 72 до 141 (в середньому 110) видів судинних рослин, тоді як в пустельних степах аналогічні показники складають 42-103 (82). Більше 100 видів на одному кургані в зоні типчаково-ковилових степів мають 20 курганів, тоді як в пустельних степах лише 5. Схожа ситуація з розподілом созофітів на курганах. На одному кургані представлено від 1 (кургани D15, D26 в пустельному степу) до 8 созофітів (кургани P2 в типчаково-ковиловому степу), а в середньому 4,1. Аналогічні показники для різних зон мають наступний вигляд:

- полинові степи – 1-6 созофітів, в середньому 2,9;
- типчаково-ковилі степи – 2-8 созофітів, в середньому 4,9;

Проведені нами спеціальні дослідження флори курганів, показали, що кургани є важливими об'єктами збереження фіторізноманіття. В ході дослідження, стало очевидним, що кургани є рефугіумом не лише для судинних рослин, а й степової бріофлори, фауни, мікобіоти..., однак спеціальними дослідженнями дані таксономічні групи поки що не охоплені. У зв'язку з цим постає проблема охорони курганів, як носіїв раритетного біорізноманіття. Сьогодні кургани охороняються як пам'ятки археології. Однак очевидно, що

цього не достатньо. Особливо прикрим, є те, що рослинний покрив на курганах пошкоджується, а за сучасними технологіями розкопки, під час яких повністю розкопується насип кургану, рослинність тотально знищується археологами під час розкопок. Відбувається це офіційно, за дозволами з боку держави. І відбувається це тому, що ні на офіційному рівні, ні в археологічних колах, ні в свідомості громадян не зафіксовано, те що цінним в курганах є не тільки розташовані в них археологічні матеріали, а і розташований на їх поверхні рослинний покрив (Мал.. 4.1; 4.2.). Спостереження під час наших досліджень показали, що велику природу цінність на курганах мають не лише судинні рослини, які ми досліджували, а і інші групи біорізноманіття, зокрема нами часто відмічалися раритетні види тварин, лишайників та грибів. Тому фактично, розкопки курганів, на яких зберігся природний рослинний покрив, відбуваються з порушенням чинного природоохоронного законодавства, оскільки знищується місцезростання, та власне самі рідкісні види рослин. Найкращим способом вирішення цього питання є визнання природної цінності курганів на державному рівні і створення законодавчої бази, яка б передбачала збереження рослинного покриву курганів під час їх розкопок. Однак, це довгий і складний процес. Тому, на даному етапі доцільним є створення на курганах заповідних об'єктів. Існуюче в Україні сьогодні законодавство дозволяє це робити, а дослідженні нами кургани заслуговують на віднесення до об'єктів природно-заповідного фонду. Згідно з чинним законодавством кургани на яких збереглося природне фіторізноманіття, в тому числі раритетне, слід оголосити пам'ятками природи (пам'ятки природи – окремі унікальні природні утворення, що мають особливе природоохоронне, наукове, естетичне і пізнавальне значення і мають зберігатися в природному стані [1, 60 с.]). Висока соціологічна цінність курганів та їх значна чисельність роблять їх важливими складовими елементами регіональної екологічної мережі.

Також необхідно провести в Україні широку інформаційну компанію, з метою донесення до широких верств населення інформації щодо природної

цінності курганів. Ще одним важливим завданням є зміна відношення з боку археологів до таких курганів. На необхідність комплексної охорони археологічних та природних пам'яток останнім часом вказують також і археологи [13, с. 69-71]. На нашу думку, вирішення конфлікту інтересів, між археологічними та природоохоронними напрямками в дослідженні курганів є цілком можливим. При археологічних розкопках рослинний покрив на курганах повністю знищується. Однак, можливо проводити розкопки із збереженням рослинного покриву. Верхній задернований шар ґрунту, який, як правило, не містить археологічного матеріалу, може бути знятий з кургану і перенесений в безпечне місце. Цей дернинний матеріал може бути транспортований і використаний для такого актуального на півдні України питання, де переважну більшість суходолу складає рілля (наприклад, в Херсонській області близько 82,0 % суходолу) як відновлення степів. Або ж, враховуючи, що кургани є також важливий елементом краєвиду в Україні, передбачити після проведення розкопок максимальне відновлення насипів курганів, в такому випадку знятий дерновий матеріал може бути знову повернутий на курган. Під час проведення розкопок кургану доцільно проводити палінологічні дослідження. Їх результати можуть зацікавити не тільки ботаніків, але і археологів: наприклад, для реконструкції рослинного покриву та палеоклімату, з'ясування особливостей рільництва та побуту досліджуваної доби тощо. В деяких випадках охорону курганів можна забезпечити створення крупних заповідних об'єктів. Так наприклад, компактно розташовані кургани (загалом 308 [14, 47 с.], з яких нами детально досліджено 12 [18, с. 1-12] в Голопристанському районі Херсонської області на приморській солончаковій рівнині, оточеній селами Іванівка з півночі і Очаківське, Вільна дружина, Садове та Пам'ятне з півдня, доцільно охороняти у складі регіонального ландшафтного парку «Долина курганів» [8, с. 142-144].

Превентивним заходом, з точки зору відновлення біотопів, є створення охоронних зон навколо курганів, який дозволить за умов мінімальних змін законодавчих актів зберегти біорізноманіття або розпочати процес відновлення

рослинності на курганах з порушеним покривом. Також це дозволить припинити негативний вплив від потрапляння на кургани добрив та отрутохімікатів в ході проведення сільськогосподарських робіт. В деяких районах процес виділення охоронних зон, що передбачено чинним законодавством вже розпочався, зокрема, кургани з виведеними з сільськогосподарського обробітку охоронними зонами навколо них нам пощастило спостерігати в Донецькій області (Мал. 5). Реінтродукція вразливих степових видів також дозволить прискорити природний процес відновлення типової рослинності. Ще одним важливим завданням збереження курганів є виведення тих курганів, які сьогодні розорані з сільськогосподарського обробітку. Оранкою кургани сильно пошкоджуються, що знову ж таки є порушенням чинного законодавства. На виведених з сільськогосподарського обробітку доцільно відновити природний рослинний покрив.

Комплексне збереження курганів як археологічних та природних пам'яток йде у руслі сучасних тенденцій інтегрованого розуміння ландшафту як цілісної природно-культурної системи, що знайшло відображення в Європейській ландшафтній конвенції [4, с. 3-8].

Дослідження підтримані Комітетом наукових досліджень Польщі – гранти № 2 P04G 046 27 (2004–2007), № 304081835 (2008–2011) – та грант Національного наукового дослідницького центру № 2013/09/N/NZ8/03234.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрієнко Т. Л. Система категорій природно-заповідного фонду України та питання її оптимізації (під ред. д.б.н. проф. Т. Л. Андрієнко) / Т. Л. Андрієнко, В. А. Онищенко, М. Л. Клестов, О. І. Прядко, Р. Я. Арап. – К. : Фітосоціоцентр, 2001. – 60 с.
2. Археологія Української РСР. (За ред. І. І. Артеменко). – Київ : Наукова думка, 1985. – 430 с.

3. Бойко М.Ф. Червоний список Херсонської області / М. Ф. Бойко, М. М. Подгайний. – Херсон : Айлант, 2002. – 32 с.

4. Гродзинський М. Д. Збереження та відтворення ландшафтного різноманіття в контексті сталого розвитку / М. Д. Гродзинський, П. Г. Тищенко. – Заповідна справа в Україні. – 1998. – Т. 4, Вип. 1. – С. 3–8.

5. Зеленая книга Украинской ССР. – К. : Наук, думка, 1987. – 216 с.

6. Мойсієнко І. І. Цінна в созологічному відношенні Приморська солончакова рівнина «Долина курганів» (Херсонська область, Україна) / І. І. Мойсієнко // І-й Відкритий з'їзд фітобіологів Херсонщини (Херсон, 6 квітня 2006 р.) : збірник тез доповідей. – Херсон : Айлант, 2006. – 35 с.

7. Мойсиенко И. Особенности флоры курганов пустынно-степной зоны Украины / И. Мойсиенко, Б. Судник-Войцыковска // Степи Северной Евразии. Материалы IV Международного симпозиума. Под научной редакцией члена корреспондента РАН А. А. Чибилева. – Оренбург : ИПК «Газпромпечатъ» ООО «Оренбурггазпромсервис», 2006. – С. 481–483.

8. Мойсієнко І. Адвентивні рослини на курганах в пустельних степах півдня України / І. Мойсієнко, Б. Суднік-Войциковська // Синантропізація рослинного покриву України (м. Переяслав-Хмельницький, 27–28 квітня 2006). – Тези наукових доповідей. – Київ, Переяслав-Хмельницький, 2006. – С. 142–144.

9. Мойсієнко І. Збереження фіторізноманіття Херсонщини на курганах / І. Мойсієнко, Б. Суднік-Войциковська // Заповідні стеги України. Стан та перспективи їх збереження : Матер. Міжнар. наук. конф (Асканія-Нова, 18–22 вересня 2007). – Армянськ : ПП Андрєєв О. В., 2007. – 123 с.

10. Мойсієнко І. Созофіти у флорі курганів – рефугіумів степової флори на півдні України / І. Мойсієнко, Б. Суднік-Войциковська // Заповідна справа в Україні. – Т. 14, Вип. 1. – 2008. – С.16–24.

11. Мойсієнко І.І. Кургани – рефугіум степового рослинного покриву в агроландшафті півдня України / І. Мойсієнко, Б. Суднік-Войциковська // Жива Україна. – № 1– 2, 2008. – С. 18–20.

12. Мосякін С. Л. Рослини України у світовому Червоному списку / С. Л. Мосякін // Укр. ботан. Журн. – 1999. – № 1. – С. 79–88.

13. Петрашенко В. О. Охоронювані природні території Канівщини очима археолога / В. О. Петрашенко // Заповідна справа в Україні. – 1998. – Т. 4. – Вип. 2. – С. 69–71.

14. Сікоза Д. Інвентаризація пам'яток археології розташованих на землях сільгосппризначення, а також на землях резервного фонду Садівської сільської ради, станом на 01.01.2014. Архів обласної інспекції з охорони пам'яток історії та культури / Д. Сікоза. – Херсон, 2014. – 47 с.

15. Червона книга України. – Київ : Вид-во Укр. енцикл., 1996. – 608 с.

16. Mosyakin S. L. Vascular plants of Ukraine. A nomenclatural checklist / S. L. Mosyakin, M. M. Fedoronchuk. – Kiev, 1999. – 346 p.

17. Moysiienko I. The ecological and floristic differentiation of kurgans in southern Ukraine / I. Moysiienko, B. Sudnik-Wojcikowska // Й. К. Пачоський та сучасна ботаніка (Відповідальний редактор М. Ф. Бойко). – Херсон : Айлант, 2004. – С. 39–47.

18. Moysiienko I. The flora of kurgans in the Steppe zone of southern Ukraine – phytogeographical and ecological aspects / I. Moysiienko, B. Sudnik-Wojcikowska // Polish Bot. Studies. – 2006a. – 22 : 1–12.

19. Moysiienko I. The Flora of Kurgans in the Desert Steppe Zone of Southern Ukraine. Chornomors'k. bot. Zhurn / I. Moysiienko, B. Sudnik-Wojcikowska. – 2006b. – Z., Vol. 2, N1: 5–35.

20. Sudnik-Wojcikowska B. The flora of kurgans in the west Pontic grass steppe zone of southern Ukraine / B. Sudnik-Wojcikowska, I. Moysiienko // Chornomors'k. bot. zurn. – 2006c. – Vol. 2, N2. – S. 5–34.

Приведены результаты исследования 52 курганов расположенных на территории Херсонской области как рефугиумов степной флоры в агроландшафте юга Украины. В целом флора курганов насчитывает 464 вида сосудистых растений, которые относятся к 258 родам и 63 семействам. Среди

них преобладают аборигенные степные растения, в том числе отмечено 24 вида подлежащих охране (созофиты).

Ключевые слова: *фиторазнообразия, сохранение курганов, Херсонская область.*

The archeological value of the kurgans is well known, but after mass plowing of the steppes plowed kurgans also have a high conservation value. Before plowing kurgans were surrounded by virgin steppe for centuries; it caused the formation of the natural steppe vegetation on them. During the development of the steppes steppe vegetation on most kurgans (especially small) has been destroyed, or kurgans were destroyed themselves. However, some large kurgans were never plowed and have maintained steppe vegetation, which is very different from the surrounding one, mostly segetal vegetation. So today kurgans in Kherson region are the refuge of steppe biodiversity on the agricultural landscape. The results of the study of 52 kurgans located in Kherson region as a refuge of steppe flora in agricultural landscapes of southern Ukraine are given. In general, flora of the kurgans has 464 species of vascular plants that include 258 genus of 63 families. Among them, a significant role belongs to the aboriginal (77.0 %), steppe (41.0 %) and nonsynatropic (39.0 %) species. It was observed 24 species, which are to be protected (sozofites) and 3 groups of The Green Data Book of Ukraine. The investigated kurgans are in two bands in the steppe: genuine fescue-grass steppe and desert steppe. The flora of these areas was compared. Phytodiversity of kurgans is under great anthropogenic influence, including the results of archaeologists activity. Some kurgans can be declared as natural monuments and major Natural preserved objects were created in places of their mass locations. To preserve the kurgans it is also needed to see the relevance to kurgans of scientists, public authorities, the general population and it should be fixed legislatively.

Key words: *Floristic diversity, kurgans protection, Kherson Region.*

ДОДАТКИ

Мал. 1.1. Курган-майдан неподалік с. Червоний Маяк.

Мал. 1.2. Довгий курган неподалік с. Червоний Маяк.

Мал. 2.1. Курган в зоні пустельних степів
(проектований РЛП «Долина курганів»).

Мал. 2.2. Курган в зоні типчаково-ковилових степів

Мал. 3.1. Угруповання *Amygdaletea nanii*

Мал. 3.2. Угруповання *Stipetea capillatae*

Мал.3.3. Угрупування *Stipetea ucraïnicae*

Мал.3.4. Угрупування *Stipetea lessingiana*

Мал. 4.1. Курган з цвинтарем (окол. с. Новочорномор'я).

Мал. 4.2. Розораний курган

Мал. 5. Курган з охоронною зоною (Донецька область)

REVIEWS

**ВІДКРИТТЯ НАРІЖНОГО КАМЕНЮ САКРАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ:
МОРГУН В.А. МАР. «ПОЕМА ВОЛЬНОГО НАРОДА». ВСТУП ДО
САКРАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. – КИЇВ–ДОНЕЦЬК: ТОВ.
ВИДАВНИЧО-ПОЛІГРАФІЧНЕ ПІДПРИЄМСТВО «ПРОМІНЬ»,
2013. – 168 С.**

Сакральна історія, як галузь наукового знання, викристалізувалася відносно нещодавно. Її прибічники все ще знаходяться у стадії активного пошуку предмету дослідження. Судячи з усього, маємо, нарешті, послідовно проведену і, головне, напрочуд вдалу спробу. Авторський погляд на історичний поступ та сьогодення крізь призму потаємного, героїчного, духовного але аж ніяк не містичного контексту є беззаперечно новаторським.

Основною гносеологічною проблемою й завданням першорядної ваги на суспільному рівні є пошук такої парадигми мислення, яку можна було б покласти в основу нової світоглядної концепції. Концепції, зорієнтованої на принципово інакшу – значною мірою глобалізовану, сакралізовану та теологізовану – людську свідомість сучасної доби. Важливо відмітити той факт що базовою ознакою та необхідною умовою завершення епохи є вичерпаність її світоглядної парадигми. Наслідок цього – необхідність формування оновленого світогляду епохи прийдешньої, а це неможливо зробити без руйнування все ще пануючої сьогодні еволюціоністської концепції, консервативного дарвіністсько-марксистського бачення минулого, сучасного і майбутнього.

Автор поеми доктор історичних наук, професор В. Моргун, досліджуючи впродовж багатьох років питання взаємопов'язаного циклічного розвитку Природи, Суспільства та Людини, створив власну цілісну концепцію, що пояснює причини й закономірності історичного процесу, з'ясовує окремішню роль українських земель не лише на теренах європейського континенту, а й у всьому християнському світі. Дотримуючись постулату про можливість зміни власної долі у майбутньому через зміну світогляду, особливу увагу Межовик

Reviews

(літературний псевдонім пана Моргуна) приділяє саме дослідженню культури. Як життєдайного стовбура, навколо якого існує та формується нація.

Вибір віршованої форми, котра є доволі незвичною для прихильників наукової та науково-популярної літератури, обумовлюється бажанням автора вмістити у фізично обмежений обсяг тексту багатогранну концепцію та власний погляд на такі актуальні для сучасної України проблеми як національна ідея, патріотизм, історія героїчної боротьби, звитяг та страждань українського народу. Окрім того, проявлений у такому способі викладу думок й традиційний для нашого народу потяг до сакралізації часопростору, притаманного йому способу духовного самовизначення і самореалізації. Адже недарма «Енеїда» І. Котляревського (перша пам'ятка українського письменства, укладена розмовною українською мовою) була створена саме у спосіб римування. Проте не обійшлося й без прозової частини, яка дала змогу наповнити книгу глибокими філософськими роздумами, пояснити читачеві мотивацію автора та аргументовано подати новаторські ідеї. Вони настільки революційні, парадоксальні, неочікувані, що без належного рівня обґрунтування просто могли б викликати недовіру до прочитаного.

Автор, викладаючи свої ідеї, спирається на ґрунтовний фактаж, що є потужним фундаментом його непересічного твору. І це не лише звичні для наукової роботи посилання на джерела чи статистичні дані, а, що особливо цікаво, навіть математичні розрахунки та питання географічного районування. Чого вартий тільки сенсаційний аналіз закладеної преподобним Антонієм Печерським української «дороги крові» Київ–Погребище–Лядова, а також пов'язаної з нею проекції восьмиконечного православного хреста на силове електромагнітне поле Землі та карту сучасної України! Він, як і все інше у цій суто науковій поемі, не є плодом художнього вимислу, а перегукується із «російською сіткою» Гончарова–Макарова–Морозова, економіко-географічною школою просторового аналізу Кристаллера–Льоша, схемою сонячної супергрануляції Харта та іншими визнаними у світі концепціями.

Reviews

Тому, намагаючись визначити спрямованість твору, читач кожного разу опиняється перед дилемою: чого в ньому більше – художнього чи наукового, інтуїтивного передбачення чи тверезого розрахунку? І відповіді, здебільшого, не знаходить. Надто вправно та глибоко «занурені кінці в воду». Виглядає парадоксальним, але від цього він, читач, зовсім не тужить. Бо така «гра розуму» на межі реальності і фантастичності виявляється дуже й дуже продуктивною. Вона – ні більше, ні менше – розвиває особистість у всіх її складових частинах і проявах, підіймає над сірою буденністю, веде за собою у виплеканий автором світ чудесних подій, героїчних звершень і благородних вчинків, готує до місії будівничого «екоетносціонаукотехнограду Новий Звенигород» у витоках Росі, прообразу Небесного Єрусалиму апостола Іоанна Богослова...

Підзаголовок поеми з послання Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненародженим» був, вочевидь, обраний не даремно. Саме постаті Великого Кобзаря історик-літератор приділяє надзвичайну увагу. Він визнає Т. Шевченка не просто духовним лідером нації, а й знаходить у словах поета сакральні пророцтва для нащадків, називає його не інакше як Богом даним Україні для її державного, національного та духовного визначення. Такий хід думок не є ексклюзивним на сьогоднішній день. Утім, висновки автора щодо закономірності деяких фактів біографії та місця народження Кобзаря можуть викликати значний інтерес у зацікавленого читача. Літописного, бувальщинного звучання набуває висновок про те, що вздовж Росі, від витоків до гирла, від Господнього каменя в Погребищі до Чернечої або Тарасової гори біля Канева, йде закладена Божим промыслом і нашими предками головна лінія оборони святої України-Русі від сил зла та пільми...

Особливої уваги заслуговує якісно підібраний ілюстративний матеріал, який створює чарівну атмосферу Різдвяного вечора та очікування дива, забезпечує належне сприйняття досягнутого у творі симбіозу його віршованої та прозової частин й виступає, по суті, у ролі плацдарму для осмислення

Reviews

авторських ідей. Українські орнаменти та візерунки використані як елементи дизайну, що не просто поліпшує естетичне враження від поеми, а ніби закликає читача повернутись лицем до його духовних та культурних коренів і підсвідомо сприймається як консолідуючий сигнал до земляків. Ми часто забуваємо, що людина – розумна істота, однаково чутлива і до звуків, і до кольорів.

Авторська концепція значною мірою базується на визначальній ролі сакральної точки відліку, яка покликана не тільки уособлювати собою і зберігати недоторканою народну духовність. За всіма типовими ознаками, дбайливо зібраними Межовиком, вона, цілком вірогідно, становитиме своєрідний ключ до вирішення питань кризи моральності. В результаті багаторічних пошуків та системного аналізу така «Стіна плачу» українського люду була віднайдена. Нею В. Моргун визначає стародавнє місто Погребище Вінницької області, що причаїлося до урочного часу у витоках святої ріки Рось. У цьому місті – куток Кам'янку, на правому-праведному березі Росі. А на Кам'янці – чорний Богом даний камінь Мар, «кон Русі-України».

Кон наш ніколи не залишався на самоті. Його здавна охороняв козацько-лицарський орден-братство Мару-Христа (бо ж Мар і перекладається з багатьох мов світу як Господь), куди приймали лише найбільш досвідчених, вправних і морально стійких козаків-марів-характерників. У народному епосі вони відомі як «мамаї», а у Дмитра Яворницького – як «болохівні козаки». Сліди ж прадавнього братства ведуть до євангельських часів. Власне кажучи, розкриття сакрального значення цього відкриття й є одним з основних лейтмотивів поеми. Межовик закликає нас переоцінити власну систему пріоритетів, звернути увагу на ті духовні витоки, які з плином часу трохи припали пилом століть, але від цього не втратили своєї цінності та актуальності.

Серед пріоритетних завдань, які поставив перед собою неординарний професор-поет, присутнє визначення місця України в сучасному світі, її

Reviews

геополітичного становища, перспектив розвитку взаємовідносин як із західними, так і зі східними сусідами. Поема дає відповіді на актуальні питання стратегічного пошуку нашою державою свого місця в європейському регіоні. Наразі, критична оцінка певних аспектів сьогодення Української держави може свідчити про вірність або близькість до істини запропонованих автором теоретичних підходів.

З точки зору напрацювання адекватних відповідей на локальні й глобальні виклики заслуговують на увагу тези щодо перманентної нестабільності України як державного утворення – через її регіонально проявлену двомовність та різновекторні цивілізаційні уподобання україно- й російськомовної частин української нації; доцільності у зв'язку з цим проведення політики державного нейтралітету і неприєднання до економічних та військово-політичних блоків; накладення мораторію на дебатування у суспільстві тих питань, котрі поглиблюють протиріччя між українським Заходом та Сходом; відродження традиційних для нас козацтва і прямої народної демократії – у вигляді козацьких поселень та політичної системи чорних рад; прийнятності, з огляду на козацько-селянську сутність і соціально-економічну відсталість, національної ідеї «Україна без окраїн» та інші.

Пропозиції та рекомендації надаються на фоні нищівної критики існуючого в Україні кланово-олігархічного суспільного устрою, визначеного як «дикий торгівельно-складський капіталізм». Психоісторично характерним для українського народу дослідник вважає «сенсорно-колективістський невірноважений тип біопсихосоціогенезу» (державний або суспільний базис і демократична надбудова), близько споріднений із ранньохристиянським соціалізмом Спасителя та Його апостолів, «щиросердим соціалізмом» Івана Франка та «громадівським соціалізмом» Михайла Драгоманова. Відзначимо громадянську сміливість пана професора, бо книга писалась задовго до Єврореволюції-2013, а вийшла на її початку, коли за подібні погляди та їх

Reviews

поширення (поема читалась на Майдані Незалежності) можна було зазнати жорстких переслідувань від влади. Разом з тим, праця просякнута оптимістичним – україноцентристським – поглядом на майбутнє. Втім, важливою умовою реалізації такого передбачення висувається зміна моделі поведінки громадянського суспільства, її корекція з огляду на власне героїчне минуле.

Збагачений знаннями та враженнями, котрі дали йому численні етнографічні експедиції, Межовик – до речі, Почесний краєзнавець України – ставить перед собою та вирішує такі проблеми, які до нього, за великим рахунком, не ставились і не вирішувались. Він прагне змалювати загальну картину духовної енергетики української землі, віднайти забуті масовою свідомістю матеріальні джерела моральності народу, визначити живий взаємозв'язок між нашим драматичним минулим та сьогоденням, намітити канву майбутнього духовного Ренесансу. У творі також окреслено низку історичних подій – переломні віхи у житті нашого народу. Проте задача «розжувати» та розтлумачити фактичний матеріал явно не мала на увазі. Адже це, не забуваймо, історія не світська, а сакральна, налаштована, передусім, на пошук наріжних символів нації, що утворюють її становий хребет. Правий був Конфуцій, коли запевняв: світом правлять не слова і закони, а знаки та символи. Отож, поема розрахована, в першу чергу, на читача спостережливого, небайдужого, самостійно й критично мислячого.

Як науковець Василь Андрійович пройшов тернистий, але наповнений чималими відкриттями та сильними враженнями і, загалом, щасливий шлях. Спочатку він амбітно взявся за розробку міждисциплінарної методології пізнання, спільної для гуманітарних і точних наук. Подібних спроб було вже чимало, та все, як правило, закінчувалось безплідним теоретизуванням. Цього разу, на наше переконання, дійсно вдалося вдосконалити процес історичного дослідження, застосувавши до нього природничі закони. Епохальна змичка «фізиків та ліриків» відбулася через створену автором ще одну наукову

Reviews

дисципліну – кліматичну геополітику. Вона викладена у квадрології «Апокаліпсис при дверях» та інших працях, опублікованих, у тому числі, і в закордонних академічних виданнях. Подібна різносторонність заслуговує схвальної оцінки сама по собі, а тим більше, коли вона підкріплена визнаними науковою спільнотою конкретними результатами.

Така узагальнююча візія, де нерозривно переплітаються природа та соціум, дозволяє отримати доступ до глибинного джерельного пласту, який більшістю консервативних дослідників просто ігнорується – через їх вузьку наукову спеціалізацію. Зокрема, неупереджений погляд на сиву минувшину доводить, що релігійно-міфологічний світогляд містить у собі безліч раціональних засад. Потрібно лише перебудувати свідомість і перейти від зверхньої до шанобливої точки зору. Саме звернення до витоків логічного мислення, реставрація універсальної науки стародавніх цивілізацій, заснованого на цій науці системного аналізу – це той шлях, котрий, на думку автора, є найбільш перспективним у становленні такої багатообіцяючої галузі як сакральне історичне знання.

Чи має поема цінність з суто художньої точки зору? Безумовно! І свідчить про це багата та жива українська мова якою вона написана, довершений віршований стиль та любов автора до рідної землі у кожному слові ліричного твору. Свіжість мислення, неупередженість думки, системність викладу – це ті фактори, що найбільше вражають. Проте найголовнішою заслугою професора Моргуна можна вважати сміливість та глибинність концептуального задуму: здійснити справжню революцію у найбільш консервативній галузі наук, гуманітарній. І цей – без перебільшення великий – поклик, безумовно, вартий поваги та визнання.

Віталій Андрєєв, Дмитро Новгородський(Херсон)

**СОЛОДЧУК ЯНУШ. ІСТОРІЯ ПЛАНУВАННЯ ТА БУДІВНИЦТВА
МІСТ. – ОПОЛЕ: ВИДАВНИЦТВО ОПОЛЬСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ, 2012. – 441 С.**

**(Słodczyk Janusz. Historia Planowania i Budowy Miast. Opole: Wydawnictwo
Uniwersytetu Opolskiego, 2012, 442 s.)**

Однією з визначальних характеристик сучасного світу, в якій немов у дзеркалі відображаються всі проблеми, прорахунки, але в той же час і досягнення суспільства, є урбанізованість. За таких умов неабиякої актуальності набуває звернення до минулих етапів урбанізаційного процесу, під час яких формувалися витoki тієї ролі, яку відіграють міста і міський образ життя сьогодні.

Розлогість урбаністичної проблематики обумовлює те, що в її дослідженні поєднуються зусилля істориків, географів, економістів, архітекторів, соціологів, культурологів, психологів тощо. Наразі стала ще драматичнішою ситуація у світовій історіографії, що відзначили американські історики архітектури Зейнеп Целік і Дайен Фавро наприкінці 1980-х рр.: не існує (і не має існувати) домінуючого підходу до вивчення історичної урбаністики; сама історична урбаністика «є чим завгодно, що з неї робить конкретний автор»; її царина, так само як і ступінь інкорпорування нею різних наукових дисциплін, широко варіюється². При цьому вельми симптоматичним у плані міждисциплінарності є підхід до самого поняття «міський історик» (“urban historian”), що фіксує Гаррі Янсен: це будь-який автор, який вивчає минуле міста, незалежно від того, чи має він спеціальну історичну освіту; тож соціологи, економісти, представники інших соціально-гуманітарних наук також іменуються “urban historians”, якщо в їхніх працях наголос робиться на історію міст³.

Важливою складовою предметного поля історичної урбаністики є містобудування. Саме воно і знаходиться в центрі уваги книги «Historia

² Celik Zeynep, Favro Diane. Methods of Urban History // Journal of Architectural Education. — 1988, Spring. — Vol. 41. — No. 3. — P. 7.
³ Jansen, Harry. The Construction of an Urban Past. Narrative and System in Urban History / Translated by Feike de Jong. — Oxford-New York: Berg, 2001. — P. 19.

Reviews

Planowania i Budowy Miast». Її автор, професор Опольського університету Януш Слодчук, є знаним польським економістом, який спеціалізується на вивченні розбудови, планування, трансформацій просторової структури і господарського розвитку міст. В урбаністичному контексті показово, що професор Слодчук є головним редактором часопису “Studia Miejskie” («Міські студії»).

Рецензована книга готувалась як університетський підручник з історії містобудування. Автор зазначає, що ставив за мету створити синтетичну працю, в якій будуть простежені розбудова і зміни урбаністичних концепцій впродовж історії на тлі змін соціальних, економічних і політичних потреб. Тож хронологічно книга охоплює період від виникнення протоміст до кінця ХХ століття, а географічно – фактично увесь світ. Відповідно побудована і структура книги, яка включає розділи «Міста найдавніших цивілізацій», «Міста в старожитні часи» (йдеться про міста стародавніх Греції та Риму), «Середньовічні міста», «Ісламські міста», «Поняття міста і розбудова міських осередків за часів Ренесансу», «Традиція планування та будівництва міст в Іберо-Америці», «Планування міст у XVII і XVIII століттях – місто барокове та в стилі класицизму», «Традиція планування та будівництва міст на теперішніх землях Сполучених Штатів і Канади (від XVI до XIX століття)», «Традиційні та колоніальні міста у вибраних регіонах Азії і арабських країнах Північної Африки», «Планування та розбудова міст у XIX столітті», «Планування міст у XX столітті».

Здавалось би, «класична» універсальна всеохоплююча структура підручника, в якому має бути простежена вся світова історія містобудування. Втім, вельми показово, що в цілій низці з вищеперелічених розділів автор присвячує спеціальні параграфи питанням історії планування та будівництва міст саме на польських теренах, тим самим логічно і майстерно вписуючи відповідну складову минувшини своєї Батьківщини не тільки в загальноєвропейський, але і у світовий контекст.

Reviews

Автору вдалося виконати поставлені ним завдання як приділити особливу увагу оригінальним традиціям містобудування, що формувались незалежно у різних частинах світу, так і показати впливи європейських зразків і урбаністичних традицій, які були привнесені в інші культури.

Важливою складовою книги стали більше 300 планів, креслень та малюнків, а також більше 200 фотографій, зроблених автором чи не в усіх куточках світу – у Греції, Італії, Німеччині, Хорватії, Марокко, Чехії, Словаччині, Польщі, Іспанії, Тунісі, Мексиці, Гватемалі, Гондурасі, Перу, Кубі, Нікарагуа, Еквадорі, Аргентині, Чилі, Бразилії, Уругваї, Франції, Португалії, Китаї, Камбоджі, Бірмі, В'єтнамі, Індії, Австрії, Великій Британії.

Рецензована книга є чудовим зразком якісно підготовленої синтетичної праці з урбаністики.

Вікторія Константинова (Бердянськ)

**МИХАЙЛЕНКО ГАЛИНА. «ОЛЕКСАНДР ЛОТОЦЬКИЙ
(1870–1939 РР.): ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА БІОГРАФІЯ ІСТОРИКА. – ХЕРСОН:
ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «ГЕЛЬВЕТІКА». – 2014. – 312 С.**

Нещодавно побачила світ монографія кандидата історичних наук, доцента Г.М. Михайленко, присвячена відтворенню інтелектуальної біографії О.Г. Лотоцького. «Нова біографічна історія» чи «персональна історія» становить новий вектор вітчизняної історіографії. Як зазначає Л.П. Репіна, для створення розгорнутої біографії особистості необхідне знання емоційно-психологічного та інтелектуального досвіду індивіда, тобто попередньої історії його життя, його минулого, коли формується стан, що обумовлює його думки та дії на даний момент, на теперішній стадії його життєвого циклу у певній конфігурації міжособистісної взаємодії. Створення таких біоісторіографічних студій є одним із пріоритетних напрямків сучасної історичної науки, адже наукова діяльність особистості, особливо в царині гуманітаристики, не може розглядатися без аналізу суспільно-політичних процесів, визначеного історичного відтинку та притаманних йому традицій історіописання.

Відтак, історичні розвідки, пов'язані з вивченням певних персоналій, містять у собі комплекс сюжетів та аспектів, що стосуються різноманітних сфер історичної науки. Тому здійснення такого типу досліджень сприяє більш повному баченню історичного процесу.

У яскравій плеяді українських істориків, борців за незалежну державу постать О.Г.Лотоцького (1870–1939 рр.) посідає досить помітне місце. Він був ученим, інтелектуальна і професійна спадщина якого охоплювала широке коло питань історії України, української церкви, духовної освіти, української культури.

Рецензована монографія доповнює вже існуючу бібліографічну базу і є вагомим внеском у розвиток української історіографії, має просвітницький і патріотичний характер.

Reviews

Заслуговує на схвальний відгук логічно вибудована структура монографічного дослідження. В її основі – послідовне та поетапне висвітлення інтелектуальної біографії вченого. Під цим поняттям автор розуміє поступ наукової творчості історика в тісному зв'язку з інтелектуальним та суспільно-політичним середовищем. Значну роль при цьому відіграє глибоке володіння дослідницею сучасними науковими здобутками з цієї проблеми, залученням широкого комплексу доступних вітчизняних та зарубіжних джерел.

Монографія складається з передмови, трьох розділів, післямови і включає в себе бібліографічну базу до кожного розділу.

Теоретичною основою монографії є розкриття у першому розділі становлення О. Лотоцького як інтелектуала-гуманітарія. У змісті розділу автор акцентує увагу, що відтворення інтелектуальної біографії вимагає зміни аспектів біографічного дослідження, коли традиційна біографія стає тлом, на якому вимальовується простір інтелектуального життя О.Лотоцького.

Другий розділ присвячений інтелектуальній творчості О.Лотоцького, в ньому детально розкрито становлення його як науковця і дослідника історії Церкви, що відбувалося під впливом політичних змін на теренах України в контексті національно-визвольних змагань 1917–1920 рр.

Спираючись на корпус зарубіжних архівних джерел дослідниця досить детально висвітлює науково-викладацьку діяльність вченого в еміграції, аналізує його наукові погляди з проблем української еміграції та долю українських земель в складі СРСР.

Останній розділ монографії присвячений розгляду концепції устрою та розвитку православних церков О.Лотоцького в інтелектуальному просторі першої третини ХХ 293 т.. Насамперед, заслуговує на визнання детальне розкриття автором теоретичних та історичних аспектів православ'я в контексті історіографічного процесу першої половини ХХ 293т., а також обґрунтування О. Лотоцьким історичних підстав автокефалії української церкви, як невід'ємної складової незалежної України.

Reviews

З нашого погляду, безперечною цінністю рецензованої історичної розвідки є те, що наукова спадщина О. Лотоцького подається в порівняльному аналізі з аналогічними працями попередників, сучасників, а також у контексті його біографії, оскільки існує певна залежність тематики історичних робіт, публіцистичного доробку, їх якості і кількості від різних етапів життєвого шляху історика та соціально-політичних подій певного проміжку часу.

Зазначимо, що поява комплексного історико-біографічного дослідження, присвяченого О.Г.Лотоцькому, надасть широкому колу істориків, дослідників, науковців можливість об'єктивно визначити творчий внесок ученого в вітчизняну історіографічну скарбницю та сприятиме більш повному та глибокому розумінню специфіки та особливостей розвитку історичної науки в ХХ ст.

Завершуючи, можемо констатувати той факт, що вітчизняна історіографія отримала ґрунтовне і оригінальне дослідження. Відтак може бути рекомендоване професійним історикам, викладачам і студентам вищих навчальних закладів.

Юрій Давиденко (Ніжин)

ANNALES

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ЩОДО ОБРАЗУ «ІНШОГО УКРАЇНЦЯ»: НАУКОВИЙ ПРОЕКТ У ЗАПОРІЖЖІ

Одним з найскладніших феноменів суспільної свідомості є *історична пам'ять*, яка включає в себе уявлення людей про минуле. З одного боку вона виникає «стихійно», є проявом масової свідомості та предметом аналізу соціальної психології, з іншого – результатом діяльності держави. Політика держави у галузі збереження історичної пам'яті – є *політикою пам'яті* [1]. Пам'ять народу може формуватися як самим суспільством, без помітного втручання держави, так і за допомогою самої держави через її структури [2]. Втім, саме держава є головною інституцією, що впливає на формування «пам'яті» та створює власні інструменти та механізми контролю над нею. Сьогодні процеси реалізації власної «політики пам'яті» активно відбуваються у всіх державах Центрально-Східної Європи, не є виключенням і Україна.

Події 2013–2014 рр. залишили трагічний слід в пам'яті громадян України. Відчуття колективної провини за події, а разом з цим – і відповідальності за них, стали тим феноменом, який назавжди закарбується в історичній пам'яті українського народу. Політичні трансформації останнього часу змусили державну еліту України звернути увагу на проблеми політики пам'яті. Сьогодні ми можемо констатувати той факт, що історико-культурний простір України став полем «боротьби» колективних уявлень, історичної пам'яті. А «війни пам'яті», яки лунають по дві сторони Дніпра, є безумовно чинником дезінтеграції українського суспільства. Тому «політика пам'яті» повинна сприяти консолідації суспільства як на місцевому, так і на регіональному рівнях. Для України сьогодні важливим моментом є не тільки переосмислення власної історії, а і подолання тоталітарних стереотипів, позбавлення синдрому жертви та формування нової політики – політики пам'яті. Вона повинна бути націєтворчою за своїм змістом та сприяти консолідації та об'єднанню країни.

У цьому контексті важливим є проект, запропонований дослідниками Запорізького національного університету (далі – ЗНУ) «По той бік Дніпра»: вплив контраверсійних образів «іншого українця» на формування ментальних кордонів». Основна ідея та концепція проекту була розроблена та запропонована для обговорення групою науковців ЗНУ: Бессоною М. М., Білівненко С. М., Маклюк О. М., Мільчевим В. І. Проект був підтриманий Запорізьким науковим товариством ім. Я. Новицького, Запорізьким обласним товариством дослідників історії і культури Центральної та Східної Європи, Відділом преси, освіти та культури посольства США в Україні, та реалізовувався силами науковців та студентів ЗНУ упродовж другої половини 2014 – початку 2015 рр. Завдяки анонсу у ЗМІ, до проекту приєдналися науковці з інших наукових та навчальних установ як зі східних, так і західних регіонів України.

Однією з проблем, яка увійшла до кола академічного інтересу запорізьких дослідників та надала поштовх для наукового обговорення стало поширення на Сході та Півдні України, та безпосередньо у Запорізькому регіоні, цілого комплексу стереотипів та міфів, які мають своє коріння у «радянському» минулому. Негативні стереотипи, сформовані переважно відносно мешканців Заходу України, які у другій половині ХХ ст. прагнули зберегти українську ідентичність та активно боролися за незалежну українську державу, в нових історичних умовах продовжують відігравати активну дестабілізуючу роль на Сході країни. Відмітимо, що домінуючою складовою радянської політики пам'яті, якщо так можна назвати пропагандистську заідеологізовану систему історичної освіти та політичного виховання в СРСР, було формування негативного ставлення до будь-яких проявів національної свідомості та нівелювання будь-яких національних особливостей. З іншого боку, стереотипи про повальну прорадянську/проросійську орієнтацію мешканців Сходу України, також не сприяють монолітності сучасного українського суспільства.

Слід відзначити, що проект був розрахований на реалізацію у кількох вимірах: теоретичному, науково-дослідному та практичному. Дослідники поставили завдання: відстежити та узагальнити усталені погляди представників різних регіонів України відносно один одного; виявити специфіку сприйняття образу «іншого» на прикладі Південної, Західної, Центральної та Східної України; розробити та апробувати дієві механізми поступового подолання відмінностей найбільш одіозних і конфліктних проявів регіональних ідентичностей.

Важливою складовою проекту було залучення студентської молоді до його реалізації. Беручи участь у різноманітних заходах проекту та їх підготовці майбутні вчені, політичні лідери, громадські діячі змогли виявити специфіку сприйняття подій ХХ століття представниками регіонів «прозахідної» та «просхідної» зовнішньополітичної орієнтації, вплив різних політичних поглядів на подальший політичний розвиток України. Окрім цього, студенти змогли не тільки долучитися до накопичення певної джерельної бази для подальших історичних, соціологічних, політологічних досліджень, а й відчутти необхідність збереження такого феномену демократичного суспільства як плюралізм думок, що є одним з базових принципів демократії.

Реалізація проекту ще триває, але вже проведена величезна робота. Влітку 2014 р. студенти історичного факультету ЗНУ під час етнографічної експедиції провели опитування з усної історії з метою виявлення особистісного ставлення жителів Запоріжжя та області до жителів східних та західних регіонів України. Були знайдені родини, що змінили регіон проживання впродовж ХХ століття та проведено інтерв'ювання представників таких родин. Окрім цього, була здійснена пошукова робота в архівах Запоріжжя, Харкова, Львова, Острога. Дослідники товариства ім. Я. Новицького знайшли матеріали, які містять інформацію про переселення, трудову міграцію та культурні взаємозв'язки між

представниками східних та західних регіонів, аби виявити масштаби контактів між ними.

У жовтні – листопаді 2014 р. силами студентів-волонтерів історичного факультету ЗНУ за підтримки Центру незалежних соціологічних досліджень ЗНУ проведено соціологічне опитування мешканців міста Запоріжжя на тему «Образ «Іншого українця» по дві сторони Дніпра» [3]. Основними проблемними питаннями дослідження були: виявлення специфіки сприйняття населенням м. Запоріжжя сучасної України; оцінка масштабів розповсюдження не толерантного ставлення до мешканців м. Запоріжжя в інших регіонах та у своєму, а також аналіз природи виявленого негативного ставлення; з'ясування бачення запорожцями об'єднуючих та роз'єднуючих факторів між західними та східними регіонами України; аналіз особливостей сприйняття контраверсійних образів ветеранів ОУН-УПА та Великої Вітчизняної війни, пам'ятників радянської епохи та С. Бандері; виявлення ставлення населення м. Запоріжжя до анексії Криму Росією, до переселенців зі східних областей України та Автономної республіки Крим, а також до мешканців Західної України; відстеження напрямку змін у специфіці сприйняття свята 9 Травня, визначенні найбільших загроз для України та найбільш позитивних подій в історії нашої держави; виявлення міри терпимості запорожців по відношенню до представників різних національностей; аналіз особливостей розуміння містянами «націоналізму» та «ідеї руського світу», а також специфіки ставлення до США та НАТО; оцінка бачення майбутнього України у десятирічній перспективі.

Так, за результатами дослідження було виявлено, що 83% населення міста Запоріжжя ідентифікують себе як українці, тільки 12% вважають себе росіянами. Лише 10% запорожців стикалися з негативним ставленням до себе, пов'язаним із мовними питаннями або політичними переконаннями. Факторами, що роз'єднують, опитані вважають політичні погляди, різне бачення шляхів розвитку України, менталітет та історичну пам'ять. Цікаво, що

Annales

останній показник був однаково важливим для всіх вікових груп. 98% жителів Запоріжжя позитивно сприймають ветеранів Великої Вітчизняної війни (негативні відповіді відсутні) і 39% – ветеранів ОУН-УПА (проти 29% негативних). Дані соціологічного опитування були оприлюднені під час конференції та опубліковані у науковій збірці (про це – далі).

17 грудня 2014 р. на історичному факультеті ЗНУ був проведений круглий стіл на

тему «Образ українців та України у поглядах інших народів» [4]. У своїх

наукових дослідженнях та виступах на засіданні магістри спеціальності «Країнознавство» розглядали питання еволюції сприйняття стереотипів та образів України і українського суспільства, проводили аналіз факторів впливу на формування як позитивного, так і негативного іміджу держави серед громадської думки країн Європи, Азії, Африки та Північної Америки.

5–7 лютого 2015 р. відбулася низка заходів в рамках проведення всеукраїнської науково-практичної конференції «По той бік Дніпра»: вплив контраверсійних образів «іншого українця» на формування ментальних кордонів». До участі були запрошені науковці, викладачі, аспіранти та студентська молодь.

5 лютого 2015 р. відбулася презентація навчального відеофільму «По той бік Дніпра», який був створений в рамках означеного дослідницького

Annales

проекту [5]. Під час презентації фільму відбулася дискусія відносно проблем вивчення регіональних стереотипів щодо представників різних історичних областей України. На запитання науковців та представників засобів масової інформації відповіли автори та виконавці ідеї наукового фільму – декан історичного факультету ЗНУ Володимир Мільчев та голова Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького Сергій Білівненко. Вони ознайомили присутніх з тим, як виник та був реалізований проект, перспективами подальшої роботи над ним. У дискусії взяли участь професор Дипломатичної академії України при МЗС України Віталій Космина, старший науковий співробітник Інституту всесвітньої історії НАН України Марина Бессонова, доцент Національної академії державного управління при Президентові України Рена Марутян, доцент Запорізького національного технічного університету Людмила Турчина, науковий співробітник Запорізького обласного центру охорони культурної спадщини Запорізької обласної ради Ілля Барков, науковий співробітник Інституту археології НАН України «Південь гідроархеологія» Сергій Звілінський, професори та доценти кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ЗНУ – Олександр Давлетов, Ольга Маклюк, Оксана Казакова, Андрій Омельченко тощо. Фільм «По той бік Дніпра» призначений не тільки для фахівців-істориків, але й для широкого загалу тих, хто цікавиться особливостями формування ментальних стереотипів в Україні.

6–7 лютого 2015 р. відбулися пленарне та секційні засідання всеукраїнської науково-практичної конференції. Тематика конференції привернула увагу представників різних навчальних та наукових установ та закладів України: Бердянська, Дніпропетровська, Дрогобича, Запоріжжя, Києва, Львова, Ніжина, Одеси, Харкова, Херсона тощо. Упродовж двох днів в ЗНУ розглядалися актуальні в сучасних умовах питання про фактори, які об'єднують або роз'єднують українців, пов'язані з ними історичні міфи та

Annales

стереотипи, особливості ідентифікації нашого народу, результати ведення інформаційних війн [6].

З вітальними словами до учасників конференції звернулися представники державних органів влади та університету. Відзначимо, що відкриваючи конференцію, директор Департаменту культури, туризму, національностей та релігій Запорізької обласної державної адміністрації Владислав Мороко

наголосив на важливості роботи істориків, результати досліджень яких мають брати до уваги в своїй роботі представники влади та посадовці. У своєму вітальному слові проректор з наукової роботи ЗНУ, доктор історичних наук, професор Геннадій Васильчук згадав про менталітет українців, відзначивши, що вони завжди сприймали виклики і негаразди спокійно, але їх певна романтичність зараз руйнується великою агресією з боку наших сусідів.

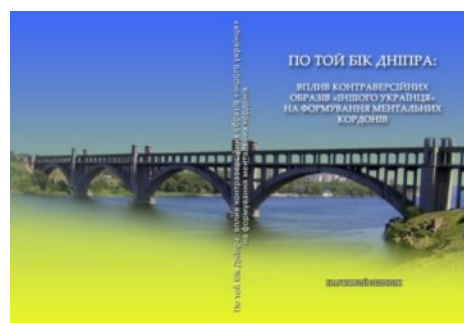
На пленарному засіданні виступили як запорізькі доповідачі, так і запрошені гості з інших міст України. Велику увагу з боку учасників конференції привернула доповідь доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри новітньої історії України ЗНУ Федора Турченка, присвячена «проекту» з умовною назвою «Новоросія», спроби реалізації якого ми бачимо сьогодні на Сході України. Про «війни пам'яті» як різновид інформаційної війни та актуальність цього питання для сьогодення розповідав доктор історичних наук, професор кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при МЗС України Сергій Троян. Питання впливу інформаційно-психологічних процесів на історичну пам'ять українського народу аналізувала у своїй доповіді доктор історичних наук, завідувач кафедри історії України Інституту суспільства Київського університету імені Бориса Грінченка Оксана Салата. Директор Центру незалежних соціологічних досліджень ЗНУ Надія Кузьмичова ознайомила

Annales

присутніх з результатами соціологічного дослідження «Образ «Іншого українця» по дві сторони Дніпра», про яке вже йшла мова у даному матеріалі. Динаміку конструювання образу України та українців у сучасній Росії простежив доктор історичних наук, професор кафедри регіональних систем та європейської інтеграції Дипломатичної академії України при МЗС України Віталій Космина. Він зазначив, що протягом 1999-2013 років від 64 до 79 % росіян добре ставилися до українців і вважали, що Україна має сама вирішувати, яким шляхом йти. Вже в 2014 р. ситуація почала різко змінюватися, що стало результатом потужної інформаційної війни, під час якої широко застосовується підміна понять, психолінгвістичні технології та однобічне висвітлення подій. Науковець впевнений, що результати такого маніпулювання не зникнуть, вони вже стали частиною російського менталітету. Завершилося пленарне засідання виступом кандидата історичних наук, доцента кафедри українознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна Наталі Аксьонової про образ слобожан і Слобожанських земель. У своїй доповіді Наталя Володимирівна наголошувала, що мовна характеристика населення, його самоідентифікація через низку причин може не співпадати з окресленими межами.

Робота конференції продовжилася на секційних засіданнях, тематика яких була наступною: «Міфи та стереотипи в історії», «Ідентичність українців: пошуки нових об'єднуючих стереотипів», «Інформаційні війни. Війни «пам'яті», «Ментальні стереотипи та роль мас-медіа у їх формуванні», «Образи українців та України у поглядах інших народів».

За результатами роботи конференції та наукового проекту був презентований науковий збірник, до якого увійшли публікації учасників проекту та конференції: викладачів, дослідників, аспірантів, магістрів та студентів. Особливо хочеться звернути увагу на цілу серію досліджень, з проблемному полі

Annales

«історичної пам'яті»: доктора історичних наук, професора кафедри історії України ЗНУ Галини Турченко «Південна Україна чи «Новоросія»: позиція українських істориків XIX – початку XX ст.», доктора історичних наук, професора, завідувача відділу досліджень теоретичних і прикладних проблем національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті Алли Киридон та доктора історичних наук, професора кафедри зовнішньої політики і дипломатії Дипломатичної академії України при МЗС України Сергія Трояна за темою «Ментальне картографування як інструмент інтерпретації смислів», доктора історичних наук, професора Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» Лариси Буряк «Донбас у контексті соціокультурних епох: експлуатація образних конструкцій», кандидата історичних наук., доцента кафедри глобалістики, євроінтеграції та управління національною безпекою Національної академії державного управління при Президентові України Рени Марутян за темою «Смислові війни сучасності: український вимір» та інші.

Окрім того, у збірнику опубліковані результати соціологічного дослідження та вибрані інтерв'ю, проведені в ході усно-історичної експедиції влітку 2014 р. Проведена робота та опубліковані матеріали дозволили створити представницьку джерельну базу для проведення подальших міждисциплінарних досліджень. Всебічний аналіз оцінок ментальних образів і сконструйованих уявних кордонів, проведений дослідниками, дозволяє виокремити основні фактори впливу та каталізатори, які запускають механізми як автопрограмування на «нелюбов до інакшого», так і свідомого маніпулювання громадською думкою з боку зацікавлених сил.

У лютому – березні 2015 р. проект буде продовжуватися. Запланована презентація наукового збірника та фільму в містах-учасниках проекту, ротація фільму у місцевих ЗМІ. Дослідники планують передати примірники наукового збірника, диски із матеріалами опитувань та навчальним відеофільмом до

бібліотек, в тому числі шкільних, Запорізької, Рівненської, Львівської та Харківської областей.

На завершення, відмітимо, що така науково-аналітична та практична робота, що ведеться викладачами історичного факультету ЗНУ, дослідниками Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького, Запорізького обласного товариства дослідників історії і культури Центральної та Східної Європи, позитивно сприяє розкриттю свідомих чи несвідомих «технологій ненависті». Її результати мають бути донесені до якомога більшої кількості людей. А підготовлений науково-навчальний відеофільм та всеукраїнська наукова конференція надали можливість обговорити різні стереотипи про жителів різних регіонів, їх роль в минулому та вплив на сучасність, дозволили представити нові точки зору на відомі події, посилити формування незаангажованих поглядів на минуле України та сприятимуть утвердженню у реципієнтів дослідження демократичних традицій, які у першу чергу базуються на різноманітті думок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Маклюк О. М. Історична пам'ять та політика пам'яті в умовах трансформації Центрально-Східної Європи / О. М. Маклюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Випуск XXX. – Запоріжжя : ЗНУ, 2011. – С. 223–232.
2. Гирич І. Чому необхідно переосмислювати минуле? / Ігор Гирич, Юрій Шаповал. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.kas.de/wf/doc/kas_21888-1522-1-30.pdf?110215131341
3. Статистична довідка за результатами соціологічного дослідження на тему : «Образ «іншого українця» по дві сторони Дніпра» // По той бік Дніпра: вплив контраверсійних образів «іншого українця» на формування ментальних кордонів : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (Запоріжжя, 6 лютого 2015 р.). – Запоріжжя : Інтер-М, 2015.

Annales

4. Студенти магістратури історичного факультету дискутували про образ українців та України в поглядах інших народів [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://sites.znu.edu.ua/news_details.php?news_id=17683&lang=ukr&news_code=studenti-magistraturi-istorichnogo-fakultetu-diskutuvali-pro-obraz-ukrayintsiv-ta-ukrayini-v-poglyadakh-inshikh-narodiv
5. На історичному факультеті відбулася презентація наукового фільму «По той бік Дніпра» [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://sites.znu.edu.ua/news_details.php?news_id=17882&lang=ukr&news_code=na-istorichnomu-fakulteti-vidbulasya-prezentatsiya-naukovogo-filmu---po-toj-bik-dnipra--
6. У ЗНУ обговорюють питання єдності українців [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://sites.znu.edu.ua/news_details.php?news_id=17886&lang=ukr&news_code=u-znu-obgovoryuyut-pitannya---dnosti--ukrayintsiv

Бессонова Марина, Маклюк Ольга

УКРАЇНА ТА ПОЛЬСЬКИЙ ДОСВІД РЕФОРМУВАННЯ НА ПОРУБІЖЖІ СТОЛІТЬ

З 26 по 30 листопада 2014 р. у Харкові за підтримки посольства Великої Британії в Україні проходила сесія Української Миротворчої Школи. Співзасновниками Школи є українські та польські громадські організації: Центр Близькосхідних Досліджень (Українська громадська організація); Інформаційний центр «Майдан Моніторинг» (Міжнародна громадська організація з правлінням в Україні); Stowaryszenie 4 Czerwca (Польська громадська організація); Фонд «Європа ХХІ» (Українська громадська організація).

Пріоритетними регіонами для реалізації проекту виступали – Волинська, Херсонська, вільні території Донецької та Луганської областей, прикордонні території з Придністров'ям. Це регіони, де в тій чи іншій мірі є ризик відкритого насильницького конфлікту або вже відбуваються такі конфлікти. Наприклад, Херсонщина, потрапила в зону уваги у зв'язку з кордоном, що виник, з наявністю російських військ на кордоні, діяльністю розвідувально-диверсійних груп та через втрату транзитного характеру. Одещина, тому що це питання Придністров'я, Південної Бессарабії та складної етнічної території, що має теж серйозні проблеми в питаннях ідентичності. Це власне конфлікт, що існує в середині.

Стратегією школи є вивчення, попередження, мінімізація та врегулювання конфліктів. Школа працює з різними типами конфліктів: конфлікти ідентичностей; міжрелігійні або міжетнічні конфлікти; конфлікти історичної пам'яті; конфлікти бачення спільного майбутнього.

Виходячи з цього зусиллями тренерів України і Польщі розглядалися наступні проблеми: розпізнання конфлікту на ранніх етапах його виникнення; механізми розуміння та вирішення складних суспільних конфліктів та конфліктів у громадах; механізми налагодження переговорного процесу між сторонами конфлікту; пошук спільних рішень для проблем, котрі розділяють;

формування спільного майбутнього для громад із роз'єднаним конфліктним минулим.

У рамках школи окрім інтерактивних лекцій та семінарів проходили також театральні та музичні заходи, групові тренінги та мозкові штурми.

З точки зору історичної ретроспективи особливо актуальним було вивчення досвіду круглого столу 1989 року в Польщі, котрий покінчив з комунізмом шляхом суспільного консенсусу. Цей захід провадився безпосереднім учасником круглого столу 1989 року, членом команди всесвітньо відомого польського реформатора Лешека Бальцеровича, керівником Митного управління ЗбігневомБуяком— польським профспілковим діячем і політиком, одним із лідерів руху «Солідарність» та співзасновником «GazetaWyborcza», кавалером Ордену Відродження Польщі.

Буяк як безпосередній учасник подій проаналізував стан країни після 45 років комуністичного правління. Економіка Польщі була непристосована для інтеграції в світовий ринок. Шалений темп інфляції постійно зростає. Більшість державних монополій і компаній багато в чому були застарілими з точки зору використання технологій. Заробітна плата була низькою, а економіка дефіциту призвела до відсутності продуктів харчування в магазинах.

Для подолання існуючих проблем у вересні 1989 року було створено експертну комісію під головуванням провідного польського економіста Лешека Бальцеровича. «План Бальцеровича» передбачав швидкий перехід від планової державної економіки, що залишилася в якості спадку від Польської Народної Республіки до ринкових відносин і верховенства приватної власності. План часто іменувався «шоковою терапією».

Також передбачалося жорстке обмеження інфляції, приведення у рівновагу протягом року державного бюджету, товарного та грошового ринків, перехід усіх сфер економіки на ринкову основу. З цією метою різко скорочувалися витрати державного апарату, зменшувалися усілякі дотації для населення,

.підвищувалися роздрібні ціни, обмежувалися грошові доходи, а для підприємств вводився частковий внутрішній обіг злого й встановлювався його єдиний курс.

Не дивлячись на успіх реформи її соціальні наслідки уже в перший рік викликали невдоволення та суперечливі оцінки. У грудні 1991 року уряд було сформовано вже без участі Лешека Бальцеровича. Повернення його відбулося лише через шість років – у грудні 1997 року, коли він зайняв пост заступника прем'єр-міністра й міністра фінансів в уряді ЄжіБузека. Як член команди Бальцеровича протягом 1999 – 2001 років на посаді керівника Митного управління працював ЗбігнєвБуяк – людина, від якої залежало як надходження усієї товарної маси до країни, так і її вивіз. Впорядкування справ на митниці, подолання корупційних схем вирішувало значну частину проблем при реформуванні країни. Буяк мав досвід боротьби у лавах «Солідарності», ним формулювалися вимоги руху у соціально-економічній сфері й у проблемах політичної реформи та місцевого самоврядування. Він займався питаннями трудового законодавства, соціальної політики. На посту керівника одного із найвагоміших відомств – Митного управління – перед Збігнєвом стояли два основних завдання – адаптувати митну службу до вимог і стандартів Європейського союзу, а також довести усім скептикам, що солдати революції здатні не лише на боротьбу, але й на можливість здійснювати реформи. Це завдання як складова реформаційних змін було з успіхом виконано.

У 2005 році Бальцерович із рук Президента Польщі Олександра Квасневського отримав вищу нагороду країни – Орден Білого орла. Було також відмічено, що без Бальцеровича шлях до Європи був би більш тривалим, якщо взагалі можливим. Це засвідчувало найвищу оцінку його заслуг перед країною. У 2007 році аналітичний центр European Enterprise Institute (Брюссель) присвоїв Бальцеровичу титул «самого значного реформатора у країнах Євросоюзу».

Таким чином, у 1989 році в країні була наявною справжня економічна катастрофа. У цих непростих умовах Польща заявила про проведення радикальних реформ саме у власних інтересах і попросила підтримки цих

реформ, а не просто субсидій для бідних. Реформи провадилися не за вимогою МВФ, а тому що країна потребувала їх. Саме після такої постановки питання з'явилася підтримка, перш за все, приватного іноземного капіталу.

І хоча реформи на початковому етапі викликали велике невдоволення в суспільстві, але досягли своєї мети й стали основою для подальшого реформування й економічного розвитку Польщі. Досвід останньої засвідчує, що ніяка фінансова допомога не замінить самі реформи.

Польська практика доводить, що таємниця економічного зростання полягає у тому, щоб вийти із ситуації, коли витрати постійно перебільшують надходження. Великий дефіцит бюджету є доволі загрозливим. Уникнути цього можна лише скорочуючи витрати, при чому не збільшуючи податки з огляду на їх і так значні показники. Реформи, що їх пройшли у Польщі двадцять років тому – це скорочення субсидій і підвищення пенсійного віку. Субсидії повинні отримувати лише найбільш бідні. Неефективно й аморально державі субсидувати тарифи для усіх, що призводить до того, що чим багатша людина – тим більше вона отримує субсидій.

У складній ситуації затягування реформ тільки погіршує ситуацію. У цих умовах перед політиками постане проблема втрати популярності. Конфлікт на сході України не повинен бути причиною відтермінування реформ, тим більше, що він займає лише частину країни. Навпаки, це аргумент для найшвидшого проведення реформ і укріплення країни. Позицію України укріплює можливість використання польського досвіду реформування. Тепер для України найголовніше – мобілізація і зміни.

Польщі тому вдалося провести реформи та стати стабільною демократією, тому що її політичні лідери були націлені на рух у певному напрямку. Тобто уся сила й спроможність – у лідерстві й громадянському суспільстві. Перевага активних громадян, які можуть бути мобілізовані задля своїх інтересів практично забезпечує процес реформування. Метою є налагодження суспільного

Annales

діалогу, подолання новітніх викликів, втілення суспільно-політичних перетворень.

На 1989 рік рівень життя в обох країнах був схожим, а на разі між країнами величезна різниця. Тому більшу ціну платить той, хто реформи не проводить. Країна потребує змін, навіть не дивлячись на болісність цього процесу.

Чим більше Україна зробить сама, тим кращі передумови для підтримки Заходом. На разі підтримка зі сторони Заходу залежить від реформування країни. Всі, хто має українську ідентичність, повинні спиратись на спільні цінності, бути готовими до прийняття нових реалій та нового соціального порядку. Успішний досвід реформування польського суспільства дає сподівання і впевненість на можливість подолання суспільного конфлікту в Україні.

Викладачі та студенти кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету, які приймали участь у роботі школи, набули теоретичний досвід вирішення конфліктних ситуацій, вивчення механізмів структурного та своєчасного реформування регіону, застосування методики SWOT-аналізу для визначення як позитивних, так і негативних якостей історичного процесу з метою визначення потенціальних можливостей та окреслення ризиків при стратегічному плануванні.

Цибуленко Лариса

CONTENTS

Studiis

Інтелектуальна історія

Andreyev Vitaliy

«Epoch theory» by Viktor Petrov: frustrated revolution of the Ukrainian historiography 7

Telvak Vitaliy

«Good historian, but bad politician»: reception of Mykhailo Grushevskiy's legacy after the year 1914..... 35

Dobrovolska Viktoriia

Contribution of M. Lange to the organization of higher education for women in the city of Odessa at the beginning of the XX century 65

Kuzmenko Andrii

Contribution of Apollo Skalkovsky the process of institutionalization of studies on the history of Ukraine 78

Vodotyka Sergij, Savenok Liudmyla

Modern view of historiographical Magdeburg Law achievement in Ukraine..... 85

Samoilenko Ilona

Field archaeological collections as a background of museum pieces (as exemplified by the museum of Kherson State University) 99

History of Ukraine

Sydorovych Ehor

French merchants in commercial transactions in the South of Ukraine at the end of the XVIII – at the beginning of the XIX centuries..... 107

Savchenko Irina

Formation and development of state institutions provinces of southern Ukraine in the first decades of the nineteenth century 116

Konyk Oleksandr

Ukrainian village deputies of Russian Empire State Duma as members of wars and armed conflicts of the second half of the XIX – the beginning of the XX centuries.. 131

Ivanchyshen Vitaliy

Stonecutting Production of Podillia and Kherson Provinces in the late XIXth – early XXth centuries: trading Interconnections and the usage of stonecutting goods.....	144
Kaparulin Yurii Ukrainian military building history: «Service career chart of the General Staff color Sergeants».....	155
Pavlenko Viktor History of Kherson militia (1920s of the XX century).....	166
Tsybulenko Gennadii The system of the natural resources' taxation in the territory of Kherson under the occupation regime during 1941–1944	177
Zerkal Mikola History problem of formation of ethnic groups is in activity of higher public of Ukraine authorities (1990–2000).....	199
Lomaka Oleksandr Sources of study of ethnic processes in Kirovohrad region at the end of 1940s – at the beginning of 1990s of the XX century.....	212
Kuzovova Nataliia Archiving informational system development in Ukraine (1991–2014): historical and legal aspects	223

World History

Pylypchuk Yaroslav Desht-i Qipchaq congeneric structure.....	240
--	-----

Interdisciplinary studies

Moysiyenko Ivan, Sudnik-Wójcikowska Barbara Floristic diversity conservation on kurgans in Kherson Region.....	261
--	-----

Reviews

Morhun V.A. Mar. «Poem of a liberal folk». Introduction to sacral history of Ukraine. – Kyiv-Donetsk: Limited Liability Company Publishing and Printing Company «Promin», 2013 – 168 p. (Vitalii Andrieiev, Dmytro Novhorodskyi).....	282
---	-----

Slodchuk Yanush. History of city planning and development. – Opole: Publishing house of Opole University, 2012. – 441 p. (Viktoriia Konstantinova)	289
Mykhailenko Galyna. Oleksandr Lototskyi (1870–1939): historian intellectual biography. – Kherson: Publishing house «Helvetyka». – 2014. – 312 p. (Yurii Davydenko).....	292

Annales

Bessonova Maryna, Makliuk Olha Historical memory as to image of «other Ukrainian»: scientific project in Zaporizhzhia	296
Tsybulenko Larysa Ukraine and Polish experience of reforming at the turn of the century	307
Contents	312